

Ғ. САЛОМОВ

РУС ТИЛИДАН
ЎЗБЕКЧАГА МАҚОЛ,
МАТАЛ ВА ИДИОМАЛАРНИ
ТАРЖИМА ҚИЛИШ
МАСАЛАСИГА ДОИР

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ—1961

Ушбу китобда бадиий таржима назариясининг ҳозиргача ўрганилмаган муаммоларидан бири — мақол, матал, идиомалар ва сўз ўйинларини рус тилидан ўзбекчага таржима қилиш масалалари ёритилади.

Айрим фразеологик иборалар уларнинг озарбойжон, қозоқ, татар ва бошқа қардош тилларга қилинган таржималари билан чоғиштирилади ҳамда бундай кўчма маъноли бирикмаларнинг шу тиллардаги муқобиллари қиёс қилинади.

Китоб енгил услубда ёзилган бўлиб, рус ва ўзбек тили муаллимлари, таржимонлар, студентлар учун мўлжалланади.

Масъул, муҳаррир:
РУСТАМ АБДУРАҲМОНОВ

АВТОРДАН

Агар мендан: тилда ҳам мўъжизалар бўладими? — деб сўрасалар, мен: агар бўлса, тилнинг «мўъжизаси» ундаги мақол, матал ва идиомалардир деб жавоб қилган бўлар эдим. Чиндан ҳам, гапнинг қаймоғи, ширини, олам-олам маъно берадигани ва, шу билан бирга, лўндаси мақол, маталлардир.

Кўчма маъноли бундай бирикмаларни фақат бир тил доирасида ўрганишнинг ўзи жуда муҳимдир. Аммо агар халқимиз «ақлнинг кўзи» деб атаган оталар сўзи бошқа тиллардаги шундай иборалар билан қиёс қилиниб, бадиий таржима мисоллари асосида текширилса, яна яхшироқ бўлар экан.

Шундай қилиб, рус тилидаги фразеологик иборалар ва уларнинг ўзбекча эквивалентларини ўргана бошлаганимга қарийб ўн йил бўлди. Ана шу кичик ишимдан намуна тариқасида енгил услуб билан ёзилган ушбу китобчани ўқувчига тақдим қиламан. У мақол, матал ва айниқса идиомалар бошқа тилга таржима қилиб бўлмайдиган қандайдир «ўзида нарса» эмаслигига баъзи бировларни ишонтирар деб умид қиламан.

Таржима ва унинг баъзи назарий масалалари соҳасидаги ишларимда менга қимматли маслаҳатлар берган Қозоғистон Фанлар академиясининг академиги, Ленин мукофотининг лауреати, ёзувчи М. Авезов, Озарбойжон Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси, профессор Ҳ. Орасли, Ўзбекистон Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси, профессор В. Абдуллаев, профессор У. Турсунов, О. Усмонов, А. Қаюмов, Р. Абдурахмонов, Ж. Азизхонов, Ҳ. Бердиёров, Х. Дониёров, М. Расулий, И. Шамшаров, Ж. Шарипов, А. Ҳазаев, Ш. Толибов ўртоқларга ҳамда шу ишни ёзишга рағбатлантирган ўртоқ А. Ёқубовга самимий миннатдорчилигимни изҳор қиламан.

ДАВР ТАЛАБИ

Бир вақтлар ўзбеклар орасида саводли кишиларнинг бир тоифасигина буюк рус шоири А. С. Пушкиннинг жўшқин илҳом билан ёзилган «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак», «Боқчасарой фонтани», «Шоир» каби асарларини ўз она тилларида ўқиб, русларда Пушкин деган шоир ҳам ўтганлигини аранг билган эдилар. 1887 йилда эса «Рус адабиётининг фили» Л. Н. Толстойнинг «Одамлар нима билан барҳаёт?» деган кичик бир асарини ўқиб, бу ажойиб ёзувчи ҳақида хирагина тасаввур ҳосил қилган эдилар.

Шунингдек, рус ёзувчилари И. А. Кривов, Н. В. Гоголь ва А. П. Чеховнинг битта-иккита кичик асарларини ҳамда Жуковский ва Тургенев ҳақида ёзилган баъзи бир мақолаларни ўқишга муяссар бўлган эдилар, ҳолос.

Бугун эса ўзбек халқи улуғ Пушкиннинг шоҳ асари бўлган «Евгений Онегин» номли шеърый романини ўз оқсоқол ёзувчиси Ойбек таржимасида мароқ билан ўқимоқда. А. С. Пушкиннинг «Капитан қизи», «Дубровский», «Мис чавандоз», «Борис Годунов» номли юзлаб повесть, драма ва шеърлари ўзбек тилида бир неча минг нусхаларда нашр қилинди. Буюк санъаткор Пушкин ўзбек халқининг ўз ёзувчиси, сеvimли шоири бўлиб қолди.

Ўзбек халқи Л. Н. Толстойнинг бутун бир тарихий даврни қамраган ажойиб «Уруш ва тинчлик» романини зўр ёзувчи Абдулла Қаҳҳор таржимасида ўқимоқда. Шунингдек, «Тирилиш», «Анна Каренина» романлари, «Ҳожимурод» повести ва кўпгина ҳикоялари унинг энг сеvimли китоблари бўлиб қолди. Буюк ёзувчи

Л. Н. Толстойнинг номи ўзбек китобхонлари учун азиз ва мўътабардир.

Қадимда халқимиз ҳатто номини ҳам асрлар оша эшитмай келган буюк инглиз драматурги Вильям Шекспирнинг классик асарларини ўзбек совет шоирларининг отахони, санъаткор ёзувчи Ғафур Ғулом ҳамда истеъдодли шоиримиз Мақсуд Шайхзодалар таржима қилдилар.

Халқимиз совет адабиётининг асосчиси А. М. Горький, М. Шолохов ва К. Симонов, С. Шчипачёв ва А. Твардовскийларнинг асарларини ўқиб турибди.

Совет поэзиясининг оташин ва жанговар куйчиси В. В. Маяковский асарларини таржима қилишда Ғафур Ғулом, Шайхзода билан бирга истеъдодли шоир-таржимон Асқад Мухтор ўз қаламининг кучини намоиш қилди.

Ўз навбатида, ўзбек халқи орасидан етишиб чиққан, жаҳон фани ва маданиятига катта ҳисса қўшган олим ва шоирларимизнинг асарлари дунёдаги жуда кўп халқларнинг тилларига таржима қилиниб, сеvилиб ўқилмоқда. Ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоийнинг ўлмас асарлари рус, украин, озарбойжон ҳамда хорижий халқлар тилларига, чунончи: инглиз, француз ва бошқа тилларга таржима қилингандир.

Ўзбек совет адабиётининг оташин куйчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг асарларини кўп халқлар ўз она тилларида ўқимоқдалар. Унинг «Майсаранинг иши» комедияси асосида ёзилган опера Тожикистон, Қирғизистон ва бошқа республикалар театрларининг саҳналарида кўрсатилмоқда. Худди шу операни Москва томошабинлари ҳам завқ билан томоша қилмоқдалар.

Ўзбек ёзувчиларидан Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор ва бошқаларнинг ажойиб асарлари ҳам жаҳондаги кўпгина халқларнинг тилларига таржима қилингандир. Ёзувчи Шароф Рашидовнинг машҳур ҳинд халқ афсонаси асосида ёзилган ажойиб «Қашмир қўшиғи» 50 дан ортиқ тилга таржима қилиниб, сеvиб ўқилмоқда.

Ўзбек китобхони мутафаккир ва шоир А. Навоийнинг номини буюк озарбойжон шоири Низомий-Ганжавий ва тожик шоири Абдурахмон Ҷомийларнинг номлари билан бирга тилга олади, истеъдодли украин шоири Тарас Шевченконинг жўшқин шеърларини Зокиржон

Фурқатнинг асарлари билан ёнма-ён қўяди, Муқимий ва Завқий ғазаллари билан бирга грузин адабиётининг отаси Шота Руставелининг сеҳрли шеърларини баравар ёд олади, қозоқ шоири Обойнинг ажойиб ўланлари билан бирга туркман шоири Махтумқулининг лирик шеърларини мароқ билан куйлайди.

Социалистик воқелик, янги турмуш, янги этика, янги ахлоқ, янгича дунёқараш янги совет кишисини яратди. Бир вақтлар ўз меҳнат самарасининг ўндан тўққизини текинхўрларга бериб, қашшоқ ҳаёт кечирган ўзбек халқи эндиликда ўз тақдирининг тўлиқ хўжайини бўлиб, эркин меҳнат нашъасини сурмоқда. Бахтиёр ўзбек халқи Совет Иттифоқидаги бошқа қардош халқлар билан қўлни-қўлга бериб, елкама-елка завод ва фабрикаларда қудратли дастгоҳ олдида, колхоз ва совхозларда машина устида, Фанлар академиясининг илмий лабораторияларида ижодий меҳнат қилиб, жонажон Коммунистик партия раҳбарлигида, улуғ рус халқининг етакчилигида инсониятнинг энг порлоқ орзуси бўлган коммунизм сари дадил қадам ташлаб бормоқда.

Социалистик маданиятимизнинг барча соҳаларида — музыка, тасвирий санъат, меъморлик, ҳайкалтарошлик, адабиётда шу қувноқ ҳаётнинг нафаси сезилиб туради. Олим қалами билан, шоир илҳоми билан, созанда сози билан, раққоса нози билан янги ҳаётнинг юксак идеалларини тараннум қилмоқда.

Ўзбек халқи бугун:— Офарин, эй қудратли ленинчи партиям, қадирдоним улуғ рус! Шону шавкатингга, меҳру шафқатингга ташаккур!— дейди.

Бугунги тараққиёт даврларни қувиб ўтмоқда.

Бир вақтлар ҳукм сурган миллий адоват ва ирқий камситишлар ўрнини ягона аҳил оилада халқлар дўстлиги ва ҳамкорлиги—жамиятимизни ҳаракатга келтирвчи қудратли куч эгаллади.

Буларнинг ҳаммаси тилда ҳам ўз аксини топди.

Ўзбек тилига янги ҳаёт нафаси билан қадам-бақадам келиб кирган минглаб янги сўз, ибора ва терминлар билан бирга, жуда кўп сўзлар гарчи ўзларининг эски либосларини сақлаб қолган бўлсалар ҳам, аммо улар энди янгича маънони ифодалайдиган бўлди ёки маъноси кенгайди. Илгари биз «йўлдош» деганда ҳеч қачон ҳозирги, оғирлиги бир неча тонна келадиган азамат совет Ер сунъий йўлдошларини тасаввур қила олма-

ган эдик, албатта. Ҳозир эса бу сўз ўзининг илгариги маъноси билан бирга янги илмий тушунчани ҳам ифодалайдиган бўлди. Бизнинг давримизда меҳнат — шон-шараф ва қаҳрамонлик ишига айланиши муносабати билан «меҳнат» сўзининг маъноси кенгайди. Ҳозир бирон киши «домла» деганда бошига бир қучоқ дастор ўраган руҳонийни тушунмаганидек, «мактаб» деганда қўлига каттақон таёқ ушлаган жоҳил мулла ва унга итоаткор муллабаччалар ўтирган қоронғи, зах ҳужраларни тасаввур қилмайди. «Дўстлик» деганда икки киши, икки оила ўртасидаги шахсий муносабатларнигина эмас, балки шу билан бирга, турли миллатлар ва халқлар ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатларни ҳам тушунамиз.

Мақол ва маталлар халқ ақл-идрокининг маҳсули, унинг ҳукми, кўп асрлик тажрибалари, турмушдаги турли ҳодиса-воқеаларга муносабати демакдир. Мақол кундалик ҳаётда, кишиларнинг бир-бирларига муносаба-тида яратилади. Халқ мақоли — халқнинг мулкидир. Мақол қайғуси—халқ қайғуси, мақол ғазаби—халқ ғазаби, мақол кулгуси—халқ кулгуси ва мақол кинояси—халқ кинояси демакдир. Мақол яратмаган биронта тил, мақол ишлатмаган биронта халқ йўқ.

Халқимизнинг Улуғ Октябрь социалистик революциясигача кечирган машаққатли ҳаёти, оғир қисмати, миллий адоватлар, эрксизлик ва ҳақсизлик унинг мақол ва маталларида ўз аксини топган эди. Шу билан бирга, халқнинг ўз кучига бўлган ишончи, орзу-умидлари, ният-истаклари ҳам унинг мақолларида ўз ифодасини топган эди.

Бутун жаҳонни ларзага солган Улуғ Октябрь бўро-ни халқларни ғафлат уйқусидан уйғотди, уларга эрк берди, ҳуқуқ берди, бахтиёр ҳаёт сари йўллади. Янги ҳаётнинг нашъаси, эркин турмуш ҳаловати, тинч ижодий меҳнат самараси қувноқ қўшиқлар, шўх яллалар, эркин шеър, ўйноқи рақс билан бирга, янги мақол ва маталларни яратди. Социалистик ҳаёт руҳи билан суғорилган янги образли иборалар пайдо бўлди. Уларда халқ кучига ишонч, порлоқ истиқбол, Коммунистик партия ва дoҳиймиз В. И. Ленинга муҳаббат, Ватанга садоқат, душманга нафрат ўз ифодасини топди. Ўзбеклар рус олимлари яратган ажойиб машиналар, Ер сунъий йўлдошлари ва ракеталар ҳақида турли иборалар яратган бўлса-

лар, руслар ўзбек пахтаси ҳақида бир қанча мақоллар тўқидилар. Барча қардош халқлар тилларига рус тилидан кирган жуда кўп мақол ва маталларни учратамиз. Ўз навбатида, рус тили ҳам бу халқларнинг тилларида ишлатиладиган кўпгина мақолларни ўзлаштирган. Бинобарин, дўстлик — икки томондан.

Ёзувчи Шароф Рашидов ўзининг «Бўрондан кучли» романининг сарлавҳаси биланоқ тилимизга янги ибора келтирди. Дўстлик — бўрондан кучли! «... бир донишманддан «олтиндан ҳам қиммат нарса борми?» деб сўраганларида, донишманд «дўстлик» деб жавоб берган. «Пўлатдан ҳам мустаҳкам нарса борми?» деб сўраганларида, у яна «дўстлик» деб жавоб қайтарган. «Бўрондан ҳам кучли нарса борми?» деганларида, «дўстлик бўрондан ҳам кучлидир!» деб хитоб қилган» (Ш. Рашидов. «Бўрондан кучли», 238-бет). Шахсий ҳаётда, меҳнатда, курашда елкама-елка туриб ишлаган турли миллат фарзандларининг аҳил оиласи — социалистик жамиятимиз учун бу жуда характерлидир. Чин дўстликни ҳар қандай куч ҳам буза олмайди.

Фашист босқинчиларининг тинч Ватанимизга бостириб кириши фақат русларнинг ёки украинларнинг, белорусларнинг ёки латиншларнинг бошига тушган мусибат эмас эди. Бу — ўзбеклар ва тожиклар, қozoқлар ва қирғизлар, туркманлар ва татарлар — ҳуллас, барча совет кишиларининг бошига тушган кулфат эди. Халқ отланди. Илгари ёнма-ён туриб меҳнат қилган турли миллат вакиллари адолатли урушга отландилар, ёнма-ён туриб жанг қилдилар. Ўзбек мақолида «Кўплашган ёвни қайтарар» дейилганидай, совет халқлари кўплашиб разил душманни янчиб ташладилар.

Улуғ Ватан уруши мамлакатимиз халқларининг молият бирлиги учун катта синов бўлди. Яна мақол тили билан айтганда, мардлар майдонда синалди!

«Дўстлик бўрондан кучли» деган гапнинг маъноси шу. «Халқ пуфласа, бўрон бўлар» деган мақолнинг маъноси шу.

Дунёдаги ҳамма халқларнинг тилларида ҳам дўстлик, биродарлик, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорлик тўғрисида жуда кўп мақолларни учратамиз. Жумладан, Шароф Рашидов халқларида ҳам дўстлик тўғрисида ажойиб мақоллар яратилган.

Бошқирд мақоли *Халқларнинг дўстлиги — уларнинг бойлигидир* деб тасдиқ қилади. Зотан, дўстликдан ҳам ортиқ давлат, бойлик бўлиши мумкинми! Дўстлик бебаҳо бойлиқдир.

Грузинлар *Дарахт томири билан, одам дўстлари билан бақувватдир* дейдилар.

Татар мақолларида эса *Қушининг кучи қанотида, одамнинг кучи дўстликдадир* деган ғоя олға сурилади.

Демак, дарахт томирсиз яшай олмаганидай, қуш қанотсиз учолмаганидай, одам ҳам дўстсиз яшай олмайди. Жамиятдан тамомилан ажралган, ўз қобилигига биқиниб яшайдиган қандайдир якка шахслар — индивидуумларнинг бўлиши мумкин эмас. Шароит тақозаси билан одам қадами етмайдиган оролга тушиб, ўз жамиятидан ажралиб қолган Робинзон Крузонинг қандай аҳволга тушганини биламиз. Ҳатто ўз фикр ва маслаҳати билангина яшайдиган, ўзини жамоадан четга олиб қочиб юрган, ҳар қандай эркин фикр ва тараққиётдан ўлгудай қўрқадиган филоф бандаси — Беликовни ва унинг тақдирини эсланг.

Ўзбекларда *Дўстинг учун заҳар ют* деган мақол бор. Бу мақолга амал қилишнинг ажойиб намуналарини биз Улуғ Ватан уруши йилларида ўз дўстлари — қаҳрамон халқи учун ўлимга тик қараб, ўзларини қурбон қилган Александр Матросов, Зоя Космодемьянская, генерал Раҳимов ва бошқа минглаб қаҳрамонлар мисолида кўрамыз.

Тинч ижодий меҳнат шароитида ҳам совет кишилари ажойиб дўстлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатмоқдалар. Яқиндагина денгизда бўлган туффон туфайли бизнинг қисмларимиздан ажралиб, денгизда озиқ-овқатсиз ва сувсиз 49 кун бирга аҳил яшаган рус, украин ва татар ўғлонлари — Зиганшин, Поплавский, Крючковский ва Федотовларнинг ҳаёт учун мардонавор курашганлари ёдимиздадир. Уларнинг ғоят оғир шароитда ҳам бир-бирларига доим дўстона муносабатда бўлганликлари, бир-бирларини қўллаб-қувватлаганликларининг «сири»ни фақат совет кишиларигина яхши тушунадилар. «Одам одамга бўри» деган принцип ҳукм суриб турган буржуазия жамияти учун бу факт ҳақиқатда ақлга сиғмайдиган бир нарсадир. Аммо одам одамга дўст бўлган социалистик жамиятимизнинг аъзолари, совет кишилари учун бу қандайдир «мўъжиза» эмас.

«Дўст бошинида оғир кулфат тушганда синалади, деган гап бор. Бу тоно сўзидир, — деб ёзади А. Зиган- шин «Правда» гилетасидаги мақоласида. — Бизнинг дўстлигимиз ҳам худди ана шундай синовдан ўтди. Аме- рика газеталари бизнинг бирор марта ҳам жанжаллаш- маганимиз, ҳатто охириги картошкани бир-биримиздан ишириб, бирор кун бўлса ҳам биримиз ортиқроқ умр кўриб қолиш тўғрисида ўйламаганлигимиздан ҳамон ҳайратда қолмоқдалар. Улар бизнинг дўстлигимиздан, интизомлидигимиздан, саботлидигимиздан ҳайратланса- лар, биз бўлсак, уларнинг шунчалик ажабланаётганлик- ларидан ҳайратланмоқдамиз».

Шуниси қизиқки, биз чечен, даргин, ингуш, ўзбек, туркман, тува, тожик, хитой ва бошқа бир қанча халқ- ларининг тилларида айнаи бир хил ёки маъноси бир-бири- га жуда яқин бўлган мақол ва маталларни учратамиз. Гўё бу мақолларни халқлар бир-бирлари билан «тил бириктириб» яратгандай туюлади.

Тува халқида *Минг ланинг¹ бўлмасин, юзта дўстинг бўлсин* деган мақол бор. Ҳолбуки, ўзбеклар ҳам *Юз сў- минг бўлмасин, юзта дўстинг бўлсин* деб айтадилар. Худди шу мақолни русларда ҳам кўрамыз.

Қадимги ҳинд тилида *Дўст — кулфатда, ботир жанг- да, софдиллик қарз олганда синалади* дейилса, ўзбеклар *Дўст — дўстни кулфатда синар* деб айтадилар.

Бироқ катта-кичиклигидан қатъий назар, ҳар бир халқ бошқа халқларда бўлмаган ўз мақол ва маталла- рига эга бўлади.

Туркларда *Дўстинг отган тош бош ёрмайди* деган мақол машҳур. Аммо ўзбекларда аксинча. Уларга бего- налар отган тошдан дўст отган пахта қаттиқ тегади! (Бу тўғрида тўқилган ажойиб афсонани А. Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироғлари» романидан ўқинг).

Малая халқининг тилида *Агар дўстинг дуруст бўлса, кўзойнак чикора* деган мақол бор. Юзаки қараганда, дўст билан кўзойнакнинг бир-бирига ҳеч қандай алоқа- си йўқдай туюлади. Амалда эса унинг замирида дўст— киши учун кўзойнак эмас, балки кўзнинг ўзидир деган

¹ Тувада революциядан олдин эски хитой пул бирлиги— ланг юритилар эди.

маъно ётади. Тожик, туркман ва бошқа халқларда эса дўст ойнага ўхшатилади: *Дўст — дўстнинг ойнаси*.

Хуллас, сувни кесиб бўлмаганидай, яхши дўстларни ҳам бир-биридан ажратиб бўлмайди. Халқнинг кучи дўстликда ва бирликдадир. Бирлашган, дўстлашган халқни енга оладиган куч йўқ.

Жаҳон империалистлари мустамлака ва қарам мам- лакатлар халқларининг ўз миллий озодлик ва муста- қиллик учун олиб бораётган курашларига монелик қил- моқдалар, «орани буз-у, ҳукм сур» деган принципга амал қилиб, халқлар ва давлатлар орасига нифоқ сол- моқдалар, давлатларни парчалаб юбориб, уларнинг халқларини бир-бирига қарши қайрамоқдалар.

Аммо халқлар дўстлигининг машъали, бутун дунё- да тинчлик учун курашнинг мустаҳкам таянчи бўлган Совет Иттифоқи халқларни бирлашишга даъват қил- моқда ва уларнинг империализм кучларига қарши олиб бораётган адолатли курашига бошчилик қилмоқда. Қудратли социализм лагерининг кучи кундан-кун ошиб бормоқда.

* * *

В. Г. Белинский: «Бир халқнинг адабий асарлари- ни бошқа халқнинг тилига таржима қилиш уларнинг ўзаро яқинлашишларига, бир-бирларига ғоялар алма- шишига асос бўлади, ана шундан янги адабий асар келиб чиқади ва ақлий силжиш юз беради»,—деб айт- ган эди.

Чиндан ҳам, руслар Авезовнинг «Обой», арманлар Бальзакнинг «Евгений Гранде», ўзбеклар Тагорнинг «Ҳалокат», эстонлар Боккачонинг «Декамерон», қо- зоқлар Толстойнинг «Анна Каренина», украинлар Ге- теннинг «Фауст» асарларини ўз тилларига таржима қил- ган эканлар—булар ҳаммаси уларнинг адабий тили ва маданиятини бойитишда катта воқеадир.

Ўзбек халқи ўз нутқида руслар, украинлар ва бош- қа халқларнинг мақол, маталларини нақл қилар, рус- лар эса Шарқ халқларининг мақоллари билан ҳам ўз тилида танишиб, уларни ўзлаштирар эканлар, офарин! Буларнинг ҳаммаси кундан-кунга кенгайиб ва ўсиб бо- раётган халқлар дўстлигининг ажойиб воситаси бўлган бадий таржиманинг самарасидир.

Шунинг учун ҳам бизнинг давримизда таржима бир вақтлар айрим тилмочларнинг сабаби тирикчилик билан қиладиган хусусий ишидан катта давлат аҳамиятига эга бўлган шарафли ишга, давр талабига айланди.

Икки оғиз ширин гап

Биз атом асрида, техника тараққиёти даврида, ҳатто яқин ўтмишдагина инсоният афсоналар орқали орзу, ҳаёл қилиб келган жуда кўп нарса ва ҳодисалар воқеликка айланиб, рўёбга чиқаётган ажойиб бир замонда яшамоқдамиз. Бундан бир неча йил муқаддам биз фан ва техникада худди шундай тараққиёт бўлишини тасаввур қилганмидик? Йўқ, албатта. Шунинг учун ҳам фан ва техника оламида рўй бераётган жуда кўп кашфиётлар, инсон ақл-идрокининг маҳсули ҳатто олимларимизнинг ўзларини ҳам шошириб қўймоқда. Инсон ўзининг девлар, учар гиламлар ҳақидаги мингмиглаб матал ва афсоналарида осмонга парвоз қилишни орзу қилди, лекин қайси бир халқ ўзининг қайси бир афсонасида Ойга ёхуд бошқа сайёраларга саёҳат қилиш идеясини олға сурган?

Бизнинг давримиз ҳар қандай ақлли афсона, орзу ва ҳаёлларни ҳам орқада қолдириб кетган бир даврдир деб айтсак хато бўлмас. Бизнинг замонамиз инсоннинг орзу-умидлари ва ҳаёллари ҳам кенг қанот ёзиб, фаллакка парвоз қилган ажойиб замондир.

Ижтимоий ҳаётда-чи? Ижтимоий ҳаётда ҳам худди шундай улкан ўзгаришлар бўлганини кўпинча пайқаймаймиз. Яқин ўтмишда бетига паранжи-чачвон тутиб, тўрт девор ичида ранги заъфарон бўлиб ётган ўзбек аёли бугун жамолини очиб, билагини шимариб, завод дастгоҳи олдида, иш бошида тураркан, колхоз даласида эркаклар билан барабар гуриллатиб машина бошқараркан, бу чинакам инқилоб, турмушимизда туб ўзгариш эмасми?

Худди шундай ажойиб бир замонда ибтидоий одам кашф қилган, ибтидоий жамоа замонидан мерос бўлиб қолган оловдан фойдаланамизми? Худди ўша ибтидоий жамоа даврида инсон гўштни тошларнинг устига қизитиб ер, уни чўпга ўтказиб, оловга тоблаб, «пишириб» истеъмол қиларкан, биз ҳозир ҳам гўштни «сих»га ўтказиб, номини «кабоб» атаб еймиз — бу ибтидоий даврнинг «сарқити» эмасми?

Худди шундай мураккаб ва оддий, мукаммал ва содда, олий ва ибтидоий нарса ҳам тушунчаларни таққослаб муноҳада қилсак, булар шу қадар «одатдагидай» бўлиб кетганики, кишига ғалати туюлади. Айниқса тил фактлари асосида шундай муҳокама юритиш жуда қизиқ кўринади.

Ўзбек тилида *Эшак минганнынг оёғи тинмас, икки хотинликнинг қулоғи тинмас* деган мақол бор. Айтиш мумкинки, бу мақол эшак асосий транспорт воситаси, хотин устига хотин олиш эса оддий ахлоқ нормаси бўлган бир даврда келиб чиққандир. Ҳозир-чи? Эшак деярли ўзининг бу «функция»сини бажариб бўлди ва яқин келажакда у фақат ҳайвонот боғларидагина сақланиб қолса ажаб эмас. Хотин устига хотин олиш эса фақат эскилик сарқити сифатидагина яккам-дуккам, ундабунда кўриниб қоладиган ҳодисадир. Демак, давримизнинг мазмуни учун характерли ва типик бўлмаган ана шу нарса ва ҳодисалар тўғрисида узок ўтмишда тўқилган мақоллар инсонда дум ўсимтаси «қолдиқ» бўлиб келаётганидек, улар ҳам тилимиздаги қандайдир «атавизм ҳодисаси» эмасмикан?

Шуниси қизиқки, эҳтимол, эшакни намуна учун фақат ҳайвонот боғигагина қўйганимизда, хотин устига хотин олишдек жирканч сарқитга батамом барҳам берилган бир вақтларда ҳам *Эшак минганнынг оёғи тинмас, икки хотинликнинг қулоғи тинмас* деган мақол тилимизда қолар. Ҳа, майли, юқоридагидай ярамас ахлоқдан фақат шу мақолгина тилимизда «ёдгор» бўлиб қола қолсин. Лекин унда бу мақол кўчма маъно касб қилиб, бутунлай бошқа воқеа-ҳодисаларга нисбатангина ишлатиладиган бўлар.

Қадим замонда худо одамни тупроқдан ясаган деган диний эътиқодга ишонар эдилар. Ҳозир бўлса бу гапга фақат қулиш мумкин. Шунга қарамай, бир-бирига жуда ўхшаб кетадиган икки кишини кўрганимизда: «Тупроғи бир жойдан олингандай» деб қўямиз. Лекин, худо шу икки одамни «яратаётганида» уларнинг тупроғини бир жойдан «олганлигига» ишонганимиздан шундай дейимизми? Асло! Зинҳор, бундай эмас. Демак, ўз эътиқодимизга тамом қарама-қарши мазмунни ташийдиган гапларни ҳам ишлатаверар эканмиз, бундан фақат шу ибораларнинг шакли, образли асосидангина фойдаланамиз, холос.

Биз ёмон одамлар ҳақида гапирганимизда *Мол оласи ташида, одам оласи ичида* деймиз. Бу мақолнинг нечанчи йилда келиб чиққанини билиб бўлмайди, лекин шуниси аниқки, у XI асрдан ҳам олдин пайдо бўлган, чунки XI асрнинг йирик тилшунос олими Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девону луғотит турк» асарига бу мақолни киритган. Демак, бу мақолнинг ёши қарийб 1000 йилга тенг. Минг йиллар мобайнида қанча сувлар оқиб, сиз билан бизга ўхшаган неча-неча авлодлар кўрган толлар кесилиб кетган-у, лекин бу мақол ҳамон сақланиб келмоқда!

Бирон кишига «фалон жойга тез бориб кел» дейиш ўрнига, кўпинча, «шамолдай бориб кел» деб қўямиз. Ҳолбуки, ҳозирги техника воситаларининг тезлиги олдида шамолнинг тезлиги «ип ешолмайди»! Кучли табиий офат бўлган қуюн ҳам соатига жуда деганда 100 км йўл босади. Шамоллар макони — Антарктикадаги Коммонуэлс деган жойда ҳам энг шиддатли шамол соатига 324 километр тезликда эсади. Ҳолбуки, ҳали бундан 38 йил муқаддам, 1923 йилдаёқ самолёт соатига 400 километр тезликда парвоз қилиб, энг тез учадиган қушлардан қалдирғочни, энг тез эсадиган бўронни ҳам орқада қолдириб кетган эди.

Бизнинг ажойиб реактив самолётларимиз ҳозир ҳатто соатига 1200 километр тезликда учадиган товушни ҳам қувиб ўтмоқда!

Шундай бўлгандан кейин «жуда тез» тушунчасини ифодаловчи иборага шамолнинг тезлигини асос қилиб олишимиз қизиқ кўринади. Лекин, барибир, тилда тезлик маъносида шамол тезлиги асос қилиниб, «шамолдай» деган ибора ишлатилаверади.

Бирон хато иш қилиб қўйсақ, ўзимизни оқламоқчи бўлиб, «ҳаммада ҳам хато бўлади» дейишнинг ўрнига: *Ойда ҳам доғ бор* деб қўямиз. Бу ибора қачон пайдо бўлган? Уни фалон йилда келиб чиққан дейиш қийин, лекин шуниси аниқки, инсон Ойнинг доғини пайқайдиган даражада тафаккур қиладиган бўлганидан кейин шундай иборани ишлата бошлаган. Аммо илгари одамлар Ойнинг доғлари нимадан иборат эканлигини билмас эдилар. Астрономия фанининг тараққий этиши бунга жавоб берди. Телескоп кашф қилинган дастлабки даврлардаёқ, 1610 йилда Галилейнинг кузатишлари натижасида Ойда тоғлар, текисликлар ва бошқа табиий

нарсалар борлиги маълум бўлди. Демак, Ойнинг доғларини ундаги ана шу нарсаларнинг 384395 километр узоқликдан кўриниши экан (Ойгача бўлган масофа Ернинг тахминан 60 радиусига барабар). Ойга томон учтирилган совет ракетаси эса унинг кўзга кўринмайдиган томонини ҳам расмларга олди ва шу асосда дунёда биринчи марта инсоннинг кўз ўнгида Ой ўз жамолини очди—унинг кўзга кўринмайдиган томонининг картаси ҳам чизилди.

Мана яқин келажакда сайёралараро ракетанинг пассажирлари бўлиб Ойга томон парвоз қиламиз ва унинг «доғларини» ўз кўзимиз билан кўрамиз. Албатта, бу келажакнинг иши ва ҳозирча «насиё» гап. Аммо Ойнинг ўша «доғларини» ўз кўзимиз билан кўрганимизда ҳам: *Ойда ҳам доғ бор* деб ишлатаверамиз. Нима учун?

Бу саволга жавоб беришдан олдин шу бирикманинг русча эквивалентини кўрайлик. Рус тилида биздаги *Ойда ҳам доғ бор* маъносида *И в солнце есть пятна*, яъни Қуёшда ҳам доғ бор деган ибора қўлланилади.

Шуниси қизиқки, Ойнинг доғларини кўз билан кўриш натижасида *Ойда ҳам доғ бор* ибораси яратилган бўлса, *И в солнце есть пятна* — Қуёшда ҳам доғ бор бирикмасининг келиб чиқишини қандай тушунтириш керак? Ахир, Қуёшда доғ йўқ-ку! Унинг ўзи нур ва ёруғлик манбаи бўлса, унда доғ нима қилсин!

Ҳақиқатда эса, Қуёшда ҳам доғ бор, деб жавоб беради астрономия фани. Унинг доғлари шу қадар катта бўлар эканки, ҳажми 1000 километрдан 200000 километргача етаркан!

Хўш, рус тилидаги ибора Қуёшнинг доғини қандай «кўрди» ва шу бирикма билан уни «тасдиқлайдиган» илмий тушунчанинг бир-бирига мувофиқ келишини қандай тушунтириш керак?

Бу саволга ҳам жавоб бермай туриб, учинчи мисолни келтирамиз.

Ўзбек тилида *Одамнинг юзи офтобдан иссиқ* деган матал бор. Қуёшнинг ички марказий қаватларининг иссиқлик даражаси 20 миллион даража ҳисобланади. Шундай бўлса, *Одамнинг юзи офтобдан иссиқ* иборасини қандай талқин қилиш керак?

Энди қўйилган саволларга жавоб берамиз.

Аввало, доҳиймиз В. И. Лениннинг «Фалсафа дафтарлари» китобида келтирган «Тилда фақат умумийлик бор» деган кўрсатмасини унутмаслигимиз керак. Тилда конкрет нарсалар ёки конкрет ҳодисаларнинг айнан ўзи эмас, балки уларнинг абстракциялашган ифодасини кўрамыз.

Тўғри, *Ойда ҳам доғ бор* ибораси, чиндан ҳам, Ойда доғ борлиги факти асосида келиб чиққан, башарти унда доғ бўлмаса эди, шубҳасиз, тилда бундай ибора ҳам бўлмасди. Аммо тилдаги ҳамма ибораларни уларнинг тўғри, конкрет маъносида тушунмаслик керак, агар шундай қилинадиган бўлса, бу жуда кулгили оқибатга олиб келиши мумкин. Зотан, *Ойда ҳам доғ бор* деганда халқ Ойни астрономияда талқин қилинадиган конкрет сайёра эмас, балки гўзаллик симболи, унинг доғларини эса хунуклик, нуқсон белгиси сифатида қабул қилган. Шарқ классик адабиётида ёрнинг висолини, маъшуқанинг жамоли, гўзаллиги ва латофатини Ойга ўхшатиш бежиз эмас. Демак, қоронғу кечага ёғду таратиб, уни сутдай ёритиб турган гўзал Ойда ҳам, бориники, нуқсон бор — юқоридаги иборани ана шу маънода талқин қилмоқ керак.

Буюк италян астрономи Галилео Галилей 1609 йил августда ясаган (осмоний jismlарни 32 марта катта қилиб кўрсатадиган) телескопи орқали Қуёшда доғлар борлиги ва бу доғларнинг нимадан иборат эканлигини айтиб берганидан кейин рус тилида *И в солнце есть пятна* — Қуёшда ҳам доғ бор деган ибора келиб чиққан деб қараш ҳатто кулгили бўлар эди. Чунки Қуёшнинг доғини кўриш учун унга осмоний jismlарни бир неча ўн марта катта қилиб кўрсатадиган телескоплар орқали қараш шарт эмас, балки кўндалангига 40000 километр катталикидаги доғларни қора шиша орқали оддий кўз билан ҳам кўриш мумкин экан².

Албатта, рус халқи Қуёшнинг доғини телескоп кашф қилинганидан олдин ёки ундан кейин аниқлаганлигидан қатъий назар, бунда ҳам гап ибора мазмунининг математик ёки астрономик аниқлигида эмас.

Қуёш — халқ назарида, ва ҳақиқатан ҳам, иссиқлик манбаи, нур манбаи, ҳаёт ва тириклик манбаидир. Ле-

кин ана шу ҳаёт ва нур манбаида ҳам доғ бор, демак, бенуқсон нарса йўқ, деган гоё олға сурилади.

Ўзбек тилидаги *Ойда ҳам доғ бор* ва рус тилидаги *Қуёшда ҳам доғ бор* бирикмалари таркибидаги образли асослар ва уларнинг хоссалари тўғри, илмий маънода қабул қилинса, шундай бўлиши ҳам мумкин — бунда улар ибора эмас, балки оддий гап бўладилар ва уларнинг объектларини айнан сақлаган ҳолда таржима қилишга тўғри келади. Аммо бу икки бирикмани ибора, фразеологик бутунлик деб қабул қиладиган бўлсак, улар бир-бирларига жуда яхши эквивалент бўлади. Бундай тақдирда, уларнинг ҳар бир тилга хос традицион шаклини айнан сақлаб, сўзма-сўз таржима қилишга асло йўл қўйиб бўлмайди.

Одамнинг юзи офтобдан иссиқ деганда биз Қуёшнинг ўзидаги иссиқлик энергиясини тушунмаймиз. Маълумки, Қуёш коинотга секундига 4.10^{33} эрг. энергия тарқатгани ҳолда, Ерга унинг $\frac{1}{22000000000}$ улушигина етиб келади. Демак, халқ юқоридаги матални яратганида ана шунга, яъни Қуёшнинг Ерга етиб келган реал иссиқлигига асосланган.

Хулоса шуки, баъзи бир мақол, маталлар ва, хусусан, идиомаларни уларнинг таркибидаги сўзларнинг ўз маъносида тушунмаслик керак.

Бир хил шароит, бир хил тақдир ва қисмат, ўхшаш мантикий асослар турли тилларда маънодош бирикмаларнинг пайдо бўлишига олиб келади.

Рус тилида *Ходит ткач без кафтана; Пьет гончар из черепка; Портной без кафтана; Сапожник без сапогов; Плотник без дверей* ва бошқа шу каби ҳунарманд меҳнаткашларнинг ўзлари ишлаб чиқараётган маҳсулотларга ҳам ёлчимаслигини ифодаловчи иборалар бор. Ўтмишда, синфий тенгсизлик даврида рус ҳунармандлари каби ўзбек меҳнаткашлари ҳам бир умр муҳтожликда яшар эдилар. Ўзбек бўзчилари ҳам белбоққа ёлчимас, кулоллар эса мўндида сув ичар, этикдўз этикка, тикувчи кўйлаққа, тўқувчи бўзга ёлчимас эдилар. Бас шундай экан, рус ва ўзбек тилларида бир-бирига ўхшаш, маънодош ва ҳатто айнан бир хил мақол ҳам маталларнинг мавжудлиги ажабланарли ҳол эмас.

² Большая Советская Энциклопедиянинг 40-том, 14-бетига қараи.

Тилнинг асл қаймоғи, унинг ўзига хос хусусиятларини ва табиатини белгилайдиган, унинг камолот даражаси қандай эканлигини кўрсатадиган, бошқа тиллар ўртасида тутган ўрнини тайинлашда муҳим омил бўлган нарсас — ундаги мақол, матал, идиома ва бошқа шу каби кўчма маъноли бирикмалардир. Бундай бирикмаларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилишнинг ҳолат мураккаб ва муҳим иш эканлиги бу масалани баддий таржима назариясининг асосий проблемалари қаторига киритишга сабаб бўлмоқда.

Машина таржима қилади

Кейинги йилларда машина воситаси билан таржима қилиш масалаларига катта эътибор берилган бўлади. Кўзга кўринган рус таржимашунос олими А. В. Фёдоров ўзининг «Введение в теорию перевода» («Таржима назариясига кириш») номли китобининг иккинчи нашрига ёзган сўз бошида тил қонуниятларига асосланган машина таржимаси фаннинг фақат бир соҳасига доир иш бўлмасдан, балки математик, тилшунос ва инженерларнинг биргалашиб ишлашларини, махсус билимга эга бўлиш ва бу соҳада малака ҳосил қилишнинг талаб қиладиган мураккаб проблемадир, деб кўрсатади.

Ҳақиқатан ҳам, математик, тилшунос ва инженерларимиз ҳамкорликда ишлаб, бу соҳада бир қанча ютуқларни қўлга киритдилар.

Олимлар 17 йилдан бери таржима ишларини автоматлаштириш соҳасида зўр бериб ишламоқдалар. Нихоят, 1954 йилда машина таржима қила бошлади³.

Хитой Халқ Республикаси Фанлар академияси билан биргаликда хитой тилида ёзилган математик текстларни таржима қилиш соҳасида тажриба ўтказилмоқда. Бундан ташқари, немис, венгер, япон тилларидан рус

³ Мақол ва маталлар, айниқса, идиомалар машина воситаси билан таржима қилишнинг асосий қийинчиликларидан бири бўлганлиги учун ўқувчиларни бу билан қисқача таништиришни лозим топдик.

Бу бўлимни ёзишда Н. Кобринский, В. Пекелиснинг «Быстрее мысли» («Фикрдан тез») номли китобида берилган материаллардан фойдаландик. (Москва, «Молодая гвардия» нашриёти, 1959 йил).

тилига таржима қилиш соҳасида илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Лекин китобхон машинанинг бир бошидан инглизча китоб солиниб, иккинчи бошидан унинг русча таржимаси олинаверар экан деб ўйламаслиги керак. Ҳали таржима ишларини машиналаштириш соҳасида дастлабки ишлар қилинмоқда. Лекин бир вақт келиб, инсоннинг бу ордуси ҳам тўла-тўқис амалга оширилишига шубҳа йўқ.

Хўш, таржима ишларини автоматлаштиришни қийинлаштириб турган қандай сабаблар бор?

В. П. Берков ва Б. А. Ершовлар «О попытках машинного перевода» («Машина билан таржима қилишга уриниш ҳақида») ⁴ номли мақолаларида айтишларича, энг содда гапларни таржима қилиш учун бошқариладиган снарядлар ҳаракатини ҳисоблашга талаб қилинадиган программадан икки ярим баравар кўп командаларни ўз ичига оладиган программа тузишга тўғри келар экан.

Шунинг учун ҳозир, асосан, техника фанлари ва бошқа аниқ фанларга доир текстларни таржима қилиш соҳасида иш олиб борилмоқда. Бироқ бундай текстларни таржима қилиш ҳам жиддий қийинчиликлар туғдиради, чунки уларда ҳам таржима қилиш жуда мураккаб бўлган ҳар хил жумлалар ва иборалар учраб туради. Бундай ибораларни сўзма-сўз таржима қилиш эса қўпол хатоларга олиб келади. Машина таржима қилган текстларни таҳрир қилиш учун бутун бир тилшунослар армиясини сафарбар қилиш эса ишнинг енгиллаштириш ўрнига уни мураккаблаштириб юбориши мумкин.

Рус тилидан, масалан, ўзбек тилига машина билан таржима қилишнинг ўзига хос қийинчиликлари бор. Чунки улар бошқа-бошқа тил системаларига мансуб бўлганликлари учун уларнинг грамматик қурилишлари ҳам бир-биридан жиддий тафовут қилади. Шунинг учун олимлар бир тилдан бошқа бир тилга таржима қилиш учун учинчи «воситачи тил» танлаш мақсадга мувофиқдир деган фикрни айтмоқдалар. Ана шундай қилингандагина таржима ишларини автоматлаштириш жуда енгиллашар экан.

⁴ «Вопросы языкознания» журналининг 1955 йил, 6-сонига қараи.

Ҳозир дунёдаги қайси бир тил машина йўли билан таржима қилиш учун қулайлигини аниқлаш устида текшириш ишлари олиб борилмоқда. Эҳтимол, қандайдир янги, «машина тили» яратилиб, сўнгра китоблар у орқали жаҳондаги бошқа тилларга таржима қилинадиган бўлар, деган фикрлар ҳам айтилмоқда.

Бирон киши бошқа тилда ёзилган текстни ўз тилига таржима қилишда луғатдан фойдаланади. Сўзлар эса ҳарфлар воситаси билан ёзилади. Аммо ҳисоблаш машиналари ҳарфлар билан эмас, балки рақамлар билан иш кўради. Шунинг учун луғатлардаги ҳарфлардан иборат сўзларни рақамлар билан белгилаб, «машина тили»га «таржима қилиш»га тўғри келар экан.

Ана шундай қилинганда, инглизча «а» — 16, «в» — 06, «w» — 13, «М» — 11, «q» — 23, «х» — 09, «п» — 15 бўлар экан. Демак, русча ҳарфлар ҳам: «а» — 16, «б» — 06, «в» — 13, «М» — 11, «н» — 15 бўлади ва ҳ. к.

Машина лентага ёзиб киритилган луғатдан ўз «математик тили»да ифодаланган ҳолда сўзларни қидириб топади. Агар текст рус тилидан, фараз қилайлик, ўзбек тилига таржима қилинаётган бўлса, у дастлаб русча жумлани таҳлил қилади ва сўнгра уни ўзбекча қилиб тузади. Бу таржима программаси асосида амалга оширилади. Программага эса «феъллар», «отлар», «сифатлар», «сонлар», «сўз тартибининг ўзгариши», «синтаксис» деган бўлимлар бўлади. Сўнгра машина ўзи топган сўзларни ўзбек тилининг грамматикаси асосида тузиб беради. Мана сизга таржима!

Ўша «Фикрдан тез» номли китобда қизиқ бир мисол келтирилади. Инглиз тилида чиқадиغان «Таймс» газетасида босилган электрон ҳисоблаш техникаси ёрдами билан таржима қилиш масаласига доир мақолани машина таржима қилаётганида, унга «железный занавес» («темир парда») деган бирикма учраганида, у бу бирикмани таржима қилмай, айнан қолдириб кетган. Чунки, агар таржима қилинаётган жумладаги бирон сўз машинанинг луғатида акс этмаган бўлса, шундай воқеа юз берар экан.

Техника ва аниқ фанлар соҳасидаги китобларни таржима қилиш бошқа текстларни, хусусан, бадий асарларни таржима қилишга нисбатан шунинг учун қулайки, уларда маълум миқдордаги сўз ва терминларгина

ишлатилади. Бу сўз ва терминлар ҳам, кўпинча, конкрет маънони ифодалаб келади. Бу соҳада бир қанча муваффақиятларга эришилганлигининг иккинчи сабаби шуки, олимларимиз, асосан, шу йўналишда иш олиб бормоқдалар.

Халқ жонли тилини ва бадий асарларни машина йўли билан таржима қилишнинг қийинчилиги шундаки, бунинг учун электрон ҳисоблаш машинасига ўн ишга сўзлардан иборат программа тузиб беришга тўғри келади. Ҳолбуки, бу ғоят қийин бир ишдир.

Шунингдек, бундай текстларда ҳар хил кўчма маъноли бирикмалар, чунончи мақол, матал, идиома, сўз ўйинлари, қочирмақлар кўп ишлатилади. Бундай бирикмалар таркибидаги сўзлар эса ўз маъноларини йўқотиб, ўша бирикманинг умумий мазмунига сингиб кетган бўлади. Шунинг учун махсус фразеологик луғатлар тузишга тўғри келади, токи машина рус тилидаги қандайдир бир «Собаку съел» идиомасини ўзбек тилига сўзма-сўз таржима қилиб қўймасин, ёки, аксинча, ўзбек тилидаги «Тарвузи қўлтиғидан тушди» идиомасини рус тилига, баъзи таржимонларимиз каби, «Словно уронил хороший арбуз» деб таржима қилмасин.

Булардан ташқари, айти бирон тилнинг ўз табиати-тагина хос бўлган, унинг турмуши, миллий хусусиятлари, урф-одатлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган ва уларни ифодаладиган сўзларни машина таржимасида акс эттириш ҳам мушкул масала бўлиб турибди.

Лекин бу тўсиқларга қарамай, бадий асарларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилиш соҳасида ҳам тажрибалар олиб борилмоқда.

«Фикрдан тез» китобининг 282-саҳифасида Диккенсининг «Давид Копперфильд» романидан машина билан рус тилига таржима қилинган ва таржимон ағдарган иккита парча келтирилган. Бу икки мисолни бир-бирига қиёс қилиш шуни кўрсатадики, машина таржимаси ижодий таржима вариантдан фикрнинг сўзма-сўз ва анча қуруқ акс эттирилиши билан ажралиб туради.

Китоб авторининг фикрича, бунинг сабаби шуки, бадий текстни таржима қилиш тажрибалари жуда мураккаб илмий муаммоларни ечадиган машинада ўтказилгандир. Бу эса филнинг устига бир қути гугурт ортгандай гап экан.

Бироқ бу тажрибалардан филологлар, инженерлар ва математиклар шундай хулосага келганларки, баъдий характердаги текстларни таржима қилиш учун мураккаб арифметик асбоб-ускуналар ўрнига яхши «мантиқ» ва ажойиб «хотира» билан жиҳозланган махсус машиналар кашф қилиш лозим бўлар экан.

Бизнинг илғор совет фанимиз, қудратли техника мутахассислари филолог олимлар билан ҳамкорликни кучайтириб, келажакда бу проблемани ҳам ҳал қиладилар, деб умид қилиш мумкин.

ЧУМЧУҚ СУЙСА ҲАМ ҚАССОБ СУЙСИН

Маълумки, баъдий таржимани ҳақиқий ижодий иш деб билган ва бу ишни қадрлайдиган ёзувчи ўз умрининг ва фаолиятининг талай қисмини ҳамкасабалари—бошқа ёзувчиларнинг асарларини ўз тилига таржима қилишга сарфлайди. Лекин ҳар қандай яхши таржимон ҳам ёзувчи бўлавермаганидай, ҳар қандай яхши ёзувчи ҳам яхши таржимон бўлавермайди.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор баъдий асарларни рус тилидан ўзбекчага таржима қилишнинг устаси, санъаткор таржимондир. У ўзининг баракали ижодий фаолиятида қанча оригинал асар ёзган бўлса, шунча, балки ундан ҳам кўпроқ асарни рус тилидан таржима қилган десак, хато қилган бўлмаймиз. Таассуфки, адабиётда баъзан ҳар бир кичик масалани ҳам илма-тешиқ қилиб текширадиган айрим адабиётшуносларимиз ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг энг севадиган иши бўлган баъдий таржима соҳасидаги маҳоратини ўрганмай келадилар. Бу масалада ёзилган унча-мунча ишларда ёзувчининг таржималарига нисбатан айtilган баъзи танқидий мулоҳазалар эса, унинг таржималарида йўл қўйилган қусурдан кўра, асосан, шу таржималарни яхши тушунмаслик ва тўғри баҳо бера олмаслик оқибати, яна тўғрироғи, ёзилган шундай ишларнинг савияси ҳақиқатда унинг таржималари савиясидан анча тубан туришининг натижасидир.

Ҳолбуки, умуман, Абдулла Қаҳҳор ўз таржималарининг тақдири билан доим қизиқиб боради, агар лозим бўлса, уларни қайта кўриб чиқади ёки, ҳатто, қайта таржима қилади.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, Чехов, Серафимович, Иван Ле ва бошқа ёзувчиларнинг

бир қанча асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Бир неча йиллардан бери биз унинг бу таржималарини уларнинг турли йиллардаги нашрлари билан солиштириб, кузатиб келмоқдамиз. Булар орасида ёзувчининг, хусусан, А. П. Чехов асарларидан қилган бир қанча таржималари диққатга сазовордир. Қуйида А. П. Чехов асарларида учраган мақол, матал ва идиомаларини у қандай таржима қилганлигини кўриб ўтамиз.

Сўз устаси Абдулла Қаҳҳор 1953 йилда таржима қилган «Чиновникнинг ўлими» ҳикоясини А. П. Чехов асарларининг 1957 йил уч томлик сайланма асарларига бошдан-охир қайта ишлаб киритди. Олдин сўзма-сўз ва бирмунча ғализ бўлиб чиққан кўпгина ибораларни яхши тузатди, Антон Павловичнинг услуби учун ортиқча бўлиб турган айрим жумлаларни қисқартирди ва тушиб қолган баъзи бир ибораларни тиклади. Шундай қилиб, ёзувчининг «Чиновникнинг ўлими» ҳикояси энди унинг асл нусхасига жуда яқин бўлиб қолди.

Чехов шундай ёзади: «И вдруг лицо его поморщилось, глаза подкатились, дыхание остановилось... Он отвел от глаз бинокль, нагнулся и... апчхи!!! Чихнул, как видите» («Смерть чиновника» ҳикоясидан).

Энди бу ҳикоянинг 1953 ва 1957 йил нашрларидаги таржима вариантларини солиштириб кўринг:

1953 йил нашрида

„Лекин, бирданига унинг юзи буришди, кўзлари олайди, нафаси тўхтади... У, кўзидан дурбинни олди, энгашди ва... апишу!!! Кўриб турибсизки, чучкурди“.

1957 йил нашрида

„Лекин бирданига унинг афти буришди, кўзлари сузилди, нафаси ичига тушди... У, кўзидан дурбинни олди, энгашди ва... апишу! Ана, чучкуриб юборди“.

Чучкуришга «тайёрланаётган» кишининг «кўзлари олайиши» мумкин эмас. Шунинг учун таржимон ҳикоянинг 1957 йил нашрида «глаза подкатились» бирикмасини «кўзлари сузилди» деб берган. 1953 йил нашрида «дыхание остановилось» бирикмаси айнан «нафаси тўхтади» деб таржима қилинган бўлса, 1957 йил нашрида «нафаси ичига тушди» деб жуда яхши таржима қилинган. Шунингдек, парчанинг охиридаги гапни ҳам ёзувчи сўзма-сўз таржима қилишдан воз кечган.

Энди қуйидаги мисолни олиб қарайлик. «—То-то, вот и есть! Я извинялся, да он, как-то странно... Ни одного слова путного не сказал».

1953 йил нашрида

„—Ҳаммадан шуниси бор-да! Мен афв сўрадим, у ғалати одам экан... Бирор оғиз дуруст сўз айтмади“.

1957 йил нашрида

„—Мана шуниси бор-да! Мен узр сўрадим, лекин ҳайронман. Бир оғиз ҳам дуруст сўз айтмади“.

Бу мисолда ҳам жумла ва ибораларнинг анча ихчамлашгани ва силлиқлашгани, баъзиларига эса аниқлик киритилгани яққол кўриниб турибди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўз таржималари устида қандай ишлаши, таржимага қандай қилиб жон киритиши, сунъий ва ғализ, қуруқ ва хом ибораларни қандай тузатишини намойиш қилувчи бир қанча мисоллар келтирамиз.

«—Какие пустяки... Бог знает что! Вам что угодно?—обратился генерал к следующему просителю».

1953 йил нашрида

„—Ҳечқиси йўқ... Шу ҳам гап бўлди... Сизнинг нима арзингиз бор?—деди генерал навбатдаги шикоятчига“.

1957 йил нашрида

„—Шу ҳам гап бўлди-ю... Тавба! Сизнинг нима арзингиз бор?—деди генерал навбатдаги кишига“.

«Генерал, а не может понять! Когда так, не стану же я больше извиняться перед этим фанфароном! Чорт с ним!».

1953 йил нашрида

„Генерал бўла туриб шуни ҳам тушунолмади. Бундай бўлса мен бу кеккайгандан афв сўраб уғирмайман! Афти қурсин!“

1957 йил нашрида

„Генерал бўла туриб, шуни билмайди-я! Бунақа бўлса мен бу такаббурдан узр сўраб утирмайман! Минг лаънат!“

Ортиқча изоҳнинг ҳожати йўқ. Бу мисолларнинг ҳаммаси ҳам ёзувчининг ўз таржималарига талабчан эканлигини, хусусан, кўчма маъноли бирикмаларни ўзбек тилида мумкин қадар табиийроқ қилиб беришга интиланлигини кўрсатади. Шунингдек, ушбу ҳикоядаги «Нет, этого нельзя так оставить», «Его начало помучивать беспокойство», «Забыл, а у самого ехидство в глазах» каби ибораларнинг 1953 йил нашрида «Йўқ, буни шундай қолдириб бўлмайди», «У ташвишлана бошлади», «Жаҳли чиқиб кетгани кўзларидан ҳам кўриниб турибди-ю, эсидан чиққан эмиш...» деб берилиши таржимоннинг ўзини қаноатлантирмайди. Шунинг учун уларни: «Йўқ, кўнглидан чиқармасам бўлмайди», «Унинг юраги ғаш бўла бошлади», «Кўзлари қонга тўлиб турибди-ю, тагин эсидан чиққан эмиш» деб тузатади.

Ҳикоянинг олдинги нашрларида йўл қўйилган бу нуқсонлар ўқувчи назарида қанчалик «майда-чуйда» «икир-чикир» бўлиб кўринмасин, улар таржимон Абдулла Қаҳҳор учун «икир-чикир» эмас. У ҳикоя тилининг ўзбек тилида ҳам мумкин қадар ширали, жонли бўлишини таъминлаш устида тинмай ишлайди.

«Семиз ва ориқ» ҳикоясида шундай гапни ўқиймиз: «Толстый хотел было возразить что-то, но на лице у тонкого было написано столько благоговения, сладости и почтительной кислоты, что тайного советника стошнило». Буни А. Қаҳҳор қуйидагича яхши таржима қилган: «Семиз унга қарши нимадир демоқчи эди, унинг юзида ортиқ даражада бўлган мутелик, хоксорлик аломатлари энсасини қотириб юборди». Бундан кўриниб турибдики, кўчма маънода ишлатилган «благоговение», «сладость» сўзларини ўзбекча «мутеъ» ва Чеховнинг услубига хос, унинг фразеологик новаторлигини акс эттирувчи «почтительная кислота» бирикмасини ўзбекча «хоксорлик» сўзлари билан жуда яхши таржима қилган.

Шу ҳикоядаги «Жалованье плохое... ну, да бог с ним!», «Пробавляемся кое-как» фразеологик иборалари ҳам «Маошнинг мазаси йўқ... садқайи сар-куя!», «Сабаби тирикчилик-да!» деб берилганки, уларни бундан ортиқ таржима қилиб бўлмайди. Башарти, шу ва бошқа шу каби бир қанча иборалар сўзма-сўз таржима қилинганида, ўзбек тилида ҳикоядан ҳеч нарса қолмаслиги турган гап эди.

«Хамедсон» ҳикоясида «Я ему покажу кузькину лаять»; «Унтер-Приншебесов» ҳикоясида «От этих самых слов меня даже в жар бросило», «Меня, ваше высокоблагородие, в жар бросило, я даже сробел весь»; «Нисоб» ҳикоясида «Айда к свиньям собачьим!» каби халқ жонли тилига хос идиоматик ва вульгар ибораларнинг «Мен унга кўрсатиб қўяман!»; «Бундай сўзларни эшигиб жуда қизишиб кетдим», «...тақсир, мен қизишиб кетдим. Жон-поним чиқиб кетди»; «Туёғингни шиқиллат» деб таржима қилиниши ёзувчининг ўз тилидан русча ибораларга тўлиқ мувофиқ келадиган, уларнинг маъносини аниқ ифодалайдиган эквивалент ва муқобил вариантлар топишга ниҳоятда уста эканлигини кўрсатади.

А. П. Чехов асарларини таржима қилувчиларнинг кўпчилигига хос умумий камчилик шундаки, улар ижодий таржима қиламан деб ёзувчининг ҳикояларидаги қисқа, ихчам, лекин жуда маъноли элементларни қолдириб кетадилар. Ҳолбуки, Чехов ҳикояларини таржима қилишга иштиёқманд бўлиб қолган сон-саноқсиз таржимонларимизнинг заиф томони ҳам шундаки, улар таҳиятсиз деб ташлаб кетаётган ёки ўта кетган даражада қуруқ таржима қилаётган «икир-чикир» идиома ва иборалар унинг ҳикояларининг қоқ белини синдириб, пачақ ва ланж қилмоқда.

Машҳур ҳайкалтарош Родендан: — Сиз қандай қилиб ҳайкал ясайсиз? — деб сўраганларида, у: — Бу жуда оддий нарса: бир парча мрамарни оламан-да, ундаги барча ортиқча нарсаларни йўниб ташлайман, холос,— деб жавоб берган экан. А. П. Чехов ҳайкалтарош Роденнинг шу сўзларига нисбат бериб: «Ёзиш санъати, аслини олганда, ёмон ёзилган нарсани чизиб қисқартиришдан иборат»,—деган эди.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳор ҳам А. П. Чеховнинг зўр маҳорат билан ёзилган ажойиб, қисқа ҳикояларини айнан қисқа, лекин жуда маъноли таржима қилади.

Буни у А. П. Чеховнинг ўзидан ўрганди.

Буни нега ўзгартирдик?

II. В. Гоголнинг «Ревизор» комедиясидаги Земляника, Хлестаковнинг тасвирлашича, шундай одам:

Коробкин. — «Надзиратель за богоугодным заведением Земляника — совершенная свинья в ермолке» (113-бет).

Ўзбек тилига бу шундай таржима қилинган:

Коробкин. — «Худойихоналар мутасаддиси Земляника кулоҳ кийган чўчқанинг ўзгинаси» (90-бет).

Комедиянинг бошқа бир жойида Артемий Филиппович шаҳар ҳокими тўғрисида гапириб: — Этакой свинье лезет всегда в рот счастье деса, ўзбек тилида ҳам у айнан шундай: — Бахт нуқул мана шунақа чўчқанинг орзига ўзини уради, — деб гапиради.

Бундан кўриниб турибдики, салбий образлар бир-бирларини нуқул «чўчқа» деб атайдилар ва таржимада ҳам бу айнан шундай акс эттирилади.

К. Чуковский «Бадий таржима принциплари» деган китобчада босилган «Насрий асарлар таржимаси» номли мақоласида Бальзак романларидан бирида отанинг ўз болаларини эркалатиб: — Здравствуйте, мои поросятюшки деб айтган гаплари рус тилига: — Здравствуйте, мои птички деб таржима қилинганини қаттиқ танқид қилади. Чунки қўпол сўз деган мулоҳаза билан «поросятюшка» сўзини «птичка» деб алмаштириш авторнинг услубини сийқалаштиришга олиб келар экан.

Бироқ, Бальзак асарларининг услубини таржимада акс эттираман деб ундаги «поросятюшка» сўзини ўзбек тилига... «чўчқа болалари» деб «таржима» қилиб бўладими? Йўқ, албатта. Агар ўша ота ўзбек тилида ўз болаларига: — *Салом, менинг чўчқачаларим* деса, бу билан у ўз болаларини эркалатган эмас, балки жуда қаттиқ ҳақорат қилган бўлар эди!

Рус тилида ҳам «чўчқа» сўзи кўп ҳолларда ақлсизлик, нодонлик, бефаросатлик маъноларини ифодаловчи бирикмаларнинг образли асоси сифатида кўринади. Бундай ҳолларда, «Ревизор» комедиясининг таржимасидан келтирган мисолимизда кўрганимиздай, уларни айнан таржима қилиш мумкин. Аммо ўзбек тилида бахтли, эзгу иш ёки эркалатиш маъноларини ўзида акс эттирадиган, образли асоси «чўчқа» сўзидан иборат биронта ҳам матал ёки идиоматик ибора йўқ. Ҳолбуки, немис тилида бу сўз салбий ҳодисалар образи бўлиб келиши билан бирга, бахт, омад келтирувчи символ сифатида ҳам ишлатилади. Шунингдек, француз, инглиз ва рус тилларида «чўчқа» сўзи эркалаш маъноларида

қўл келади. Бундай ибора ёхуд маталларни қандай таржима қилиш керак?

Бундай вақтларда таржимон ўша бирикмаларнинг образли асосларини ўз тилида традиция бўлиб қолган ҳайвон ёки паррандаларнинг образлари билан алмаштиришга мажбур бўлади. Масалан, Бальзак асаридаги: — *Здравствуйте, мои поросятюшки* жумласини ўзбек тилига: — *Салом, менинг қўзичоқларим* деб таржима қилишга тўғри келади. Демак, французча жумладаги «чўчқа» сўзининг рус тилида «қуш» бўлиб қолиши нотўғри бўлса, ўзбек тилида «қўзичоққа» «айланиши» жуда тўғри бўлади! Нима учун шундай?

Дунёдаги жуда кўп халқларда яхшилик, ёввошлик, сахийлик, ёмонлик, айёрлик, ваҳшийлик, қўполлик тимсоли сифатида маълум ҳайвон ёки паррандаларнинг номлари қабул қилинган. Масалан, ёмонлик, зараркунандалик тимсоли — илон, чаён; ваҳшийлик тимсоли — бўри; ёввошлик тимсоли — мусича (шунинг учун уни «мусичаи беозор» дейдилар), қўй; меҳнатсеварлик тимсоли — чумоли ва асалари; катталиқ тимсоли — фил, туя; айёрлик тимсоли — тулки; қўполлик тимсоли — айиқ; бефаҳмлик ва бефаросатлик тимсоли — эшак, чўчқа; тинчлик тимсоли — каптар; гўзаллик тимсоли — товус; хушхонлик тимсоли — булбулдр.

Аммо турли халқларда ўхшатиш объектлари, юқорида кўрганимиздай, ўзига хос хусусиятга эга бўлиши ҳам мумкин. В. Далнинг «Пословицы и поговорки русского народа» («Рус халқининг мақол ва маталлари») номли китобида келтирилган: Ребёнок, что жеребёнок бирикмасида болани тойчага ўхшатишни ўзбекларда ҳам учратамиз: *тойчоқ, тойчоғим* ва ҳ. к. Аммо ўзбек тилида худди ўша луғатда келтирилган, юқорида кўрганимиз Ребёнок, что поросёнок фразеологик бутунлигига мувофиқ келадиган биронта ҳам ибора йўқ.

Чунончи, ўзбек ўз боласини туянинг боласига (*бўтам, бўталоғим*); отнинг боласига (*тойчоқ, тойчоғим*) ўхшатади-ю, аммо, масалан, сигирнинг боласи номига нисбат бериб *ғўсалам* ёки *бузоқчам*; эшакнинг боласи номига нисбат бериб *куррачам* ёки *хўтукчам* демайди. Чунки буни ўзбек ўз фарзанди учун эркалаш эмас, кечириб бўлмайдиган ҳақорат деб тушунади.

Яна Н. В. Гоголнинг «Ревизор» комедиясидан битта мисол келтирамиз:

Городничий. Что голубчики, как поживаете? Как товар идёт ваш? (101-бет).

Хо ки м. Хўш, қўзичоқларим, аҳволларинг қалай? Моллар ўтаётибдими? (81-бет).

Бунда русларда эркалатиш маъносида ишлатиладиган «голубчик» сўзи ҳокимнинг устидан арз қилган савдогарларга нисбатан пичинг тариқасида келган.

Албатта, «голубчик» сўзини айнан «каптарча» деб таржима қилиш ҳам мумкин эди, чунки ўзбеклар тасаввурида ҳам каптар эзгу ниятларни ифодаловчи қуш образи сифатида талқин қилинади. Демак, бундан қандайдир қўпол хато келиб чиқмайди, аммо шуниси борки, ўзбек тилида бу сўз ҳеч қачон эркалаш маъносидаги бирон иборага объект сифатида ишлатилмаган. Демак, агар «голубчик» сўзи «каптарча» деб таржима қилинганда эди, ҳар қандай қўпол хато ҳам ор қиладиган, ўтакетган сунъий ва ғализ бир нарс ҳосил бўларди.

Шундай қилиб, тилда турли-туман ўхшатиш ва сифатлашларнинг асосида ниманинг образини ишлатиш традиция бўлиб келган бўлса, таржимада ҳам шунга риоя қилиш зарур.

Сигир — меҳр-муҳаббат ва гўзаллик тимсоли сифатида

Агар бирон ўзбек ёзувчиси ўзи тасвирлаётган қизнинг гўзаллигини образли қилиб кўрсатиш мақсадида уни... сигирга ўхшатса, жуда қўпол туюлиши турган гап. Шунинг учун бошқа халқларда ҳам бу ҳайвон номининг гўзаллик тимсоли сифатида кўринишини тасаввур қилолмаймиз. Лекин амалда бундай эмас.

Ўзбек тилида *Мусичадай беозор* деган фразеологик бутунликда бировга зарари тегмайдиган жонивор, ёввошлик ва беозорлик тимсоли сифатида мусичанинг номи олинган. Лекин ҳамма тилларда ҳам шундай эмас, албатта. Масалан, корейс тилида, контекст ичида *Сигирдай беозор* деган бирикма ишлатилар экан.

Шу нарс диққатга сазоворки, жуда кўп ҳинд шоирларининг асарларида сигир образи нафосат, меҳрибонлик, буюк, битмас-туганмас оналик меҳр-муҳаббатининг тимсоли сифатида талқин қилинади.

Тантанали, жозибадор ва юксак услуб билан ижод қилинган ҳинд поэзияси учун хотинни сигирга ўхшатишдан ҳам кўра афзалроқ, нафисроқ, баландпарвоз ўхшатиш объекти йўқ экан. Дарвоқи, қадимги мисрлик

лар ҳам сигирни муқаддас ҳайвон деб ўйлаган бўлсалар, Гомер асарларида сигир маъшуқа гўзаллигининг манъали сифатида талқин қилинади⁵.

Эрлик, ҳиммат, олижаноблик каби сифатларга ит ёки ҳарга, сигир ёки эшак образи тимсол бўла олмаганидек, насткашлик, ваҳшийлик сифатларига от ёки арслонлар ўрнак бўла олмайди. Албатта, ҳўкиз ҳам, сигир ҳам кучли, шундай бўлса ҳам, булар эрлик образига монанд асос бўлиб кела олмайди. Бироқ, қадимги юнон шоири Гомер асарларида эшак ва чивинларнинг ҳам ботиқлик тимсоли сифатида гавдаланиши диққатга сазовордир.

Демак, бирон нарс ёки ҳодисанинг образли асосига қандай ҳайвон ёки парранданинг номини қабул қилишда ҳар бир халқнинг ўз завқи ва диди бўлар экан. Бу ўша халқнинг тарихий тақомили, урф-одатлари, жўғрофий ва иқтисодий шароитлари, ахлоқ нормалари, фалсафий ва диний қарашлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Бир мақолнинг таржимаси ҳақида

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироғлари» романи:— Қазисан-қартасан, охир аслингга тортасан сўзлари билан бошланади. Ўзбеклар ўртасида араб тилидаги «Кулли шайъин яржиъу ило аслиҳи» матали кўп ишлатилади. Бу: дунёдаги ҳамма нарсалар ўзининг аслига тортади деган маънони беради. Юқоридаги ўзбекча мақол ҳам маъно томондан шунга яқин туради.

«Қўшчинор чироғлари» романининг русча таржимасида юқоридаги ўзбекча мақолнинг қандай ағдарилганини кўрдик: *Как ни корми волка, он всё в лес смотрит*. Демак, биз таржима қилаётган бирон китобда шу мақол учраса, уни юқоридаги *Қазисан-қартасан, охир аслингга тортасан* деб беришимиз мумкин экан деган хулоса келиб чиқади. Аммо масаланинг бу тариқа қўйилиши, бундай мантиқ ҳар қандай ҳолларда ҳам тўғри натижа беравермайди. Бунда контекстга, яъни тасвирланаётган воқеанинг моҳиятига, маъносига қарамоқ керак.

Фикримизни исботлаш учун шу мақолнинг бир қанча таржима вариантларини кўриб чиқамиз.

⁵ М. С. Дуниннинг По Афганистану, Пакистану, Индин юмли китобининг 87—92-бетларига қаранг (1954 йилги нашри).

И. С. Тургеневнинг «Овчининг мактублари»⁶ номли ажойиб асаридаги «Ермолай ва тегирмончининг хотини» ҳикоясида биз Зверков тилидан ана шу мақолни эшитамиз:

Что ни говорите ... сердца, чувства — в этих людях не ищите! Как волка ни корми, он все в лес смотрит... вперед наука! (Ермолай и мельничиха, 24-бет).

Ўзбек тилига бу дастлаб шундай таржима қилинган эди:

Нима десангиз ҳам... бу одамларда қалб ҳам, ҳиссиёт деган нарса ҳам йўқ! Илон боласи — илон, чиён боласи чиён... Бу ибрат бўлсин (Қўлёманинг 24-бетида).

Аммо бу мақол кейинчалик яна ўзгартирилиб, таржиманинг охириги вариантыда мана шундай берилган:

Нима десангиз ҳам... бу одамларда на қалб, на ҳиссиёт деган нарса бор! Паст пастлигига бораркан-да... Бу унга ибрат бўлсин! (И. С. Тургенев. «Овчининг мактублари», 29-бет).

Русча *Как волка ни корми, он все в лес смотрит* мақолининг ўзбекча таржима вариантлари орасида уларнинг қайси бири маъқул эканлигини айтишдан олдин, қани кўрайлик-чи, бошқа қардошларимиз тилларида у қандай таржима қилинган экан:

Озарбойжон тилида: Нə дейирсиниз дейин, лəкин бу адамларда нə урəк, нə дə һиссийəт вəр. Гурду нə гəдəр едиздирсəн, енə козу мешəдə олачаг. Бу бир дарс олду! (15-бет).

Қозоқ тилида: Не десеңіз, о деңіз... ондай адамдарда жүрек, сезим болады деп ойламаңыз. Қасқырды қанша асырасаң да, орманға қарап ұлайды... Келешекте үлкен сабақ болатын болды (28-бет).

Нима учун бир мақолнинг ҳар хил таржима қилингани сабаблари ҳаммага тушунарли бўлсин учун воқеани икки оғиз гап билан эслатайлик.

Жаноб Зверковнинг хотини уй хизматкори Аринага жуда ўрганиб қолган. Аммо Арина бир йигит билан ало-

қа боғлаганида Зверков ва унинг хотини бунга тоқат қилолмайдилар. Зверков ўз хотинини фаришта деб биларди. Уларнинг тушунишича, Арина «беадаблик» қилган, яъни ўз табиий инсоний ҳиссиёти йўлидаги қадами унинг нонкўрлик қилгани эмиш! Зверков ана шу воқеани ҳикоя қила туриб, юқоридаги гапларни айтади.

Шуниси қизиқки, Зверковнинг гапларини ўқиётган китобхон бу ҳақоратлар ва таҳқирлашнинг ҳаммаси Аринага эмас, балки шу воқеани айтаётган кишининг ўзига тегишини билиб ўтиради. Чунончи, Зверков *Как волка ни корми, он всё в лес смотрит* мақолини ишлатар экан, бунда у гарчи Аринани бўри деб атаса ҳам, аммо китобхон Зверковнинг ўзини бўри деб тушунади, зотан, шунинг учун ҳам ёзувчи ҳар қандай инсоний ҳиссиётлардан маҳрум бўлган бу аблаҳни Зверков деб атаган-да!

Шуниси қизиқки, «Ермолай ва тегирмончининг хотини» ҳикоясининг турли тилларга қилинган таржималарида ва ҳатто унинг ўзбекча таржимасининг ўзида ҳам бу мақол ҳар хил берилган. Фақат қозоқ ва озарбойжон таржимонларининг ишида ўхшашлик бор: улар бу мақолни сўзма-сўз, лекин жуда яхши таржима қилганлар. Айниқса қозоқчада *Бўрини қанча асрасанг ҳам, ўрмонга қараб улайди* деб берилиши кўп яхши, гарчи бунда шакл томондан оригиналдан сал чекиниш бўлса ҳам, аммо у ижодий таржима қилинган.

Нима учун бу икки қардош тилга юқоридаги мақолни унинг образли асоси сақланган ҳолда айнан таржима қилинганлиги бизни қизиқтиради ёки бу тилларда шу мақолнинг маъносини қоплайдиган бошқа муқобил вариант йўқмикан? Бор, албатта. Аммо бунинг сабаби шуки... Йўқ, бу сабабни кейинроқ айтамиз.

Шуниси қизиқки, ўзбек тилига қилинган ҳар икки таржима вариантыда ҳам, аксинча, бу мақолнинг бошқа муқобиллари келтирилади. Хўш, буларнинг қайси бири тўғри?

Таржиманинг муҳарририга *Илоннинг боласи — илон, чиённинг боласи — чиён* матали ёқмайди, чунки у бегуноҳ, шўрлик, бечора Аринага нисбатан қўпол ҳақорат бўлиб эшитилаётган бу фразеологик бутунликни раво кўрмайди! Чиндан ҳам, ахир, бу инсоф юзасидан эмас-да! Бироқ *у Сколько волка ни корми, он всё в лес смотрит* мақоли инсонлик қиёфасини йўқотган, виждонсиз бир салбий образ тилидан айтилаётганини ва бу мақолга ўзбек тилидан худди ўшандай ёмон эшитиладиган

эквивалент топилса, у Зверковнинг ўзига қайтиб тегишини унутган.

Яна бир марта диққат қилинг. Жаноби Зверков бу одамларда на юрак, на ҳиссиёт, на инсоф бор деб нолайди. Бу эса ана шундай одамлар (яъни, тўғрироғи, Зверковнинг ўзига ўхшаган одамлар) — одам эмас, демоқчи. Худди шундай фикрдан кейин: *Как волка ни корми, он всё в лес смотрит* мақолининг келиши, яъни образли асоси кишилар назарида энг йиртқич, ваҳший махлуқ деб ҳисобланадиган ҳайвон — бўрининг номи келиши тасодифий ҳолми? Ҳеч шундай эмас! Бу мақол ўзининг маъноси билан ҳам, шакли билан ҳам Зверковнинг бундан олдин айтган фикрига қўшилиб, унинг мағиз-мағизига сингиб кетади. Қозоқ ва озарбойжон таржимонлари бу мақолнинг образли асосини сақлаган ҳолда айнан таржима қилганларининг сабаби ҳам шудир.

Хўш, ўзбекча таржима вариантларининг қайси бири маъқул? Масалан, мен таҳрирда: *Илоннинг боласи-илон, чиённинг боласи-чиён* маталининг ўзини қолдирар эдим. Чунки бунинг образли асосида ҳам халқ назарида зараркунандалик, ваҳшийлик, умуман, ёмонлик тимсоли сифатида қабул қилинган йиртқичларнинг номи ётади ва бу ўша контекст учун жуда мувофиқдир.

Демак, бундан шундай хулоса келиб чиқадики, ҳар бир мақол ёки идиомани контекстдан ажратган ҳолда таржима қилиш қийин. Бир мақол ёхуд матал турли асарларда, турли воқеалар ичида, қандай шахс томонидан айтилаётганига қараб, ҳар хил таржима қилиниши мумкин.

Лекин шуни аниқ айтиш мумкинки, ҳамма тилларда ҳам ёмонлик, ваҳшийлик, аблаҳлик, хоинлик тимсоли сифатида: илон, чиён, бўри, ари ва бошқа шунга ўхшаш кишига бевосита зиён келтирадиган жониворларнинг номи қабул қилинган (баъзи диний қидалар ёки афсоналар натижасида, традиция сифатида айрим безарар ҳайвон ва паррандалар ҳам бахтсизлик ва ёмонлик симболи бўлиб қолган экан, бу мустасно). Шунинг учун ёмонликка ёмонлик принципида, халқ қаҳр-ғазабини ифодаловчи мақол ва маталларнинг асосига қабул қилинган жониворларнинг номи турли тилларда ё бир-бирига мувофиқ келади, ё бошқача бўлса ҳам, халқ назарида касофат келтирувчи жонивор деб қабул қилинган ҳайвонлардан бири бўлади.

Пашшадан фил ясаб бўладими?

Русларда кичкина нарса атрофида шов-шув кўтариб, ваҳима қилиб юборилса, *Из мухи делают слона*, яъни *Пашшадан филдай қилиб кўрсатиш* деган идиоматик иборани ишлатадилар. Ўзбек тилида эса *бунга жула мувофиқ келадиган Игнадай нарсани туядай қилиб кўрсатмоқ* деган, образли асоси сал бошқачароқ эквивалент ибора бор. Бунда филнинг ўрнига *туя* ишлатилган-ку, қандай бўлар экан?

Аммо масалани бу тариқа талқин қилиш кулгили бўларди. Аввало, ўзбеклар азалдан ҳам *Пашшадан фил* ясамоқ иборасини ишлатадилар. Шундай қилиб, русча идиомда кичрайтириш объекти «пашша», муболаға воситаси эса «фил», унинг ўзбекча биринчи эквивалентида эса кичрайтириш воситаси «игна», муболаға объекти сифатида эса «туя»нинг номи қабул қилингандир.

Шуниси қизиқки, русча бирикмани унинг образли асосларини айнан акс эттирувчи *Пашшадан фил* ясамоқ ёки *Пашшадан филдай қилиб кўрсатмоқ* эквивалентлари билан ҳам таржима қилса бўлади. Бунда ҳеч қандай сунъийлик ёки ғализлик сезилмайди. Лекин юқоридаги *Игнадай нарсани туядай қилиб кўрсатмоқ* бирикмасини рус тилига айнан *Из иголки делать верблюда* деб таржима қилиб бўлмайди, чунки бу жуда сунъий ва ғализ бўлиб чиқади. Нима учун шундай?

Бунинг сабаби шуки, русча бирикманинг ҳар иккала объекти ҳам жонли нарсанинг номини ифодалагани ҳолда, ўзбекча бирикмада иккинчи образли асос жонли нарсанинг номи «туя», биринчиси эса жонсиз нарсанинг номи «игна» сўзларидан иборат. Русча бирикмада ўхшатиш принципини кўрмаймиз, яъни унинг сўзма-сўз маъноси: «Пашшадан фил ясаш»! Ўзбекча бирикмада эса ўхшатиш бордир: «Игнадан туя ясаш» эмас, балки «Игнадай нарсани туядай қилиб кўрсатиш» деган маънода.

Шуни айтиш керакки, *Из мухи делать слона* идиоматик ибораси фақат шундай шаклдагина ишлатилмай, балки шунга нисбат берилган ҳолда бирмунча ўзгартириб ҳам айтилади.

Иккита мисол келтирамиз.

«Об обер-полицемейстере Кокошкине в Петербурге... утверждали, что он обладает удивительным многосторонним тактом и при содействии этого такта не только

«умеет сделать из мухи слона, но так же легко умеет сделать из слона муху» (Н. С. Лесков, Человек на часах, 9-бет).

Бунда жуда қизиқ ҳодисани кўрамиз. *Из мухи делают слона* идиоматик ибораси айнан келтирилади-ю, бирикманинг иккинчи қанотида шу иборанинг таркибидан образли асосларнинг ўрни алмаштирилади. Бунинг ўзбек тилига бир неча вариантда таржима қилиш мумкин.

Биринчи вариант

У „пашшадан фил ясай олиш билан бирга, шу йўл билан, осонгина филдан пашша ҳам ясай билади“.

Иккинчи вариант

У „пашшадай нарсани филдай қилиб кўрсата олиш билан бирга, шу йўл билан, филдай нарсани пашшадай қилиб кўрсатишни ҳам билади“.

Буларнинг қайси бири маъқул? Менимча, буларнинг ҳар иккала варианты ҳам маъқул эмас. Чунки бундай таржиманинг ўзи ё пашшадан фил ясаш, ё филдан пашша ясашга ўхшаган бир нарсга бўлар эди!

Бунинг ўрнига тилимиздаги *Игнадай нарсани туядай қилиб кўрсатиш* иборасининг ўзини ҳам маъно томондан, ҳам шаклан унга мувофиқлаштириб, «реконструкция» қилиш мумкин. Шундай қилиб,

Учинчи вариант: у «игнадай нарсани туядай қила олиш билан бирга, шу йўл билан, осонгина, туядай нарсани игнадай қилиб кўрсатишни ҳам билар эди».

Энди шу идиома таржимасига алоқадор яна бир мисол келтирамиз.

В. И. Ленин 1921 йил 28 февралда Москва ишчи ва деҳқон депутатлари Совети пленумининг мажлисида сўзлаб шундай деган эди:

«Нужно помнить, что буржуазию мы победили, но буржуазия у нас осталась, и борьба осталась. И одно из средств борьбы с ней против нас — сеять панику. На этот счёт они мастера, и этого не надо забывать. У них газеты, хотя и не печатные, но распространяются великопно, причем из мухи делают они не только слона. Но в панику вдаваться нам ни в коем случае нельзя» (В. И. Ленин. Асарлар, 32-том, 131-бет).

Бу ўзбек тилига шундай таржима қилинган:

Биз буржуазияни енганлигимизни, лекин буржуазия ҳали сақланиб қолганлигини ва ҳали яна кураш бўлишини ёдда тутишимиз керак. Буржуазиянинг бизга қарши кураш воситаларидан бири—вахима тарқатишдир. Бу масалада улар жуда усталик билан иш олиб борадилар ва бунинг ёддан чиқармаслик керак. Уларнинг газеталари, гарчи босма газеталар бўлмаса ҳам, лекин жуда яхши тарқалади, шу билан бирга улар пашшадан фақат фил эмас, бошқа нарсалар ҳам ясай биладилар» (В. И. Ленин, Асарлар, 32-том, 159-бет).

Бунда *Причем из мухи делают они не только слона* идиоматик ибораси айнан, сўзма-сўз таржима қилинган. Аммо бунда гап буржуазия қолдиқларининг ваҳимаси жуда кучли эканлиги устида бораптики, ўзбек тилида уларга пашшадан фил ёки яна бошқа бирон нарсаларни «ясаттириб» ўтирмасдан, балки тушунарлироқ қилиб: *Улар учун игнадай нарсани туядай қилиб кўрсатиш ҳам гапми!* деб берилса айни муддао бўлар эди.

Аммо бу билан биз *Из мухи делают слона* идиоматик иборасини ҳамма жойда ва ҳар қандай ҳолларда ҳам муқаррар равишда унинг фақат биттагина ўзбекча эквиваленти билан алмаштириш зарур деб айтмоқчи эмасмиз, албатта. Аксинча, агар контекст талаб қилса, бунинг *Пашшадан фил ясаш* деб таржима қилиш ҳам мумкин.

Н. С. Ашукин ва М. Г. Ашукина ўзларининг «Крылатые слова» («Қанотли сўзлар») номли ажойиб китобида бу иборанинг келиб чиқиш тарихини баён қиладилар. Маълум бўлишича, рус тилидаги *Из мухи делать слона* ибораси жуда қадим вақтларда келиб чиққан экан. Бу бирикма юнон ёзувчиси Лукиан (эрамизнинг II асри) томонидан ишлатилиб, у ўзининг «Похвала мухаммаду» («Пашша таърифида») номли ҳажвий асарини шундай тугатади: «Но я прерываю мое слово, — хотя многое еще мог бы сказать, — чтобы не подумал кто-нибудь, что я, по пословице, делаю из мухи слона»⁷.

Бундан кўриниб турибдики, *Из мухи делать слона* ибораси пашшанинг таърифи тўғрисидаги асарда, бевосита *пашша* тўғрисида гап борганда ишлатилиб, сўз

⁷ Лукиан. Избранные произведения. Москва—Ленинград, 1936, 118 бет. Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукиналарнинг «Крылатые слова» («Қанотли сўзлар») китобининг 256-бетига қаранг (Москва, 1960 йил нашри).

ўйини ҳам ясалган. Бу ўринда унинг ўзбекча *Игнадай нарсани туядай қилиб кўрсатиш* деган муқобили билан таржима қилиб бўлмайди, балки унинг иккинчи эквивалентини ишлатиш тўғрироқ бўлади.

«Гарчи ҳали анча гапларни айтишим керак бўлса ҳам, лекин сўзни мухтасар қиламан,— токи бирон кимса мени, мақолда айтилганидай, пашшадан фил яса-япти деб ўйламасин».

Шундай қилиб, рус тилидаги *Из мухи делать слона* иборасининг таржималарини кўриб чиққанимиз, умуман, мақол, матал ва идиомаларни таржима қилиш масалаларига доир баъзи хулосаларни чиқаришга ёрдам беради.

Кўчма маъноли бирикмаларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилганда ҳар қандай ҳолларда ҳам уларнинг образли асослари айнан мувофиқ келадиган бир вариант билангина таржима қилиш баъзан сунъийликка олиб келиши мумкин. Шу билан бирга, ҳар қандай шароитда ҳам муқаррар равишда бундай бирикмаларни асар таржима қилинаётган тилдаги бошқа муқобил вариантлар билан кўр-кўрона алмаштиравериш ҳам услуб чалкашлигига, таржима тилининг чегараланиб, қашшоқ бўлиб қолишига, бир хил қолипдаги сийқаси чиққан мақол ёки идиомаларнинг узлуксиз такрорланишига олиб келади.

Шунинг учун қандай воқеаларнинг тасвирланишига қараб, ҳатто бир мақол ёки матални ҳар хил таржима қилиш мумкин.

Таржима назарияси ҳамма ҳоллар учун ҳам баб-баравар мувофиқ келаверадиган, олдиндан тайёрланган қандайдир рецептлар ҳозирлаб беролмайди.

«Амманнинг бузоғи»

Текст ичида учраган айни бир мақол ёки матални, идиома ёки сўз ўйинини бир нечта таржимон ҳар хил таржима қилади. Тўғри, уларнинг таржималари бир-бирига ўхшаши ҳам мумкин. Лекин, кўпинча, улар маълум даражада бир-биридан тафовут қилади. Нима учун шундай бўлади?

Бунинг сабаби шуки, бир таржимон кўчма маъноли бирикмани унинг образли асосини сақлаган ҳолда таржима қилишни маъқул кўрса, бошқаси унинг ўз тилида мавжуд муқобил варианты билан беришни лозим то-

лади, яна бошқаси эса уни ўзича ўнғай деб ҳисоблаган ҳолда бир йўл билан афдоради.

Албатта, айни бир мақол ёки идиоманинг таржима-тарини бир-бири билан чоғиштирганда улар ўртасида ҳайси бири маъқулроқ эканлиги маълум бўлади. Ай-ниқса, маълум бир асарнинг бир неча тилларга қилин-ган таржималарини қиёс қилганда бу жуда ҳам яққол кўзга ташланади. Фикримизнинг исботи учун И. С. Тур-геневнинг «Овчининг мактублари» асаридаги «Бирқўра Овсянников» ҳикоясидан битта мисол келтирамыз.

«— Нет! Меня вам не проведи! Нет, не на того на-ткнулись! Планы сюда! Землемера мне подайте, христо-продавца подайте сюда!»— «Да какое, наконец, ваше требование?»— «Вот дурака нашли! Эка! Вы думаете я вам так-таки сейчас мое требование и объявлю?.. Нет, вы планы сюда подайте, вот что! А сам рукой стучит по планам. Марфу Дмитриевну обидел кровно. Та кричит: «Как вы смеете мою репутацию позорить?»— «Я, гово-рит, вашей репутации моей бурой кобыле не желаю. Насилу мадерой отпоили» (59-бет).

Бу ўзбек тилига шундай таржима қилинган.

«— Йўқ, сизлар мени алдаёлмайсизлар! Сиз ўйла-ганлардан эмасман мен! Планларни бу ёққа беринг! Тапобчи қани! Менга рўбару қилинглар у диёнатсиз-ни!»— деб бақирса бўладими? — «Ахир, талабингиз ни-ма ўзи, айтсангиз-чи?» — «Зап гўсхўрни топиб олиб-сиз-да! Уни қаранглар-у! Сизлар мени, нима, талабини осонгина айтиб қўя қолади, деб ўйлаясизларми?.. Чуч-варани хом санабсизлар, планларни бу ёққа чўзиб қў-йинглар, гапнинг пўст калласи шу!»— деб қичқирарди-ю, ўш эса планларга қўлини тақиллатиб урарди. Марфа Дмитриевнани қаттиқ хафа қилди. Марфа Дмитриев-на: «Менинг обрўйимни тўкишга қандай ҳаддингиз сиз-ди?» — деб қичқирди. У эса: «Мен обрўйингизни сариқ чақага ҳам олмайман» — деди. Унга мадера виноси ичи-ришиб, зўрға тинчитишди» (79-бет).

Таржимон Королёв нутқини лексик томондан ҳам, синтактик тузилиш томонидан ҳам, интонациясини ҳам,

» Таржимон М. Иброҳимов «Однодворец Овсянников» ҳикояси-даги *однодворец* сўзини ўзбек тилидаги *ҳамқишлоқ*, *ҳамишаҳар*, *ҳамсон*, *ҳамқасаба* сўзларига монанд равишда *ҳамқўра* шаклида олиб, «*Ҳамқўра Овсянников*» деб яхши таржима қилган эди. Ке-йинчалик китобда *ҳамқўра* сўзи *бирқўра* деб тузатилганки, бу — маънога ҳалал етказди.

унда ишлатилган идиоматик ибораларни ҳам ўзбек тилида ижодий акс эттирган. Бу образ ўзининг ҳатти-ҳаракатлари билан ҳам, вульгар иборалари билан ҳам бошқалардан ажралиб туради.

Тўғри, *Чучварани хом санабсизлар* идиоматик ибораси оригиналда йўқ. Аммо у ўша ўринга шу даражада ёпишиб тушганки, тўғрироғи, воқеанинг мазмунидан келиб чиққанки, бу таржимада образ характери ярашарлиқ учун жуда зарур бўлган бир элементдир. Бошқача айтганда, уни «қўшмаслик» мумкин ҳам эмас эди!

Шуниси қизиқки, агар биз бу парчада учраган асосий кўчма маъноли бирикмаларни уларнинг озарбойжонча таржимаси билан чағиштирсак, буларнинг бири-биридан маълум даражада фарқ қилишини кўриш қийин эмас.

Солиштиринг:

рус тилида	озарбойжон тилида	ўзбек тилида
Христопродавца подайте сюда.	Исаны сатаны бу- рая кәтирин.	Менга рўбарў қи- линглар у диёнат- сизни
Нет, вы планы сюда подайте, вот что!	Йох, планлары бу- рая кәтирин, мән буну истайирәм.	Чучварани хом са- набсизлар, план- ларни бу ёққа чу- зиб қўйинглар, гапнинг пўст кал- ласи шу!
Я, говорит, вашей репутации моей бурой кобыле не желаю.	Сиздәки әхлагы аллаһ мәним боз мадяныма дә вер- мәсин.	„Мен обрўйингиз- ни сариқ чақага ҳам олмайман“— деди.

Бундан кўринадикки, озарбойжон таржимони бу образ нутқида ишлатилган ибораларнинг айнан ўзини сақлашга ҳаракат қилса, ўзбек таржимони эса мумкин қадар ўша бирикмаларнинг ўзбек тилида мавжуд муқобилларини ишлатишга интилган. У бундай бирикмаларнинг образли асосларни таржимада сақлашни шу ўринларда мувофиқ кўрмайди.

Бироқ, ҳамма вақт ҳам русча идиомаларни уларнинг ўзбек тилидаги бошқача эквивалентлари ёки муқобил

вариантлари билан алмаштириш шарт эмас. Баъзан образли асослари ҳам мувофиқ келадиган эквивалент топиш мумкин. Масалан, А. Серафимовичнинг «Темир оқим» асаридан: Та ты понюхай чёрного кобеля пид хвост (14-бет) деб ишлатилган вульгар иборани Қибриё Қаҳҳорова: Сен помаъқул бузоқнинг гўштини ебсан (12-бет) деб жуда ажойиб таржима қилган. Бинобарин, кўрсатилган мисоллардаги охириги: Я, говорит, вашей репутации моей бурой кобыле не желаю бирикмасини Мен сизнинг обрўйингизни аммамнинг бузоғига ҳам раво кўрмайман шаклида таржима қилинса ёмон бўлмасли, албатта. Чунки рус тилидаги Ломаного гроша не стоит иборасини ҳам, Вашей репутации моей бурой кобыле не желаю бирикмасини ҳам нуқул «сариқ» ёки «синиқ» чақалар билан таржима қилиш яхши натижа бермайди.

Таржимада «аниқ» сўзини тўғри тушуниш керак

Таржимон ўзи ағдараётган асарни у қандай бўлса, худди шундай таржима қилиши керак. У ўз ёнидан текстга биронта ҳам сўз қўшишга, ундаги биронта ҳам сўзни олиб ташлашга ёхуд уни ўзгартиришга ҳадди йўқ. Қисқасини айтганда, у аниқ таржима қилиши керак. Буюк рус революцион-демократи ва адабий танқидчиси В. Г. Белинскийнинг талаби шу эди.

Борди-ю, текстда бирон қўпол хато учраб қолса-чи? В. Г. Белинскийнинг кўрсатишича, ҳатто ўша хатони ҳам таржимада айнан акс эттириш керак.

Таржима принципи ана шундай қаттиқ принципдир. Шунинг учун ҳам у таржимонга жуда катта масъулият юклайди.

Шу билан бирга, таржима қандайдир қуруқ, завқсиз, кишини зериктирадиган иш эмас, балки у ижодий ишдир. Абдулла Қаҳҳор Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тиричилик» романини ўзбек тилига таржима қилган экан, у қандайдир «котиблик» вазифасини бажарган эмас, балки асарнинг бутун бадиий фазилатини, чуқур мазмунини ва ғоясини, тилининг ширасини таржимада акс эттириш устида ижодий ишлаган. Ундан завқланган, тасвирланган, маънавий озуқа олган ва ўсган.

Аниқ таржима қилиш тушунчаси билан таржиманинг ижодий иш эканлиги тушунчаси ўртасида қандайдир номувофиқлик ёки ҳатто қарама-қаршилик йўқми-

кан? Бу номувофиклик русча — *Таржима бамисоли хотинга ўхшайди: тўғри бўлса, чиройли эмас, чиройли бўлса, тўғри эмас* деган мақолида ўз ифодасини топмаган микан?

Йўқ, таржимада аниқлик ва ижодийлик тушунчаларининг бир-биридан тафовут қилиши уёқда турсин аксинча, улар бир-бирига жуда монанд ва бир-бирини тўлдиради. Гап шундаки, «аниқ» ва «ижодий» тушунчаларини ажратиб, улардан бирига зўр бериб юбормаслик ва бу сўзларнинг маъносини тўғри англамоқ керак.

Рус тилидан ўзбек тилига таржима қилиш борасидаги асосий камчилик шундаки, баъзи таржимонларимиз ижодий таржима қиламан деб қаерда йўқ гапларни текстга киритадилар ва бу билан асарни ижодий таржима қилдим деб ўйлайдилар. Ҳолбуки «ижод» сўзи ўзининг бу маънодаги талқинидан ор қилади.

Иккинчи асосий ва умумий камчилик шундаки, айрим таржимонларимиз ва, айниқса, танқидчиларимиз «аниқ» сўзини кўпроқ статистик маънода тушунадилар. Аммо бу маънодаги аниқ сўзи текстнинг қули бўлишга олиб келади. Бундай «аниқ» таржима қилинган китобни тушуниш учун уни ўз оригинали билан солиштириб ўқишга тўғри келади! Таржимани унинг оригинали билан солиштириб ўқийдиган бўлсак, бундай таржиманинг нима кераги бор!

Йилқибоп таржима

Отставкага чиққан генерал-майор Булдеевнинг тишини оғриб қолади. Тишини олдириб ташлашга генералнинг юраги бетламайди. Шунда Булдеевнинг гумаштаси Иван Евсеич тиш оғригини «боғлайдиган» бир киши борлигини, лекин унинг Саратовга, қайнанагиникига кўчиб кетганлигини айтади.

Генерал ўша одамга телеграмма юборишга қарор қилади. Аммо Иван Евсеич ўша одамнинг фамилиясини унутиб қўяди. Фақат унинг фамилияси асосида от ёки отга тегишли бир нарсанинг номи ётиши Иван Евсеичнинг ёдида қолган экан.

Шундан кейин уйдагиларнинг ҳаммаси қулундан тортиб байталгача, аравадан тортиб эгар-жабдуқгача, хуллас, отга тегишли ва тегишли бўлмаган ҳамма нар-

салар тўғрисида халқ орасида бўлган ва бўлмаган ҳар хил фамилияларни тўқий бошлайдилар. Натижада Кобылин, Жеребцов, Жеребятников, Кобылицын, Кобылатников, Кобель, Жеребчиков, Лошадинин, Лошаков, Жеребкин, Лошадкин, Кобылкин, Коренной, Коренников, Пристяжкин, Жеребчиков, Жеребковский, Жеребенко, Лошадинский, Лошаевич, Жеребкович, Кобылянский, Коняевский, Лошадников, Табунов, Копытин, Жеребковский, Коненко, Конченко, Жеребеев, Кобылеев, Гройкин, Уздечкин, Гнедов, Рысистый, Лошадицкий, Меринов, Буланов, Чересседельников, Засупонин, Лошадский деган қирқ битта галати «фамилия» тилга олинди. Аммо буларнинг биронтаси ҳам тиш оғригини боғловчи Яков Васильичнинг фамилияси эмас эди.

Хуллас, генералнинг тишини олиб, сўнгра уйига қайтаётган тиш доктори фамилия эслаб юрган Иван Евсеичга дуч келиб, ундан отларига сули (овес) сўраганида (!) Иван Евсеич тиш оғригини боғловчи кишининг фамилияси Овсов эканлигини ёдига туширади. У ҳовлиққанича генералнинг олдига югуриб келганида аллақачон иш битган — генерал тишини олдириб ташлаган эди!

А. П. Чеховнинг тўрт бетлик «Лошадиная фамилия» номли ҳикоясида шу воқеа тасвирланади. Унда Овсов фамилияси билан бирга, жами қирқ иккита «фамилия» келтирилган.

Баъзан повесть ёки ҳатто бутун бир романни таржима қилишдан кўра ана шундай мазмундаги кичик бир ҳикояни таржима қилиш қийинроқ бўлади десак, ишонаверинг. Шунинг учун ҳам А. П. Чеховнинг бу ҳикояси яқин вақтларгача таржима қилинмай келди.

Умуман, бир халқ фамилиясини унинг бошқа тилда мавжуд бўлган параллел варианты билан таржима қилиш мумкин эмас (бу масалада кейинроқ махсус тўхталамиз). Масалан, Жеребцов фамилиясини ўзбек тилига Қулунов деб бериб бўлмайди. Аммо, А. П. Чеховнинг «Лошадиная фамилия» ҳикоясида келтирилган фамилияларнинг аксари қисми ҳаётда учраса ҳам, баъзилари уйдирмадир. Агар бу фамилияларнинг ўша русча шаклларини таржимада айнан сақлайдиган бўлсак, ҳикоянинг мазмунидан бир пуллик маза қолмайди. Зотан, сўзчининг ўзбек тилида босилиб чиққан асарлар тўнламсининг биринчи томида ўртоқ О. Шаропов «Йилқибоп фамилия» деб таржима қилган бу ҳикоя ҳақиқа-

тан ҳам йилқибоп қилиб таржима қилинган. Унда ҳикоядаги фамилияларнинг ҳаммаси айнан русча транскрипция билан қолдирилган. Ҳолбуки, ҳикоя бошдан охир нуқул «йилқибоп» фамилиялардан иборат. Бунинг натижасида таржимон тўрт бетлик кичик бир ҳикояда йигирмага яқин изоҳ беришга мажбур бўлган! Аммо ўша изоҳлар билан қўшиб ўқиганингизда ҳам бу таржимадан бирон маъно чиқаролмайсиз, шунинг учун уни русча асил нусхаси билан солиштириб ўқишга тўғри келади, бас шундай экан, бундай таржиманинг ҳеч бир кераги йўқ.

Биз «Лошадиная фамилия» ҳикоясининг туркман ва озарбойжонча таржималарини топиб қарадик. Ҳикоя бу тилларга жуда яхши таржима қилинган. Чунончи, Кобылин, Жеребков, Жеребковский, Жеребкович, Кобылянский фамилиялари туркман тилига Байталов, Тайчанаков, Тайчынский, Тайкевич, Байталчинский ва Кобелев, Жеребчиков, Лошадинин каби фамилиялар озарбойжон тилига Ганчыгов, Дајчајев, Атов деб таржима қилинган.

Ўзбек таржимони ўзининг озарбойжон ва туркман ҳамкасабаларидан ўрناк олса ёмон бўлмас эди.

«Йиглоқи» ...тимсоҳ

Дунёдаги бир неча тилларда ҳам шакли, ҳам образли асоси ва ҳам маъноси айнан бирдай бўлган ўхшаш мақол ва маталларни ҳам учратамиз.

Шу билан бирга, ҳар бир халқнинг ёки қариндошлик томонидан бир-бирига жуда яқин бўлган бир қанча халқларнинг тилларида фақат уларнинг ўзларигагина хос, бошқа тилларда бўлмаган мақол ва, айниқса, идиомалар ҳам кўп учрайди. Бундай ибораларнинг баъзиларида уларнинг эгаси бўлган халқнинг миллий ақидалари ёхуд эътиқодларининг тамғаси бўлади.

Руслар тимсоҳ ўз ғаниматини ейиш учун азоблаётганида ўзи ҳам йиглайди деб ишонар эдилар. Шунинг учун ёлғондакам кўз ёши қилинганида ҳозир ҳам *Крокодиловы слёзы* идиомаси ишлатилади. Ўзбек халқида эса тимсоҳ тўғрисида бундай ривоят йўқ. Умуман, ўзбек тилида образли асоси тимсоҳнинг номидан иборат биронта ҳам мақол ёки идиома йўқдир. Шунинг учун бу бирикма ўзбек тилига *Шайтон йиғи* деб таржима қилинади.

Бурга ҳам «тепадимми»?

Албатта, ҳар бир тилнинг ўзига хос ҳамма идиома-ларини ҳам қандайдир ақидалар ёки ривоятлар билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан деб бўлмайди.

Русларда арзимаган нарса атрофида катта шов-шув кўтариш ёки арзимаган, кичик бир нарсанинг катта маншашага сабаб бўлиши тўғрисида *Блоха соскочила, стол повалила* деган фразеологик бутунлик ишлатилади. Ўзбек тилида эса худди шундай ибора йўқ, лекин шуниси қизиқки, образли асоси «бурга» сўзидан иборат бир қанча ўзбекча идиомаларни рус тилида ҳам учратмаймиз.

Бетоб бўлиб қолиш маъносиде ўзбеклар ҳазиллашиб:—Фалончини бурга тепибди,—деб қўядилар. Русларда эса бурганинг «тепиши» тўғрисида идиома йўқ, лотин, уларнинг бургаси «теполмайди», чунки, ўз навбатида, уларда ўзбек тилида бўлмаган шундай идиома борки, бунда бурганинг оёқлари «тақаланган» бўлади!

Бурганинг оёғи «тақаланди»

Ҳақиқатан ҳам, русларда *Подковать блоху* (бургани тақалаш) деган ибора бор.

Бу бирикма бирон ишда жуда ҳам айёрлик билан бошқа бировни доғда қолдириб, ақлли бир тадбирни амалга ошириш маъносиде ишлатилади. У Н. С. Лесковнинг «Левша» номли ҳикояси майдонга келганидан кейин (1881) халқ орасида тарқалган. Н. С. Лесков эса ўз ҳикоясини халқ орасида машҳур бўлган: «Инглизлар пўлатдан бурга ясаган, бизнинг тулаликлар эса уни тақалаб, ўзларига қайтариб юборганлар» деган ривоятга асосланиб ёзган.

Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукиналар ўзларининг «Крылатые слова» («Қанотли сўзлар») номли китобларида бунга жуда яхши мисол келтирганлар.

«Тулани олиш учун бўлган жангларда фашист танк-лари бизнинг пиёда аскарларимиз қочмасдан, балки уларни кутиб ётганларини кўриб, окопларимиз ёнига юз метрлар етиб келмасдан орқага бурилиб қочиб қолар эдилар. Яқинда улар ёндириб юбориш қийин бўлсин учун танкларга лой суртадиган бўлдилар. Бироқ, тулалик шоввозлар бу немис бургасини тақалай олдилар:

улар танкларни лойдан тозалаш учун жангчилар ажратиб, танкларни қойил-мақом қилиб ёндира бошладилар» (Н. Новиков, Ҳарбий мухбир хотираларидан «Красная новь», 1942 йил, июль, 25-бет).

Руслардаги *Я ему покажу, где раки зимуют* фразеологик бутунлиги ҳам ўзбек тилига *Мен унинг адабини (таъзирини) бериб қўйман* деб таржима қилинади. Ёки аксинча, рус тилида биздаги *Амманнинг бузоғи* идиомасининг худди шундай эквиваленти бўлмагани учун *разиня, простофиля*⁹ деб берилади.

Мақол, матал ва идиомаларни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилишда унинг маъносинигина сақлаш кифоя эмас, балки мумкин қадар унинг шакл хусусиятларини ҳам акс эттириш зарур.

Яна бир муаммо

«Ўзбекские пословицы» китобчасини варақлар экансиз, ундаги *Сотвори добро и брось в воду, вода не примет — рыба примет, рыба не примет — творец примет* деган гапни учратасиз. Бундаги *сув, балиқ, яратувчи* (худо) сўзлари на маъно томондан, на шаклан бир-бирига алоқадор эмас ва шунинг учун у рус китобхонига тушунарли бўлмайди. Ўзбек тилида эса мана бундай—*Яхшилик қилиб сувга ташла: халқ билар, халқ билмаса балиқ билар, балиқ билмаса холиқ билар*.

Бундан кўринадики, *балиқ, халқ ва холиқ* сўзларида қоғиздошлик ва фонетик уйғунлик бор. *Халқ* ва *холиқ* сўзлари арабча бўлиб, ҳар иккаласининг ҳам келиб чиқиш негизи бир: *холиқ*—*халқ* сўзининг кўплигидир. Аслида эса *холиқ-худо* демакдир, чунки ислом динида ривоят қилинишича, худонинг 1001 та исми бўлиб, шулардан бири *холиқ* экан. Хуллас, бу маталнинг русча таржимасида унинг мақол ва маталларга хос шакл хусусиятлари бутунлай йўқолган.

Худди шу матални биз татар тилида ҳам учратамиз. *Яхшылык ит тә денгезгә ат, балык белер, балык белмәсә халык белер*¹⁰.

Юқоридаги мулоҳазалардан шундай савол туғилди. Мақол, матал ва идиомалар бир тилдан иккинчи тилга эквивалент ва муқобил вариантлар билан алмаш-

тирилмай, балки сўзма-сўз таржима қилинганда ҳали-қандай диний бўёққа бўялган ёки диний маъноси бўлган сўзларга қандай муносабатда бўлиш керак? Масалан, худонинг *холиқ, раҳмон* каби номлари учраган мақолларни русчага қандай таржима қилиш керак?

Бундай ҳолларда, шубҳасиз, маълум халқнинг ўзигагина хос бўлган диний маънодаги сўзлар айнан таржима қилинмайди, балки унинг асар таржима қилинган тилдаги умумий номи берилади.

Акс ҳолларнинг бўлиши ҳам мумкинми? Мумкин. Масалан, рус тилидаги *Ни богу свечка, ни черту кочерга* деган фразеологик бутунлики олайлик. Ўзбек тилига *Ни раҳмонга чирог-у, на шайтонга косов* деб таржима қилинган. Таржимада русча *бог* сўзини *оллоҳ* деб таржима қилиш нотўғри, деймиз. Чунки *оллоҳ* сўзи фақат ислом динида ишлатилади ва бу унинг ўзига хос тушунчадир. Тўғри. Бироқ, айтиш ҳолда русча *бог* сўзини ўзбекча *раҳмон* деб таржима қилиш қандай бўлади?

Менимча, шу ўринда буни тўғри деб қабул қилмоқ керак, чунки, аввало бунда *раҳмон* сўзи худонинг бир номи эканлиги ҳеч кимнинг ҳам хотирига келмайди. Бирикманинг маъноси ҳам, шакли ҳам тўлиқ сақланган.

Лекин, эҳтиёт бўлиш керакки, бу бир халқнинг ўзигагина хос бўлган тор миллий тушунчалар, ахлоқ ва этика нормалари, диний иборалар ва урф-одатларни асар таржима қилинаётган халқнинг андасига қўйиб билишга олиб келмасин.

Бўридан қўрққан ўрмонга кирмас

Рус тилида *Волков бояться — в лес не ходить* деган мақол бор. Ўзбекларда образли асоси *бўри* номидан иборат айнан шундай мақол йўқ, лекин худди шу маънода айтилган бошқа бир қанча муқобил вариантлар бор. Масалан, *Чигирткадан қўрққан экин экмас; Чумчуқдан қўрққан тарик экмас*.

Шунга ўхшаш мақолларни бошқа туркий тилларда ҳам учратамиз. Масалан, қозоқларда: *Шегірткеден қорыққан егін екпес; Аюдан қорыққан орманға бармас; Татарларда: Аюдан курыккан урманға бармас; Буредән курыккан урманға бармас; Тычканнан курыккан иген екмес*. Н. Эсанбат *Буредән курыккан урманға бармас* мақоли татар тилида кейинги вақтларда келиб чиққан деб кўрсатади.

⁹ Ўзбекча-русча луғат, 88-бет.

¹⁰ Нәкый Исәнбәт. Татар халык мәкаләләре, 118-бет.

Хуллас, бундай мақолларни туркий халқларнинг ҳаммасида ҳам бир неча вариантларда учратамиз. Баъзан улар ҳам мазмун, ҳам шакл томонидан тўлиқ мувофиқ келса, айрим ҳолларда бир-биридан тафовут қилади.

Русларда шундай мақолнинг образли асоси *бўри* сўзидан ташкил топса, ўзбекларда *чигиртка*, *чумчуқ*, қозоқларда *чигиртка*, *айиқ*, татарларда эса *бўри*, *айиқ*, *сичқон* сўзлари асосида тузилгандир. Шундай қилиб, турли халқларда бир хил маънони англатадиган мақолларга турли ҳайвон ёки паррандаларнинг номлари восита қилиб олингандир.

Хўш, рус тилидаги *Волков бояться — в лес не ходить* мақолини, масалан, ўзбек тилига қандай таржима қилиш мумкин? Бизда бунинг юқорида кўрсатилган жуда ажойиб эквивалентлари бўлишига қарамай, *Бўридан қўрққан ўрмонга кирмас* деб сўзма-сўз таржима қиладилар. Шу тўғрими?

Баъзи олимлар бизнинг территориямиз учун ўрмон характерли эмас, демак, экинни чигиртка ёки чумчуққа «едирадиган» мақол ўрнига бўрини ўрмонга «киритиш» қандай бўлар экан, деб мулоҳаза юритадилар. Таржима масалаларига бағишланган катта бир йиғилишда қирғизистонлик тил олими ўртоқ Шукуров ана шундай мулоҳазалар натижасида қирғизларда «ўрмон» ўрнига «тўқай» сўзини ишлатиб, *Бўридан қўрққан тўқайга кирмас* деб таржима қилинганини айтган эди. Унинг айтишича, тўқай Қирғизистон территорияси учун характерли бўлса-да, бироқ тўқайда бўри бўлмаслигини айтиб, бундай таржиманинг ҳам нотўғри эканлигини кўрсатган эди. Демак, бундай «операция» иш бермас экан.

Русча текстда учраган *Волков бояться — в лес не ходить* мақолини *Бўридан қўрққан ўрмонга кирмас* мақоли билан таржима қилиш мумкин эмас, чунки бизнинг территориямиз учун ўрмон характерли эмас деб ўйловчиларга нисбатан шундай жавоб қилиш мумкинки, биринчидан, бу мақол мажозий маънода ишлатилгандир, иккинчидан, таржимада, асар қайси тилга таржима қилинаётган бўлса, ўша халқнинг территорияси, табиий шароитлари ёхуд урф-одатлари ва миллий хусусиятлари эмас, балки у қайси тилдан таржима қилинаётган бўлса, ўша халқнинг территорияси, табиий шароитлари ва миллий хусусиятларини акс эттириш

ерак. Зотан, *Волков бояться — в лес не ходить* мақолининг *Бўридан қўрққан ўрмонга кирмас* таржимасида ўрмон қирғизларнинг территорияси учун типик бўлмай, балки рус территорияси учун характерли бўлса, куда яхши, шундай бўлиши ҳам керак.

Лекин бундан ҳамма мақолларни ҳам шу мақолларга акс этган халқнинг табиий шароитига қараб сўзма-сўз таржима қилиш керак деган хулоса келиб чиқмайди, чунки мақол—сўзларнинг ҳарфма-ҳарф маъносида ушуниладиган бирикма эмас, балки ҳар қандай мақол ҳам, умуман, сўз каби, абстрактлашган, умумий тунучалар белгисидир. Бинобарин, текстдаги воқеалар ситуациясига қараб, юқоридаги мақолни унинг тилда тавжуд эквивалентлари билан ҳам таржима қилиш мумкин. Масалан, юқорида кўриб ўтганимиздай, ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироғлари» романидаги *Қазисан-қартасан, охир аслингга тортасан* мақоли рус тилига *Сколько волка ни корми, он всё в лес лядит* деб таржима қилинган экан, ўрмон Ўзбекистон территорияси учун хос эмас, шунинг учун бу таржима нотўғри деб ўйлаш кулгили бўлар эди.

Тузоқ

Баъзан шундай ҳодисалар бўладики, текстда учраган мақол, матал ёки идиомага асар таржима қилинган тилда жуда яхши эквивалент тўғри келади-ю, лекин...

Ҳозир ана шу «лекин» тўғрисида гапирамиз.

И. С. Тургеневнинг «Чўп-устихон» ҳикоясида шундай гап бор:

«А иной — слепой или глухой! А я, слава богу, вижу прекрасно и все слышу, всё. Крот под землею роется — я и то слышу» (322-бет). Бу таржиманинг қўллама вариантыда шундай ағдарилган эди: «Баъзи бир киши кўр ёки кар! Парвардигорга шукурки, менинг кўларим соппа-соғ, қулоғим ҳам жойида, ҳамма нарсани эшитаман. Ер тагида юмронқозиқ қимирласа эшитаман».

Мен *Крот под землёю роется—я и то слышу* бирикмасини айнан *Ер тагида юмронқозиқ қимирласа эшитаман* деб таржима қилинишини нотўғри деб ҳисоблаган эдим. Чунки бунинг ўзбек тилида образли асоси «юмронқозиқ» эмас, «илон» сўзидан иборат *Ер тагида*

илон қимирласа биламан деган бошқа жуда ажойиб эквиваленти бор эди. Дарҳақиқат, русча бирикманинг ўз тилимизда тайёргина эквиваленти бўлгандан кейин уни сўзма-сўз таржима қилишга ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди. Таржиманинг охирги вариантыни, яъни китобни ўқиганимда муҳаррир бу гапнинг таржимон кўрсатган вариантыни қолдириб, уни мен кўрсатган юқоридаги ажойиб эквиваленти билан алмаштирмаганини биллиб, анча ранжидим.

Аммо кейинчалик ўйлаб қарасам, гап бошқа ёқда экан.

Маълумки, агар биров: — Ер тагида илон қимирласа биламан,— деса, бу унинг жуда айёр, муғомбир, тadbиркор киши эканлигини билдиради. Аммо «Чўп-устихон» ҳикоясида узоқ йиллардан бери ётиқда бўлиб қолган, доим бир хил вазиятда қимирламай ётадиган жасур қизнинг аҳволи тасвирланган. У софдил, чидамли ва матонатли киши. Шунинг учун у *Крот под землею роется — я и то слышу* дер экан, бундан унинг айёрлиги эмас, балки анча азоб-уқубат чекмасин, жуда ҳушёр эканлигини тушунамиз. Бас шундай экан, бу ўринда унинг *Ер тагида илон қимирласа биламан* дейиши сира ҳам мақбул эмас эди! Худди шунинг учун ҳам муҳаррир Қ. Мирмуҳамедов таржимон билан тақриз авторынинг баъзи бир мунозарали масалаларига ҳолисона муносабатда бўлиб, масалани ўзи билганича ҳал қилган.

Мингоёқнинг оёғи мингта эмас

Агар сиз халқ жонли тилига, халқ оғзаки ижоди асарларига ҳамда тили ва услуби жиҳатидан халқ лафзига яқин ёзилган ёзма бадий асарларга диққат қилсангиз, албатта, шу нарсани пайқайсиз: уларда «кўп» деган маънода деярли ҳеч қачон аниқ арифметик рақамлар айтилмайди, балки доим бу тушунчани ифодалайдиган традицион рақамлар ишлатилади. Бундан ташқари, бир қатор рақамлар маълум услубдаги иборалар учун гўё қолиб бўлиб қолган. Масалан, *Етти қароқчи, Етти оғайни ботирлар, Қирқ йигит, Қирқин қиз, Қирқ кеча-қирқ кундуз тўй-томоша, Қирқ кунлик муҳлат* ва ҳоказо.

Қизиғи шундаки, муайян рақамлар дунёдаги кўп тилларда юқоридаги тушунчаларни бир хилда ифода-

лайди, бу нарса авлоддан-авлодга ўтиб келган ва эндиликда анъана бўлиб қолган¹¹.

Л. Успенский «Слово о словах» («Сўз ҳақида сўз») номли асарида кўрсатишича, жуда қадим вақтларда рус кишиси «кўп» деган тушунчани ифодалашга эҳтиёж сезганида айни нарсанинг қанча эканлигини аниқ ҳисоблай олмаган ёки буни бефойда иш деб билиб, қисқача «қирқта» деб қўя қолган. Шунинг учун то ҳозирги кунларгача кўпоёқлилар жумласига кирадиган бир ҳашарот *қирқоёқ* деб аталади, ҳолбуки агар санаб қаралса, уларнинг оёқлари ҳеч ҳам қирқта бўлиб чиқмас экан.

«Бу кўпоёқлиларни қирқоёқ, юзоёқ, мингоёқлар деб юритадилар. Гарчи кўпоёқли ҳашаротларнинг оёқлари бир неча юзта бўлса ҳам, масалан, 172 жуфт оёғи бўлган кўпоёқлиларни биламиз, бироқ мингта оёққа эга бўлган биронта ҳам мингоёқ йўқ»¹².

Л. Успенскийнинг кўрсатишича, Фарбий Европа тилларида ҳам бу ҳашаротнинг исми рақамлар билан боғлиқ бўлса-да, лекин *қирқ* бўлмаган. Масалан, булғорлар, поляклар, чехлар бу ҳашаротни *юзоёқ* деб атар эканлар. Испанлар ва инглизларда ҳам шундай аталар экан. Французлар, немислар, руминлар эса уни *мингоёқ* деб атар эканлар. Шуниси қизиқки, деб кўрсатади китоб автори, биз Шарқ томонга ўтишимиз билан бу ҳашаротнинг номида 1000 рақамининг ўрнини 40 эгаллайди. Чунончи, турклар бу ҳашаротни *қирқоёқ* деб атайдилар. Ўзбекларда эса у *қирқоёқ* эмас, балки *мингоёқ* деб аталади.

Ўзбек халқ дostonларида традицион рақамлардан фойдаланишнинг ўзига хос томонлари бор.

«Кунтуғмиш бир вақт қараса, Холбека қирқин қиз билан кўшкига чиқиб бораётибди. Буёғида тўқсон беш, буёғида тўқсон беш — ўн кам икки юз кокили бор, бир ёғини тилла сувига ботирган, бир ёғини нуқра сувига ботирган, тонг шамолига қотирган, юзининг жилваси зулфига уриб, яшин тушгандай бўлиб бораётир»¹³.

¹¹ Шунинг учун мен бу рақамларни «традицион рақамлар» деб атам (автор).

¹² Брэм А. Хайвонларнинг ҳаёти. «Молодая гвардия» нашриёти, 1941 йил. Цитата Л. Успенский асарининг 224-бетидан олинди.

¹³ Эргаш Жуманбулбул. Кунтуғмиш (дoston), 12-бет.

Бу ўринда шоир Холбеканинг кокили кўплигини санолай олмаганидан, рақамни фақат «кўп» деган маънодагина ишлатмаган, балки у ўз қаҳрамонининг кокиллари жуда кўплигини атайлаб рақамлар комбинацияси орқали бадиий тасвир воситаси билан бўрттириб кўрсатмоқчи.

«Арифметик» мақол ва идиомалар

Объекти рақамлардан иборат мақол ва идиомалар хусусида гапирганда, дунёда шундай бирикмаларга эга бўлмаган биронта ҳам тил йўқлигини қайд қилмоқ керак. Чунки рақамлар билан иш кўриш ижтимоий ҳаётда гоёат катта аҳамиятга молик бўлганлигидан, тилларда хусусан традицион рақамлар асосида тўқилган ибораларни кўп учратамиз.

Бундай мақоллар бутун сонлар, каср сонлар ва бир рақамнинг иккинчи бир рақамга бўлган нисбати принципида тузилган бўлади.

А. П. Чеховнинг «Ойни этак билан ёпиб бўлмайди» ҳикоясида аравакаш янги ҳокимни эскиси Посудин билан солиштириб: «У нынешнего в голове этой самой мозги во сто раз больше» деса, О. Раҳимий уни: «Янгисининг миёси минг марта ўткир» деб жуда яхши таржима қилган.

И. С. Тургеневнинг «Малина суви» ҳикоясидаги «дедушка Трофимыч, который знал родословную всех дворовых в восходящей линии до четвёртого колена» (28-бет) бирикмасини таржимон қўлёзмада «Ҳамма чўри ва хизматкорларнинг тўрт пушт ота-боболари қайси насл-насабданлигини билган Трофимич ота» (5-бет) деб берган бўлса, муҳаррир бу бирикмани «Ҳамма чўри ва хизматкорларнинг насл-насабини етти пуштигача билган Трофимич бобо» (33—34-бетлар) деб тузатган. Юзаки қараганда, муҳаррирнинг хизмати шуки, у фақат бирикма асосидаги *тўрт* рақамини *етти қилиб* тузатган, десайлашимиз. Аввало, ҳамма гап ана шунда! Чунки ўзбек тилидаги шундай маънони ифодалайдиган бирикма учун традицион рақам «етти»дир! Бундай рақамларни «камайтириш» ёки «кўпайтириш», юзаки қараганда «кичкина» хато бўлиб кўринса ҳам, амалда у сунъийликка олиб келади. Иккинчидан, ўша идиоматик ибора қўлёзмада услуб жиҳатидан ғализ таржима қилинган бўлиб, муҳаррир бу бирикмани яхши «операция» қилган—

унинг таркибидаги сўзларнинг ўрнини алмаштириб, тузилган.

Итальянча ва ўзбекча бир мақолнинг монандлиги

Шуниси қизиқки, баъзи тилларда мавжуд мақол, матал ёки идиомаларга бошқа тилларда образли асоси рақамлардан иборат шундай бирикмалар эквивалент бўлиб келади. Ёки, аксинча, объекти рақамлардан иборат айрим мақол ва идиомаларга эквивалент ёки муқобил вариант сифатида келадиган ибораларнинг асосида рақамлар ётмайди.

К. Павлов бу масалада жуда қизиқ фикрларни айтган¹⁴. Чунончи, ҳар қандай тексти ҳам бошқа тилга осонлик билан таржима қилиб бўлмаганидек, ҳар хил мақол, матал, «қанотли» сўзлар, идиома ва сўз ўйинларини акс эттириш учун таржимонлар кўпинча ўз тилларида ихтиро қиладилар.

К. Павловнинг кўрсатишича, рус тилидаги *Не говори „гоп“, пока не перескочишь* мақолига инглизча: Do not whistle before you are out of the wood (Ўрмондан чиқиб улгурмай, ҳуштак чалма); испанча: Antes que acabes, no te alabes (Ишни тугатмай, мақтанма); немисча: Mann soll den Tag nicht vor dem Abend loben (Кеч кирмагунча кунни мақтама); французча: Il ne faut pas chanter victoire avant le combat (Жанг бошланмай ногори чалма); итальянча: Non dir quattro finche la pelle non e nel sacco (Ёнғоқ халтага кирмагунча, тўрт дема) мақоллари эквивалент бўла олади. Кўринадики, турли халқлар мақолларининг образли асослари тамом бошқа-бошқа бўлиб, шакл томондан ҳам улар бир-бирига ўхшамайди. Шунга қарамай, буларнинг ҳаммасида ҳам маъно жиҳатдан бир уйғунлик бор.

Бу мақолнинг рус, инглиз, испан, немис, француз тилларидаги эквивалентларида бирикманинг асосида рақам ётмайди. Фақат итальян тилидаги мақол *тўрт* рақами асосида тузилгандир. Шуниси қизиқки, рус тилидаги *Не говори „гоп“, пока не перескочишь* мақолининг ўзбекча *Санамай саккиз дема* эквивалентигина тузилиш принципи жиҳатидан итальянча мақолга монанддир.

¹⁴ Қаранг. К. Павлов. Бум, бум, бум... (фельетон). „Литературная газета“, № 12. 1952 йил, 26 январь.

Бунинг сабаби...

Рус тилида *У одной овечки да семь пастухов* деган мақол бор. Аммо ўзбек тилида бунга мувофиқ келадиган айнан шундай бирикма йўқ. Лекин шунга қарамай, уни *Бир қўйга етти қўйчивон* деб осонгина таржима қилиш мумкин. Қўйиниб турибдики, айрим кишилар жуда қўрқадиган сўзма-сўз таржима қилиш йўли билан ўзбек тилида юқоридаги русча мақолнинг маъносини тўлиқ ифодадай олиш мумкин экан. Аммо ишнинг бундай силлиқ ҳал бўлганлигининг сабаби нима? Ахир, баъзи ҳолларда мақолларнинг образли асосларини айнан сақлаган ҳолда таржима қилинса, сунъий бўлиб чиқар эди-ку? Буни аниқлаш таржима назарияси учун ҳам, практикаси учун ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Менимча, бунинг сабаби шундай. Башарти, мақол ёки идиоманинг асоси шу мақол таржима қилинаётган тилда ҳам, оригиналдаги каби, умумлаштирувчилик, образлилик, шартлилик, абстрактлик характериға эга бўлса, таржимада яхши натижа беради. Образли асоси рақамлардан иборат мақоллар таржимада шундай вақтда яхши натижа берадики, агар у асар таржима қилиниб келаётган тилда ҳам бундан муқаддам традицион шаклда қўлланиб келган бўлса. *Етти* — русларда ҳам, ўзбекларда ҳам ва бошқа халқларда кенг қўламда традицион шаклда ишлатилиб келган рақамдир. Бундай бирикмаларнинг таржимада яхши натижа беришининг сабабларидан бири шудир.

В. Даль лугатида *Все может случиться: и богатый к бедному стучится* деган мақол бор. Буни ўзбекчага *Минг қўйликнинг иши бир қўйликка тушади* деб таржима қилса бўлади.

Албатта, баъзи кишилар эътироз билдиришлари мумкин: рус мақолида «бир қўйлик» ёки «минг қўйлик» деган гап йўқ, уни чорвачилик ҳаётининг маҳсули бўлган бундай мақол билан алмаштириш миллий колоритга футур етказмасмикан?

Дарвоқи, бизнинг баъзи таржима назариячиларимиз орасида масалани шундай талқин қилувчи кишилар ҳам йўқ эмас. Аммо бошқа кўп тил ҳодисаларига нисбатан ҳам абстрактлашиш даражаси юқори бўлган мақолларнинг образли объектларидаги айрим сўзлар қандай қилиб миллий колоритга зарар келтириши мумкин, ахир?

Минг қўйликнинг иши бир қўйликка тушади мақолини ишлатганда «минг қўйлик» деб қўлида 1000 та қўй бор одамни тушунмаймиз. Шундай қилиб, масалани бу тариқа қўйиш кулгили бўлур эди.

Рақамни жойидан қимирлатиб бўлмайди

Маълум традицион рақамлар муайян маънодаги услуб қолипига қуйилиб қолган бўлади. Башарти уларни бошқа рақам билан алмаштирилса, услуб жиҳатдан ғаллзлик ва сунъийлик юз беради.

Бекорчи, такасалтанг раҳбар, ҳайбаракаллачи кўнайса, ишнинг пачаваси чиқади деган маънода русларда *У семи нянек дитя без глазу* деган мақол ишлатилади. Лекин, «у трёх нянек дитя без глазу» деб, бирикма асосидаги 7 ни 3 билан алмаштириб бўлмайди. Ёки, аксинча, *Будь он трижды проклят* деган вульгар бирикма асосидаги 3 ни 7 қилиб ўзгартириб: «Будь он семь раз проклят» дейиш ҳам кулгили бўлур эди.

Ўзбек тилидаги *Бир сўзнинг ўттиз икки маъноси бор* бирикмасидаги 32 рақамини *Беш кунлик дунё* бирикмасининг асосидаги 5 билан алмаштириб, «Бир сўзнинг беш хил маъноси бор» ёхуд «ўттиз икки кунлик дунё» деб бўлмайди. Хусусан, *Бир сўзнинг ўттиз икки хил маъноси бор* деганда 32 рақамининг 32 та тишлар сонига нисбат берилишини ҳисобга олсак, иборалардаги рақамларнинг ўринини бундай «алмаштириш» қандай бемаънилик бўлишини тушуниб олиш қийин эмас.

Бу эса академик В. В. Виноградовнинг: маълум ҳис-туйғу ассоциацияларини ифодалаб келувчи сўзлар муайян бир хил маънода бирикади, деган фикрини тасдиқлайди. Яъни образли асоси рақамлар ва рақамларнинг нисбатидан иборат бирикмалардаги маълум рақамлар муайян ҳис-туйғу ассоциациялари учун «белгиланган» бўлади.

Бироқ, турли тиллардаги образли асоси рақамлардан иборат фразеологик ибораларни чоғиштириш шуни кўрсатадики, бир тилнинг бирикмасида муайян маънода қабул қилинган рақам иккинчи тилдаги бирикмада мувофиқ келиши ҳам мумкин, келмаслиги ҳам мумкин. *На свете всегда два без пятака—дунёники мири кам икки* бирикмаларида бир хил маънода уларнинг объектлари—рақамларнинг бир-бирига жуда мувофиқ келганлигини

кўрамиз. Бироқ, рус тилидаги *Будь он трижды проклят* вульгар иборасининг асосидаги рақам билан унинг ўзбекча эквивалентининг асоси бир-бирига мувофиқ келмайди. Зотан, рус тилида «Будь он в тысячу раз проклят» дейилмаганидек, ўзбек тилида ҳам «Уч лаънат» дейилса жуда «ғалати» бўлар эди!

Фонетикага мурожаат

Юқорида биз русча *Не говори «гон!»*, *пока не пере-скочишь* мақолининг итальянча эквиваленти асосида 4 рақами ётганлиги, унинг ўзбек тилидаги *Санамай саккиз дема* варианты эса 8 рақами асосида тузилганини айтиб ўтган эдик. Бу тасодифий ҳолми ёки бирон сабаби бормикан?

Бу мақолга нима учун саккиз рақами асос бўлган? Е бу «традициями»? Ёки бирон «ҳис-туйғу ассоциацияси» билан асосланганми? Ё бўлмаса тасодифий ҳолми? Нима учун *саккиз* рақамининг ўрнига *етти* ёки *тўққиз*, ё бўлмаса бошқа бирон сон келмаган? «Санамай етти дема» ёки «Санамай тўққиз дема» дейилса бўлмайди-ми?

Энди бу бирикманинг фонетик таркибига диққат қилинг:

САНАМАЙ САҚКИЗ ДЕМА.

Бундан кўриниб турибдики, ундош товуш С лар тартиби: С—С; ундош К лар тартиби: КК(К²); ундош С ва унли А тартиби: СА; СА (СА²); унли А лар тартиби: ААА—А—А (А⁵)

Бу, албатта, фонетика бўйича эрмак эмас, балки шу мақолнинг табиатидан келиб чиқадиган қатъий қонуний ҳодисадир.

Бошқача айтганда, мақолдаги «Санамай» сўзига «етти» ёки «тўққиз» эмас, балки худди «саккиз» (!) сўзи фонетик жиҳатдан уйғунлашиб келади. Чунки: 1) у «санамай» сўзидаги С ундоши билан А унлисининг «қотишмасига» эга; бу қотишманинг ўрни жиҳатидан ҳам улар мувофиқ келади; 2) «санамай» сўзидаги учта А унлисига ва «дема» феълидаги битта А унлисига «саккиз» сўзи яна бир унли товуш А ни қўшади; 3) «саккиз» сўзининг таркибидаги К ундошларининг ёнма-ён такрорланиб келиши ҳам айни муддаодир.

Шундай қилиб, «Санамай... дема» қолипи «саккиз» сўзининг келишини талаб этади!

Бошқача айтганда, *Санамай саккиз дема* мақолидаги «саккиз» сўзи шу мақол учун тасодифий ҳол эмас, балки қонуний ҳодисадир. Бунинг ҳеч қандай ҳайрон қоларлик жойи йўқ.

Фикримизни исботлаш учун шакл томондан худди шунга ўхшаш *Сигез сыер асраганчы симез сыер асра*¹⁵ деган татарча мақолни таҳлил қиламиз. Бу: саккизта енгир асрагунча, семиз сигир асра деган маънони беради. Бундан кўриниб турибдики, олтига сўздан иборат битта мақолда иккитагина *саккиз* ва *семиз* сўзлари такрорланмаган, холос. Қолган иккита *сигир*, *асра* сўзлари икки мартадан тўрт бор такрорланган! Мухими шундаки, такрорланмаган *саккиз* ва *семиз* сўзларининг таркибидаги баъзи ундош ва унлилар ҳам қолган такрорланган тўртта сўз таркибидаги ундош ва унлиларга фонетик жиҳатдан уйғунлашиб, такрорланиб келган. Бундан ташқари, *сигез* сўзи *симез* сўзига қофиядош ҳам бўлиб келган. Булар эса шундай мақолларга хос хусусиятдир.

Худди шунинг учун «Тўғиз сыер асраганчы симез сыер асра» деб бўлмаганидек, мақол таркибидаги *саккиз* рақамини *етти* билан ҳам алмаштириб бўлмайди. Демак, *саккиз* сўзи ўзининг С ундоши, А унлиси, уларнинг сўз бошида бирикиб келиши, К ундошининг ёнма-ён такрорланиб келиши туфайли «мақол қолипига» яхши туша олиши билан фақат ўзбек тилидагина эмас, балки бошқа бир қанча туркий тилларда ҳам образли асоси худди шу рақамдан иборат мақол ва идиомаларни анчагина учратамиз.

Энди *Санамай саккиз дема* мақолининг русча таржимасини кўрайлик.

«Узбекские пословицы» китобчасида у *Не подсчитав, не говори восемь* деб таржима қилинган. Ваҳоланки, бунинг мақол деб бўлмайди. Чунки *саккиз* рақамининг айнан *восемь* деб берилиши натижасида бу рақамнинг либоси шу мақол таркибидаги бошқа сўзлар фонетикасига мутлақо уйғунлашмай қолган. Бинобарин, *Санамай саккиз дема* мақолидаги *саккиз* рақамининг ўрнини 1 дан 10 гача бўлган рақамлар сирасидаги биронта сон билан алмаштириб бўлмаса, унинг русча таржимасида бу «мақол»даги *восемь* рақамининг ўрнига *девять* ёки *семь* ёхуд бошқа истаган бирон рақамни қўйиш мум-

¹⁵ Нәкый Исәнбәт. Татар халык мәкальләре, 204-бет.

кин — бу билан унинг маъноси бузилмайди, чунки унинг ўзи бемаъни таржима қилинган. Бошқача айтганда, *саккиз* рақами ўзбекча мақолда ўзининг «қонуний» ўрнини олган бўлса, унинг русча таржимасида у — *восемь* — бутунлай тасодифий ҳодиса бўлиб қолган. Менимча, *Санамай саккиз дема* мақолини рус тилига *Не подсчитав, не говори восемь* деб таржима қилган кишига бундан буён *Санамай саккиз дема* мақолининг маъносини яхшироқ тушуниб олишни ва иш жараёнида бунга риоя қилишни ҳам эслатиб қўйиш керак.

Бундан кўринадики, мақоллар таркибидаги рақамлар тасодифий ҳодиса эмас. Ё улар традиция бўйича шундай ишлатилиб келинган, ёки маъно томондан ўша мақолдаги бошқа объектга алоқадор, ё бўлмаса, у мақолдаги бошқа сўз ёхуд бошқа объектга фонетик жиҳатдан уйғунлашиб келган. Буни билиш ва унга эътибор қилиш таржимонлар учун, бу масалани назарий жиҳатдан асослаш эса таржима назарияси учун катта аҳамиятга моликдир. Акс ҳолда, кўчма маъноли бирикмалар таркибидаги рақамлар таржимада тасодифий ҳолга айланиб, мантиқсизлик ва бемаънилик ёки стилистик чалкашликни келтириб чиқаради.

Элакка борган хотиннинг...

Шуни қизиқки, туркий тилларнинг ўзида ҳам айни бир маънода айтилган мақол ва маталларда шу бирикмаларга асос бўлган рақамлар уларнинг объект хусусиятларига қараб, бошқа-бошқа бўлиши мумкин. Русларда тез муддатга бирон жойга кириб чиқишни «на огонёк» дейдилар (ўт олиб келиш учун кириш). Бу эса ўзбекларда ҳам худди шундай: *Нима, ўтга келувдингизми? (Ўтга келган кишидай дарров чиқиб кетди)* деб ишлатилади. Аммо туркий тилларда шу маънода бошқа вариантдаги маталлар ҳам айтилади.

Ўзбек тилида: Элакка кирган хотиннинг эллик оғиз гапи бор¹⁶.

Татар тилида: Утка қилгән хатынның утыз авыз сузе бар¹⁷.

Қозоқ тилида: Отқа барған қатынның отыз ауыз сөзі бар¹⁸.

¹⁶ Ўзбек халқ мақоллари, 139-бет.

¹⁷ Н. Исәнбәт. Татар халык мәкалъләре, 39, 203-бетлар.

¹⁸ Қазақтың мақалдары мен мәтелдері, 91-бет.

Нима учун ўзбекча маталда хотинлар элакка кириб, эллик оғиз гапирсалар, татарча ва қозоқча бирикмаларда хотинлар ўтга кириб, эллик оғиз эмас, ўттиз оғиздан гаплашадилар? Бунинг сабаби нима?

Ўзбекча бирикмада хотин элакка кирган экан, бизнинг тилимизда 10 дан 100 гача бўлган сонлар орасидаги ўнликлардан бу сўзга фонетик жиҳатдан уйғунлашиб, қофиядош бўлиб келадигани 50 (*эллик*) сўзидир (*элак—эллик*). Бунинг татарча ва қозоқча эквивалентларида эса хотин *элакка* эмас *ўтга* кирар экан, 10 дан 100 гача бўлган сонлар орасидаги ўнликлардан 30 (*ўттиз*) ўт сўзига фонетик томондан уйғунлашиб келади (*ўт—ўттиз*). Демак, татар ва қозоқ хотинлари ўтга кириб, ўттиз оғиз гапирар экан, зинҳор бу ўзбек хотинларининг татар ва қозоқ хотинларига нисбатан йигирма оғиз кўп гапирганлигидан эмас, балки ҳар бир халқ иборасининг ўзига хос объект ва шакл хусусиятидан келиб чиқади.

Шуни ҳам айтиш керакки, мақол, матал ёки идиома асосидаги рақамлар бир вақтлар турмушда юз берган бирон ҳодиса ёки воқеаларни эслатиб, бора-бора бутунлай кўчма маънога ўтиб кетган бўлиши ҳам мумкин.

«Овчининг мактублари» асаридаги «Бирқўра Овсянников» ҳикоясидан шундай мисол келтирамиз.

«— Что вы там такое делаете?— спросил он мужиков.

— А францужа топим, батюшка.

— А, равнодушно возразил помещик и отвернулся.

— Monsieur! Monsieur!— закричал бедняк.

— А, а!— с укоризной заговорила волчья шуба,— двенадцатью язык на Россию шел, Москву сжег, скаянный, крест с Ивана Великого стащил, а теперь,— мусье, мусье! а теперь и хвост поджал! По делам вору и мука... Пошёл, филька-а!» (67-бет).

Энди бунинг ўзбекча таржимаси билан солиштириб кўринг:

«— Нима қилипсиизлар? — деб сўради у мужиклардан.

— Мана бу парансузни сувга чўктиряпмиз, отахон. Помещчик эса:

«Ха, — деди-ю, бепарволик билан юзини четга бур-

ди.

— Monsieur! Monsieur!— деб қичқириб юборди бечора Лежёнъ.

— Ҳа, ҳа!— деб таъна билан гап бошлади бўри терисидан пўстин кийган киши,— сен лаънати, *ўн икки халқни орқангдан эргаштириб* Россияга бостириб келдинг! Москвани ёндирдинг, Иван Великийнинг бўйнидаги бутни ўғирладинг, энди бўлса мусъё, мусъё дейсанми? Энди думингни қисиб қолибсан-ку! Уғри қилмишига яраша жазосини ҳам кўради-да... Чу деб филька-а!» (82-бет).

Бу парчанинг баъзи иборалари жуда яхши таржима қилинган, айниқса оригиналдаги айрим бирикмаларнинг оҳанги жуда яхши акс эттирилган. Аммо *С двенадцатью язык на Россию шёл* бирикмаси тўғри таржима қилинмаган. Таржимон, афтидан, «двенадцать» сўзини «двенадцать» (ўн икки) деб тушунади-ю, шундай қилиб, уни *ўн икки халқни орқангдан эргаштириб* деб нотўғри беради.

Юқоридаги гапнинг шу ўрни озарбойжон тилига бундай таржима қилинган:— Бир белә йолу Россияя кәлиб, кафирин бири кафир, Москваны яндырыб, Бөйук Иванны хачини оғурлайыб, инди исә-мусйө, мусйө дейир (38-бет).

Мен *Двенадцатью язык* бирикмасининг маъносини ҳеч аниқлай олмадим. Мақол, матал ва идиомаларнинг маъноси талқин қилинган ва этимологияси берилган бир қанча китобларни ҳамда русча-ўзбекча луғатларни қараб чиқдим, айрим тил мутахассисларидан сўрадим. Бу бирикма Русиянинг Францияга қарши урушига ишора қилинган бўлса, ундаги рақам бирон маънони ифодадаса керак, деб бир қанча тарихий асарларни ва Катта, Кичик энциклопедияларни варақладим. Аммо бирон манбадан тузуқроқ жавоб тополмадим. Сўнгра бу бирикма 1812 йилда французларнинг Русияга иштаҳаларини карнай қилиб, «ўпкаларини қўлтиқлаб» келганига ишора қилинган, бундаги рақамнинг ҳеч қандай миқдор маъноси йўқ деган қарорга келдим.

Аммо ушбу китобни охириги марта таҳрир қилишим олдида Н. В. Гоголнинг «Ўлик жонлар» поэмасининг ўзбекча таржимасини унинг аслига солиштириб ўқиб ўтирар эдим, тўсатдан худди шундай гапга дуч келиб қолдим.

«Но оставим теперь в стороне, кто кого больше виноват. Дело в том, что пришло нам спасать нашу землю;

что гибнет уже земля наша не от нашествия двадцати иноплемennых языков, а от нас самих» (Н. В. Гоголь. «Мёртвые души», 1957, 521-бет). «Лекин энди кимнинг кимдан кўпроқ айбдор эканини бир ёққа қўяйлик. Гап шундаки, ватанимизни қутқазиб қолиш вақти келди; гап шундаки, бизнинг ватанимиз *йигирмалаб чет қабилаларнинг босқинидан* эмас, балки бизларнинг ўз ҳаракатимиздан ҳалок бўлмоқда» (Н. В. Гоголь, «Ўлик жонлар», 1959 йил, 461-бет).

Бундан чиқадики, Европадаги турли давлатлар армияларининг қурамасидан иборат Наполеон армиясига ишора қилиб айтилиб, Н. В. Гоголь асарида келтирилган *Нашествие двадцати иноплемennых языков* бирикмаси И. С. Тургенев асарида *С двенадцатью язык* шаклида берилган экан. Аммо бунда *двенадцать* — *двенадцать* эмас, балки «икки карра ўн» маъносида бўлиб, *йигирма* демакдир.

Турли халқларнинг тилларида образли асоси рақамлардан иборат мақол, матал ва идиомаларида умумий ва хусусий, яъни ўзига хос томонлари ҳам мавжуддир. Бундай ибораларни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилганда уларнинг фақат тузилиш принципи жиҳатидан ёки шакл хусусиятлари томонидангина ўхшашлиги асос бўла олмайди.

Бир маталнинг «арифметик» муаммоси

Турли тилларда шундай маталлар ҳам борки, уларнинг объекти каср сонлардан иборат ёки бирдан ортиқ рақамларнинг бир-бирига нисбати асосида тузилган бўлади. Бу мақол ва маталларнинг баъзилари шундай муаммолар туғдирадики, буларга жавоб бериш учун бироз ўйлаб кўришга тўғри келади.

Агар мен қуйидаги рақамлар нисбати асосида мақол тузинг десам, буни топа оласизми? (Бунда: М—«менга»; С—«сенга»).

1) $M = \frac{2}{3}$; Масалан, 3 сўм пул бор дейлик.

1) Бунинг $\frac{2}{3}$ қисми — 2 сўм менга;

2) $C = \frac{1}{3}$; 2) $\frac{1}{3}$ қисми — 1 сўм сенга;

3) $+M = \frac{1}{2}$? 3) Шу $\frac{1}{3}$ қисмининг $\frac{1}{2}$ қисми ҳам — 50 тийин яна менга

Жами: менга — 2 сўм 50 тийин;
сента — 50 тийин.

Бошқача айтганда, жами пулнинг $\frac{5}{6}$ қисмини мен олар эканман-у, $\frac{1}{6}$ қисминигина сен олар экансан! Ахир, бу бориб турган поинсофлик-ку, дейсиз. Рақамлар билан ифодаланган ана шу очкўзликни озарбойжон матали қисқа ва лўнда қилиб шундай баён қилади: *Две доли мне, тебе одну и из неё мне половина*¹⁹. Яъни «Икки ҳисса менга, бир ҳисса сента, унинг ҳам ярми менга».

Кишининг киши томонидан эксплуатация қилинишига асосланган синфий тенгсизлик шароитида бу — ҳукмронларнинг маҳсулот тақсимлашдаги асосий «принципи» эди. Бас шундай экан, ҳар бир халқ тилида ҳам бу ўзига хос шаклларда ифодасини топгандир.

Ўзбекларда ҳам бу — рақамлар нисбати асосида ифодаланади: *Ундан тўққизни уриб, ўша биридан ҳам умидвор бўлмоқ*. Рақамлар билан ифодалаганда:

$M = -\frac{9}{10}$; Демак, озарбойжонча маталда нарсанинг $\frac{5}{6}$ қисми „урилса“, ўзбекчада эса $\frac{9}{10}$ қисми „урилади-ю“, боз устига $C = \pm \frac{1}{10}$ ўша бир ҳиссасига ҳам умидвор бўлинади.

Рус тилида худди шундай маънода *Из осьмины четвертины тынет* деган фразеологик бутунлик ишлатилади.

«Бемаънилиқдан» келиб чиққан маъно

Рус тилида ҳам сонларнинг нисбати принципида тузилган мақол ва маталлар кўп учрайди. Масалан, мана бу муаммони топинг: *Шли двое, нашили пять рублей, семеро пойдут — много ли найдут?* Йўлда бораётган

2 киши 5 сўм топган; 7 киши борса, неча сўм тонади? Демак, улар 17 сўм 50 тийин топишлари «керак». Амалда эса йўлдан топиладиган (тасодифан тушиб қолган) пулларнинг миқдори ана шундай ҳисоблаш доирасига синадими? Демак, бу бутунлай бемаъни бирикмага ўхшаб кўринади. Аммо унинг бутун маъноси ҳам ана шу «бемаънилигидадир»! Яъни, тасодифга қараб ниш қилиб бўлмайди, бундай қилиш сувни кўрмай этик счишти олиб келади, деган ғоя олға сурилган.

Русларда *Двое пашут, а семеро руками машут*, яъни икки киши ер ҳайдайди-ю, етти киши ҳайбаракаллачи деган маънони ифодаладиган мақол бор, ўзбек тилида эса унинг айнан шундай эквиваленти йўқ. Шунинг учун *Икковлон ер ҳайдашар, еттовлон ҳай-ҳайлашар* деб таржима қилиш мумкин.

Геометрияда бир қоида бор: исбот қилишни талаб этмайдиган ҳақиқатга аксиома дейилади. Бир нечта ўзбекча матал ва идиомаларга худди ана шу қоида асос қилиб олинган.

Бирон масала тўғрисида баҳс борганда, унинг очиқ равшан эканлигини айтмоқчи бўлсак, «Бу нарса икки қарра икки — тўртдай гап» деймиз. Ёки «ундай қилса ҳам бўлади, бундай қилса ҳам бўлади» демоқчи бўлсак, ҳозир «Ахир бу аксиома-ку»,— деймиз. Аммо ўзбекча матал — фразеологик бутунлик — бошқача: 2:1 нисбати принципида $15+15=30$, яъни *Икки ўн беш — бир ўттиз* деб ёки *Алихўжа — Хўжаали* деб айтади.

Рус тилида эса шундай маънода *Что в лоб, что по лбу* деган ибора ишлатилади.

Кўп тилларда асоси рақамлардан иборат бирикмаларнинг бир-бирига айнан ўхшашлигини кўриш мумкин. Бу ўхшашлик, шубҳасиз, турли халқларда тафаккур ва мантиқ қоидаларининг умумийлигидан келиб чиқади.

Албатта, рус тилида образли асоси рақамлардан иборат идиомага ўзбек тилида худди шундай эквивалент мувофиқ келмас экан, бундай бўлиши шарт ҳам эмас, деган, уларни таржима қилишда асосий мезон шакл хусусиятлари эмас, балки мазмундир.

Қайси кузьканинг онаси?

Дунёдаги ҳамма тилларда ҳам образли асоси киши номларидан иборат мақол, матал, идиома ва сўз ўйин-

¹⁹ «Азербайджанские пословицы и поговорки» китобининг 105-бетида.

лари кўп учрайди. Буларни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш анча қийинчиликлар туғдиради. Бу қийинчиликлар шундан иборатки, агар биз таржимада «оддий» мақол билан иш кўрсак, унинг эквиваленти ёнги муқобил варианты билан алмаштирамиз, агар бўлмаса, унинг шакл ва мазмун бирлигини сақлаган ҳолда ўз тилимизга таржима қилиб, баъзан янги мақол ясаймиз.

Образли асоси киши номларидан иборат мақол, матал ва идиомалар эса бизнинг юқоридаги принципларимизга кўпинча «интоат» қилмайди.

Масалан, рус тилида *Покажу кузькину мать* деган идиома бор. Ана шу идиомани таржима қилиш устида анча вақтлардан буён мунозара бўлиб келади.

Маълумки, таржимон бадий асарда учрайдиган ҳар бир идиомани ҳам таржима қилиши керак. Агар у асардаги бир нечта идиомани оддий сўзлар билан таржима қилса, умуман, бундай таржиманинг файзи учадиган. Аммо юқоридагидай мазмунга эга бўлган бир нечта идиомани таржима қилишнинг ўзи ҳам ҳазилкам иш эмас.

Кузькина мать бирикмаси тўғри маънода ишлатилган бўлса, биз уни тўғридан-тўғри *Кузьканинг онаси* деб таржима қилаверамиз, буни бирон киши инкор қилолмайди, чунки ҳеч қандай мунозарага ўрин йўқ. Бироқ, агар бу бирикма кўчма маънода, идиома сифатида ишлатилган бўлса, биз уни «Кўзингга кузьканинг онасини кўрсатиб қўяман» деб таржима қилолмаймиз. Уни сўзма-сўз таржима қилиб бўлмайди. Нима учун? Биринчидан, бу жуда сунъий бўлиб чиқади, иккинчидан, Кузьканинг онаси ким? Бугина эмас, аввало, Кузьканинг ўзи ким? Буни ўзбеклар эмас, балки русларнинг ўзлари ҳам билмайдилар. Масалан, академик В. В. Виноградов рус тилининг фразеологияси соҳасида ёзган машҳур мақоласида²⁰ Н. Г. Помяловскийнинг «Опа-ука» романидан шундай бир жойини келтиради: «Хорошо же, я тебе покажу Кузькину мать...»

²⁰ Проф. В. В. Виноградов. „Основные понятия русской фразеологии, как лингвистической дисциплины“ („Тилшуносликнинг бир соҳаси сифатида рус фразеологиясининг асосий тушунчалари“) Ленин орденли Ленинград Давлат университетининг юбилей Асарлари, 1946 йил.

Что это за Кузькина мать, мы не можем объяснить читателю. У нас есть много таких присловий, которые от времени утратили смысл. Вероятно, Кузькина мать была ядовитая баба, если ею страшатся захудалый род».

Демак, тилда бундай бирикмалар ўзларининг тўғри маъноларини йўқотиб, фақат кўчма маънодагина ишлатиладиган бўлиб қоладилар. Шунинг учун идиомаларни кўп ҳолларда сўзма-сўз таржима қилиб бўлмайди. Лекин, иккинчи томондан, биз кўпинча ана шу баҳона билан мураккаб вазиятдан қутулмоқчи бўламиз. Шундай текстлар ҳам учрайдики, уларда идиомаларнинг ўзини, улар қандай бўлса, шундайлигича акс эттиришга тўғри келади. Масалан, ёзувчи Н. Г. Помяловскийнинг романидан келтирилган юқоридаги парчада шундай. Унда *Кузькина мать* идиомасининг мазмуни тўғрисида гап борар экан, қандай қилиб уни сўзма-сўз таржима қилмай бўлади? Бу ўринда унинг бошқа эквивалентлари билан алмаштириб ҳам бўлмайди.

Тўғри, бундай ҳолларда идиомаларни сўзма-сўз таржима қилинади-ю, сноскада изоҳ берилади. Баъзан шундай ҳам бўладики, бадий текстда идиомалар этимологияси хусусида гап борганда уларнинг асар таржима қилинаётган тилдаги эквивалентлари билан алмаштириб, шу атрофда фикр юритишга тўғри келади. Бу масалада кейинроқ гаплашамиз.

Лекин шунини айтиш керакки, бадий текстда ҳамма вақт ҳам идиомалар юқоридаги тарзда, уларнинг этимологиясини талқин қилган ҳолда ишлатилмайди. Шунинг учун бундай ҳоллар умумий қоидадан мустаснодир.

Умумий қоида сифатида шунини айтиш керакки, образли асоси киши номларидан иборат идиомаларни сўзма-сўз таржима қилиб бўлмайди.

Демак, образли асоси киши номларидан иборат бирикмаларни — мақол, матал ва идиомаларни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш йўллари билан бири-сўзма-сўз таржима қилиш усули билан таржима қилиб бўлмайди.

Ундай бўлса, тилимиздан *Покажу кузькину мать* идиомасига эквивалент қидиришга тўғри келади. Эквивалент борми? — Бор. Ўзбек тилидаги *Онангни учқўргондан кўрсатаман* деган идиоматик ибора унга эквивалент бўла олади деб тасдиқлайдилар. Аммо бу фикрда кўп кишилар қўшилмайди.

Ўзбек тилидаги *Онангни учқўрғондан кўрсатаман* идиоматик ибораси *Покажу кузькину мать* бирикмасига эквивалент бўлади, деб фараз қилайлик. Зотан, шакл томондан бу икки ибора ўртасида тафовут бўлса ҳам, аммо, энг муҳими, улар бир-бирига интонация томондан жуда яқин. Шу билан бирга, *Покажу кузькину мать* идиомаси ҳам, *Онангни учқўрғондан кўрсатаман* идиомаси ҳам кўпинча жонли тилда ишлатиладиган вульгар иборадир. Бундан чиқади, уларда маъно томондан ҳам яқинлик бор.

Демак, бу икки бирикманинг бир-бирига эквивалент бўлиши тўғрисида ҳеч қандай шубҳа қолмайди.

Аммо, қарангки, таржима мутахассисларининг фикрича, бу икки идиома бир-бирига эквивалент бўла олмайди. Чунки рус тилида ёзилган бирон китобда рус кишиси тилидан гапирилган *Я тебе покажу кузькину мать* иборасини ўзбек тилига *Онангни учқўрғондан кўрсатаман* деб таржима қилсак, ахир, ўша образ бизнинг Учқўрғонимизни билмайди-ку, деган эътироз туғилади. Дарҳақиқат, бундай таржима текстни «ўзбекчалаштиришга» олиб келади.

Шунинг учун идиомаларнинг таркибида тор маҳаллий маънода ишлатилган, топонимика хусусиятларини ўзида акс эттирувчи, халқнинг тор доирадаги ўзига хос урф-одатлари ва маросимларининг мазмунини ўзида мужассамлантирган, миллий бўёққа бўялган сўзлар бўлса, улар бошқа тилдаги шундай идиомаларга мазмунан ўхшасалар ёки яқин бўлсалар ҳам, эквивалент бўлолмайдилар. Ана шу асосий қоидага юқоридаги ҳар икки идиома ҳам тўғри келмайди.

Бу икки идиомани бир-бирига монанд деб ҳисобловчи кишиларнинг фикрича, *Онангни учқўрғондан кўрсатаман* идиомасининг таркибидаги *учқўрғон* сўзининг у ҳарфини кичик ҳарф билан ёзилса, сўнгра у *Покажу кузькину мать* идиомасига эквивалент бўлар эмиш. Ҳолбуки, бу худди қари кишиларнинг соқоли қириб ташланса, ёш бўлиб қоладилар дегандай гап. Бунинг устига, умуман, идиомалар таркибидаги биронта атоқли от ҳам катта ҳарф билан ёзилмайди, чунки улар кўчма маънода ишлатиладилар. Аммо бу шу сўзларнинг тор маҳаллий ёки миллий маънога эга эканлигини инкор қилолмайди.

Демак, образли асоси кишиларнинг номларидан иборат идиомаларни кўпинча сўзма-сўз таржима қилиб бўлмаса, уларнинг таржима қилинаётган тилдаги «эквивалентлари» билан алмаштириб ҳам бўлмаса, дарди бедаво деган гап шу эмасми! Йўқ, бу «дард»нинг ҳам давоси бор. Бундай вақтларда шундай қилинадики, асар таржима қилинаётган тилда «Кузьканинг онаси» ҳам кўрсатилмайди, «онаси учқўрғондан» ҳам кўрсатилмайди, балки ана шу икки идиома гўё «пайванд» қилиниб, уларнинг «зарарли» илдизи «олиб ташланади». Бошқача айтганда, уни *Онасини кўрсатаман ёки Кўзига онасини кўрсатаман* деб ўзгартириб таржима қилинади. Бинобарин, образли асоси киши номларидан иборат идиомалар ва мақоллар таржимасининг махсус, ўзига хос томонлари бор эканлиги маълум бўлди.

«Сидоровнинг» эчкиси

А. П. Чеховнинг «Ванька» ҳикоясидаги (таржимон О. Раҳимий) Ванька Жуков қишлоқдаги бобосига хат ёзар экан, *Секи меня, как сидорову козу* деган идиоматик иборани ишлатади, яъни (русчада) агар бирон айб қилсам, мени «сидоровнинг эчкисидай» саваланг, дейди. Хўш, бу қанақа Сидоров ўзи? Бунга ҳам ҳеч ким жавоб беролмайди.

Шуниси қизиқки, бу ибора ўзбек тилига: *агар бир ёмонлик қилсам, итдай саваланг* деб таржима қилинган. Рус тилидаги «сидоровнинг эчкиси» бирикмасининг *сидоров* аниқловчиси «қолиб кетиб», боз устига унинг эчкиси ҳам итга «айланган»! Қозоқ тилида эса худди ўша Ваньканинг «ўзи» бобосига хат ёзиб, шундай ёлворади: *агар бир ёмонлик қилсам, такадай саваланг*. Шундай қилиб, рус тилидаги «сидоровнинг» эчкиси ўзбек тилида *ит*, қозоқ тилида эса такага «айланган». Бу бирикманинг ўзбекча таржимасида у жуда ўзгартириб юборилган, қозоқчасида эса фақат «сидоров» сўзининг ўзигина туширилиб, унинг *эчкиси така* бўлиб қолган!

Хуллас, образли асосида кишиларнинг номи ётган идиомалар, мақоллар ва маталларни асар таржима қилинаётган тилнинг табиати ҳазм қила олмас экан, улар ўзбек тилида азалдан шу маънода ишлатилиб келинган эквивалент ёки муқобил вариантлар билан алмаштирилади.

Осип ва Юсуф ҳамда Волков ва Бўриевлар ҳақида

Образли асоси киши номларидан иборат идиоматик иборалар бир тилдан иккинчи тилга таржима қилинганда, шу бирикмалар асосидаги кишиларнинг номлари тушиб қолишини айтдик. Лекин кўпгина мақол ва идиомаларга асос бўлиб келадиган, ҳар бир халқнинг ўзида машҳур бўлган бир қанча киши номлари борки, биз айнан шу номларнинг ўзларини унча-мунча ўзгарган шаклда бир қанча тилларда учратамиз. Айниқса бирон нарса ёки ҳодисага нисбат берилиб қўйилган отларда айнан ўхшашликлар борлигини кўрамиз. Мақол ва маталлар асосидаги ана шу киши номларини асар таржима қилинаётган тилдаги вариантлари билан алмаштириб бўладими?

Русларда Иван деган ном жуда машҳур эканлигини ҳамма билади. Биз фақат руслардагина шундай ном бор, бошқа халқларда Иван деган ном йўқ деб тушунамиз. Ҳолбуки, бундай эмас.

Рус тилшунос олими Л. Успенский ўзининг «Слово о словах» номи ажойиб китобида бу номнинг жуда кўп халқларда ҳам борлигини кўрсатади (асарнинг 91 — 92-бетларига қаранг).

Юнон ва византияликларда — Иоаннэс
Немисларда — Иоганн
Финлар ва эстонларда — Юхан
Испанларда — Хуан
Италияларда — Жованни
Инглизларда — Жон
Русларда — Иван
Полякларда — Ян
Французларда — Жан
Грузинларда — Иванэ
Арманларда — Ованэс
Португалияликларда — Жоан
Булгарларда — Он.

Л. Успенский кўрсатишича, бу ном асли Юханон шаклида Кичик осиёлик яҳудийлар орасида машҳур бўлган. Қачонки Фаластинда янги христиан дини пайдо бўлиб, сўнгра бутун дунё бўйлаб тарқалгач, бу ном ҳам шу динни қабул қилган халқларга ўтиб, дунёга машҳур бўлиб кетган.

Бу номни дастлаб юнонлар қабул қилганлар. Аммо Юханон сўзи юнон тили талаффуз қоидаларига тўғри келмаганлиги учун уларда Иоаннэс бўлиб ўзгарган.

Юнонлар ва румоликлар орқали у бутун Европа халқларига тарқалиб кетган.

Ўзбеклардаги «ўзимизнинг» Юсуф номи грузинлардаги Иосифнинг «худди ўзи» эканлигини биласизми?

Л. Успенскийнинг кўрсатишича, бу ном асли Шарқдан чиққан бўлиб, у ҳам дастлаб юнонлар томонидан қабул қилинган. Юнонларнинг орфография қоидалари асосида Юсуф номи ўзгариб, Иосиф бўлиб қолган ва ундан бутун Европа тилларига тарқалиб кетган.

Юнонларда ва византияликларда — Иосиф
Немисларда — Йозэф
Испанларда — Хосэ
Италияларда — Жузеппе
Инглизларда — Жозэф
Русларда — Осип
Полякларда — Юзэф
Туркларда — Юсуф
Французларда — Жозэф
Португалияликларда — Жузэ

Турли тиллардаги киши номларида яна ажойиб бир ўхшашлик борлигини кўрамиз.

Маълумки, кўп халқларда кишиларга ҳайвон зотларининг номларига нисбат берилган ҳолда исм қўйилган. Масалан, русча Зверев, Кабанов, Конев; ўзбекларда: Арслон, Шерали, Тулкибой ва бошқалар.

Яна шуниси қизиқки, жуда кўпчилик халқларда ҳайвон зотлари асосида қўйилган номлар бир-бирига мувофиқ келади. Масалан, биз кўп вақтларда Қўчқор ва айниқса бу ҳайвон зотининг ашаддий душманига нисбат берилган ҳолда қўйилган Бўри каби номлар фақат бизнинг тилимизгагина хос бўлса керак деб ўйлаймиз. Ваҳоланки, масалан, русларда ҳам Баранов, Волков фамилиялари борлигини биламиз.

«Слово о словах» китобининг автори Л. Успенский турли тилларда бўрининг зоти асос бўлган киши номлари ҳақида жуда қизиқ мисолларни келтиради (китобнинг 325 — 326-саҳифаларидаги сноскага қаранг). Масалан, немисча Адольф дегани «эдлер-вольф»дан олиниб, «олийжаноб бўри», Рудольф дегани эса «рот-

вольф»дан олинган бўлиб, «қизил бўри» деган маъно беради. Инжилни герман тилига ағдарган машҳур таржимон, епископ Ульфила (Вульфилла)нинг номи ҳам «вульфс» (бўри) сўзидан олинган бўлиб, шу сўзнинг кичрайтириш маъносида экан. Ҳозир ҳам Германияда «вольф» ёки «вульф» (бўри) номи билан жуда кўп одамлар яшар экан.

Авторнинг кўрсатишича, Волк (Бўри) номи ғарбий ва жанубий славянларнинг тилларида жуда кенг тарқалган экан. XVIII асрнинг охирларида таваллуд бўлган йирик славяншунос тил олимларидан сербиялик Караджични Вук Стефанович деб атар эканлар. Булғорияда эса Вилко деган ном тарқалган бўлиб, сербча Вук ҳамда булғорча Вилко Бўри деган маънони беради.

Бу ҳайвон зотининг кишиларга ном бўлиш ҳодисаси деярли ҳамма халқларда ҳам маълум диний ақидалар ва тасаввурлар билан боғлиқ бўлса керак. Караджичнинг ҳикоя қилишича, қадим замонларда Сербияда болалари бирин-кетин вафот қиладиган оилаларда охирги болага бўрининг номи қўйилар экан. Серблар агар болани бўрининг номи билан аталса, унга бўрига хос бақувватлик, зўрлик ва соғломлик сифатлари ўтади, деб ўйлар эканлар. Кекса Караджичнинг ўзи ҳам бунга эътиқод қилишини айтади, чунки унинг ҳамма катта акалари ўлиб кетган бўлса ҳам, у жуда кўп йил умр кўрган (1787 — 1864).

Шуни қизиқки, ўзбекларда ҳам болаларга Бўри деб ном қўйилиши тасодикий ҳол эмас. Бизда, аввало, қиз болаларга ҳам, ўғил болаларга ҳам бу номнинг қўйилиши характерлидир. Чунончи, қиз болалар Бўритош ёки Бўриниса деб аталса, ўғил болаларга Бўри (Бўрибой, Бўрибек) деб ном берилар эди. Ҳақиқатан ҳам, болалари вафот қилаверадиган оилаларда охирги болалардан бири ўлган бўрининг жағлари орасидан ўтказилар ва бўридай зўр бўлсин ва ўлмасин деган эзгу ният билан уларга Бўри деб ном қўйиларди. Бундан ташқари, туғилганида оғзида тиши бўлган болалар ҳам Бўри деб аталарди.

Шундай қилиб, болаларга ҳайвон зотлари асосида ном қўйиш фақат ўзбекларга ёки русларгагина хос одат бўлиб қолмай, балки деярли ҳамма халқларда ҳам учрайдиган ҳодисадир.

Русларда ва ўзбекларда болага мутлақо тасодикий оилаларга қараб ном қўйиш ҳоллари маълум. Масалан, русларда якшанба куни арафасида бола туғилса, номи Суббота ёки Субботко; январда туғилса Зима; июлда туғилса Подосенёк, борди-ю, бола йўлда туғилса қолса Дорога деб аталар экан. Баъзан жамиятда ки оилада юз берган бирон кўнгилли ҳодиса билан боғлаб, гўдакка Радостный деб ном бериларкан.

Ўзбекларда ҳам болаларни шунга ўхшаш ҳодисаларга боғлаб атаганлар. Масалан, бола жума куни туғилса, Жумақул, қиз бўлса — Жумагул деб; йўлда туғилса — Йўлчибой, сафарда ёки сафар ойда туғилса — Сафарбой ёки бирон кўнгилли, байрам кунларида туғилса — Хурсанд, Хушвақт (Хушбахт), Байрамали деб ном қўйиларди.

Л. Успенскийнинг кўрсатишича, русларда кишиларга лақаб оилада ишловчиларнинг касбига қараб ҳам қўйилган. Масалан, улар этикдўз бўлсалар — Сапожников, бой бўлса — Богачев, кулак бўлса Кулаков деб аталишига асос бўлган.

Бизда ҳам Темир, Пўлат, Болта, Теша ва бошқа шунга ўхшаш «қизиқ» номлар бор. Аммо булар шунга ўхшаш русча номлардан шу билан фарқ қиладики, улар оиладаги кишиларнинг ижтимоий аҳволи, нуфузи, вазифаси, касб-корига қараб қўйилмайди. Масалан, болага Темир, Пўлат, Болта, Теша деб ном қўйилиши учун бола туғилган оилада бирон кишининг темирчи ёки пўлат қуёвчи, болта ёки теша ясовчи бўлиши мутлақо шарт эмас. Революцияга қадар гўдаклар офатига қарши курашдан ожиз бўлган оилалар болаларининг доғига чидаёлмай, охир навбатдаги фарзандларига, уларнинг жони қаттиқ бўлсин: темирдай бўлсин деб — Темир, пўлатдай қаттиқ бўлсин деб — Пўлат, Болта, Теша қўйганлар.

Дарвоқи, худой берди маъносидаги фамилияларни кўп халқларда учратамиз: русларда — Богданов, тожикларда — Додхудоёв; ўзбекларда Худойбердиев, русларда — Боголюбов; ўзбекларда Худоёров ва ҳоказо.

Кишини ажаблантирадиган оддий ҳодисалар

Шундай қилиб, таржимачилик ишида шундай оддий парсалар: оддий қоидалар борки, ҳаммамиз унга кўни-

киб қолганмиз ва шунинг учун улар бизга ғалати туюлмайди. Зотан, нима учун турли-туман мақол ва маталлар, идиомалар ва сўз ўйинларига асос бўладиган объектларни асар таржима қилинаётган тилдаги муқобил вариантнинг объектлари билан алмаштириб, юқорида кўрганимиздай, эчкини ит ёки така «қиламиз», итни мушукка «айлантираамиз», 3 рақамини 100 «қиламиз» ва ҳоказо. Демак, шу қадар катта ва жиддий ишларга юрагимиз бетлаган ҳолда ўзга тилдаги ҳам шакли, ҳам маъноси, ҳам объекти, ҳам келиб чиқиши ва, умуман, ҳамма томонлама мувофиқ келадиган «оддийгина» сўзларни уларнинг тилимиздаги «эквивалентлари» билан алмаштиришга журъат этолмаймиз? Ахир, буюк рус санъаткори А. С. Пушкин француз масалчиси Жан Лафонтен тўғрисида гапирганда унинг номини Жан эмас, Ванюша деб аташга журъат этган-ку? Нима учун бу умумий қоида тусига кирмаган? Нима учун французча Жан, немисча Йогани, инглизча Жонни Иван деб, ёхуд русча Осип, полякча Юзеф, юнонча ва грузинча Иосиф, инглизча Жозеф ва ҳ. к. ларни Юсуф деб; Баранов, Волков, Железняков, Попов, Топорков, Богданов, Боголюбов фамилияларини Қўчқоров, Бўриев, Темиров, Муллажонов, Болтаев, Худойбердиев (тожикча Додхудо-ев), Худоёров деб таржима қилиш мумкин эмас?

Бу шундай оддий бир нарсани, биз бу саволга савол билан жавоб беришимиз мумкин. Яъни нима учун *самолёт, самовар, электр, агроном, колхоз, велосипед* каби сўзларни *ўзичуар, ўзиқайнар, симчиноқ, ер билгич, бирлашган хўжалик, шайтон арава* демаймиз?

Хуллас, агар тилдаги бирон нарсага нисбат бериб ясалган номларни ўз тилимиздаги шунга ўхшаш номлар билан таржима қилсак, биринчидан, асарнинг миллий хусусиятларига жиддий зарар етказамиз. Гарчи инглизча Жозеф ва русча Осип сўзларининг келиб чиқиш манбаи бир бўлса ҳам, ҳозир Осип — русча миллий ном, Жозеф — инглизча миллий ном, Юсуф — Ўрта Осиё халқларининг ўз миллий номларидир. Зотан, Осип деганда биз ҳеч қачон қандайдир бир Жозефни ёхуд Юзефни тасаввур қилмаймиз.

Шартли равишда Н. В. Гоголнинг «Ревизор» комедиясидаги Хлестаковнинг хизматкори Осипни Юсуф деб, ёки аксинча, Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» достонини рус тилига «Осип и Зулейха» деб таржима қил-

маймиз, бу ишнинг нақадар бемаъниликка олиб келишини тушуниш қийин эмас.

Иккинчидан, бирон нарса ёки ҳодисага нисбат бериб ясалган жуда характерли бир неча ўнта мисол келтирганимиз билан бу, умуман олганда, жуда кам сонли ташкил этади. Амалда эса бирон нарсага нисбат бериб ясалган ҳар бир ном айни тилнинг ўзи учун характерли бўлиб, кўпинча бошқа тиллардан унинг эквивалентларини топиб бўлмайди.

Бироқ, бир қанча тилларда бирон нарса, ҳайвон ёки воқеа-ҳодисага нисбат бериб ясалган ўхшаш номлар мавжуд экан, бу жуда қизиқ соф лингвистик ҳодисагина бўлиб қолмасдан, балки таржимачиликда ҳам улардан ўз ўрнида фойдаланиш мумкин. Масалан, Даниэл Дефонинг «Робинзон Крузо» номли асаридаги Пятини образи ўзбек тилига Жума деб таржима қилинган экан, бу билан халқнинг миллий хусусиятларига ҳеч қандай хилофлик бўлган эмас, аксинча, таржимоннинг бу иши мақтовга сазовордир.

Шунингдек, бирон асарда Волков ва Баранов шартли равишда, мажозий маънода ишлатилган бўлса, уларни Бўриев ва Қўчқоров деб таржима қилиш мумкин. Дарвоқи, Самарқанд Давлат университетининг ўқитувчиси Юсуфжон Пўлатовнинг бу тўғрида ёзган мақоласи диққатга сазовордир («Тил ва адабиёт масалалари» журналининг 1959 йил сонларига қаранг).

Халқ жонли тилини билишда тенгги йўқ ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироғлари» романида бир образ тилидан *Ҳали ҳам бултурги эшматмиз* деган ибора ишлатилади. Албатта, бу шу идиомани ишлатган одамнинг номи Эшмат эканлигини билдирмайди — унинг номи Бўтабой акадир. Бу идиома олдин қандай бўлсак, ҳозир ҳам шундаймиз, ҳеч бир ўзгариш йўқ, деган маънода ишлатилгандир. Русларда Иван қандай севимли ном бўлса, ўзбекларда ҳам Эшмат, Тошмат шундай типик номлардир. Лекин бу идиоматик иборанинг «Мы остались прошлегоными же иванами» деб таржима қилиб бўлмайди. Зотан, «Қўшчинор чироғлари» романининг таржимонлари буни айнан сақлаб, сўнгга споскада изоҳ бериш билан тўғри қилганлар. Аммо, кўпинча, таржимада образли асослари киши номларидан иборат идиомаларни айнан сақлаб, сўнгга изоҳ бергандан ҳам кўра, унинг бошқа эквиваленти, яъни киши ном-

ларисиз ясалган бирикма билан бериш мақсадга мувофиқдир.

Рус тилида *Я про фому, а он про ерёму* деган идиоматик ибора бор. Бу бирикмани унинг таркибидаги Фома ва Ерёма номларига мувофиқ келадиган ўзбекча номлар билан алмаштириб, «Мен эшматдан гапирсам, у тошматдан гапиради» деб таржима қилиб бўлмаганидай, таржимада шу номларни айнан сақлаш ҳам мумкин эмас. Яъни «Мен фомадан гапирсам, у ерёмадан гапиради» деб бўлмайди. Ундай бўлса нима қилиш керак?

Бундай бирикмалар образли асосида тор миллий тушунчани ифодаламайдиган, маҳаллий топонимика ёхуд киши номлари билан боғлиқ бўлмаган эквивалент билан алмаштирилади. Масалан, *Я про фому, а он про ерёму* ибораси ўзбек тилига *Мен боғдан келсам, у тоғдан келади* деб таржима қилинади.

Асосида киши номлари бўлган маталлар ва идиомаларнинг кўпчилиги маълум бир ҳодиса ёки воқеа муносабати билан келиб чиқади. Бора-бора бирон масал ёки ҳикоянинг хулосаси матал ёки идиомага асос бўлиб қолади-ю, ўзи унутилиб кетади. Масалан, Н. Эсанбат: — *Аша, ашаганнан улмассен. Габдулла биясе тугелсен* деган матал тўғрисида гапиради. Бу қандай Габдулланинг бияси? Бунинг асосида қандайдир масал ёки ҳодиса ётганлиги кўриниб турса ҳам, аммо у унутилиб кетган.

Баъзан бирон ҳодиса билан боғлиқ матал ва идиомаларнинг келиб чиқиш тарихи сақланиб ҳам қолади. Булардан бир нечасини Гулханийнинг «Зарбулмасал»идан топамиз.

Ясама ва тўқима номлар, лақабларни таржима қилиш

Баъзи кишилар асарнинг бадий ва таъсир кучини йўқотиш эвазига бўлса ҳамки, унда акс этган миллий колоритни «сақлашни» қаттиқ талаб қиладилар. Тўғри, таржимада халқнинг ўзига хос миллий хусусиятларини ювиб юбориш ярамайди.

Шу билан бирга, марҳум Л. Н. Соболев ўзининг «Образни образ билан таржима қилиш ҳақида»²¹ ном-

²¹ «Вопросы художественного перевода» («Бадий таржима масалалари») тўпламининг 302-бетига қаранг.

ни мақоласида кўрсатганидай, таржимада авторнинг услубини акс эттириш масаласини тўғри тушунмоқ керак, яъни авторнинг услубини сақлайман деб таржманинг тилини синдириш ярамайди. Таржимада образнинг хиралашиб қолишига йўл қўйиб бўлмайди.

Айрим иборалар, мақол ва маталлар, идиомаларнинг тилимизда жуда яхши муқобиллари бўлишига қарамай, уларни айнан сақлаган ҳолда изоҳлар бериш, образлар тилининг ўзига хослигини акс эттираман деб уларнинг гапларини таржима қилмай, русча ҳолида қолдириш, ясама номлар, фамилиялар, лақаблар ҳамда тўқима жойларнинг номларини ҳамма ҳолларда ҳам ўнча қолдириш асарнинг бадий қимматига маълум даражада зарар келтиради.

Н. А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди» номли асари шундай бошланади:

В каком году — рассчитывай,
О какой земле — угадывай,
На столбовой дороженьке
Сошлись семь мужиков:
Семь временнообязанных,
Подтянутой губернии,
Уезда Терпигорева,
Пустопорожней волости,
Из смежных деревень —
Заплатова, Дырявина,
Разутова, Знобишина,
Горелова, Неелова,
Неурожайка тож,
Сошлись и заспорили:
Кому живется весело,
Вольготно на Руси?

Бунда кўрсатиб ўтилган *Подтянутый, Терпигорев, Пустопорожний, Заплатов, Дырявин, Разутов, Знобишин, Горелов, Неелов, Неурожайка* каби жойларнинг «номлари»ни таржимада айнан сақланса, бундан ўқувчи ҳеч нарсани тушунмас эди.

Тўғри, ҳар қандай асарда келтирилган топонимик номлар қандай берилган бўлса, таржимада ҳам уларни айнан сақлаш зарур. Акс ҳолда биз бошқа давлатлар ва мамлакатлар территориясида бўлган воқеаларни ўз қишлоқларимиз, вилоятимиз ва шаҳарларимизга кўчириб, қўпол хатога йўл қўйган бўлар эдик.

Масалан, *Каменогорск* ва *Тошкент* сўзларининг луғавий маъноси бир хил. Аммо биз *Каменогорск* шаҳри-

ни Тошкент деб ва аллақердадир бизнинг Тошкентимизни Каменогорск деб таржима қилишса, бу нақадар катта чалкашликка ва қўпол хатога олиб келиши кўриниб турибди. Чунинчи, руслардаги *Пятихатка* қишлоғининг номини ўзимиздаги, луғавий маъноси жуда мувофиқ келадиган *Бешкапа* қишлоғининг номи билан алмаштириб бўлмайди. Шунингдек, шаҳар ва қишлоқларнинг номларини уларнинг луғавий маъноларига қараб таржима қилини ҳам мумкин эмас. Масалан, *Солкамск* шаҳрининг номини *Тузкент* деб бўлмайди.

Аммо Н. А. Некрасов асаридаги топонимик номлар аслида бўлмай, балки шоир томонидан чор Россиясидаги қишлоқ ва вилоятларнинг хароблигини, халқнинг оғир аҳволда яшаганлигини кўрсатиш учун тўқилгандир. Шунинг учун бундай номларни таржима қилмай айнан қолдирилса, ўқувчига тушунарли бўлмаслиги билан бирга, авторнинг идеясини ҳам қоронғилаштириш қўяр эди. Таржимон Миртемир эса бундай қилишни эг кўрмайди. Шунинг учун юқоридаги парчани у манга бундай таржима қилган:

Қайси йилда — чама қил,
Қайси элда — ўйлаб боқ,
Катта карвон йўлида
Учрашди етти деҳқон.
Бурундикли аймағи,
Шўрпешона тумани,
Бўш-тақир волостида
Ёнма-ён қишлоқлардан —
Ямоқзор, Жулдурравот,
Яланғоч, Ушуктепа,
Куйганкент, Ютоқсарой
Ҳамда Қаҳатқўрғондан
Етти муваққат, қарздор
Дуч келдию — довлaшди:
Русияда ким хушвақт,
Дориламон яшайди?

Бундан кўринадики, таржимон юқоридаги тўқима номларни маъносига қараб, Бўш-тақир, Ямоқзор, Жулдурравот, Яланғоч, Ушуктепа, Куйганкент, Ютоқсарой ва Қаҳатқўрғон деб жуда яхши таржима қилган.

Н. В. Гоголнинг «Ўлик жонлар» поэмасидаги лақабларни таржимон Р. Абдурахмонов ўзбек тилида жуда яхши бера олган. Чичиков ўлик жонларни сотиб олиш учун Плюшкинникига борганида у ўзининг ўлиб кетган деҳқонларининг рўйхати ёзилган қоғозни Чичиков-

беради. Булар орасида ҳар хил қизиқ фамилиялар билан бирга *Григорий Доезжай-не-доедеш* лақабли шунининг номини ҳам учратади. Бунинг таржимон ўз ҳолатида қолдирмай, балки *Григорий Бор-боролмайсан* деб яхши таржима қилган.

Энди қуйидаги мисолга диққат қилинг.

«Все те, которые прекратили давно уже всякие знакомства и знали только, как выражаются, с помещиком Завалишиным да Полежаевым (знаменитые термины, произведенные от глаголов «полежать» и «завалиться», которые в большом ходу у нас на Руси, всё равно как фраза: заехать к Сопикову и Храповицкому, означающая всякие мертвецкие сны на боку, на спине и во всех иных положениях, с захрапами, носовыми свистами и прочими принадлежностями)» (Н. В. Гоголь, «Мёртвые души», 1957, 278-бет).

Бундаги Завалишин, Полежаев, Сопиков, Храповицкий каби фамилияларни таржимада ўзгартирмай айнан бериш мутлақо мумкин эмас, чунки ана шундай фамилиялар маълум бир муносабат билан келиб чиққанлиги айтилиб, сўнгра уларнинг «этимологияси» ҳам талқин қилинган. Юқоридаги ажойиб парчанинг таржимасини ҳам Р. Абдурахмонов жуда жойига қўйган.

«Қўпдан бери ҳамма билан борди-келдини ва ошначиликни узиб, таъбирга кўра, фақат помещик Ёнбошвой ва помещик Ётиболдивой билан ошна тутинган кишилар ҳам кўчага отилди (Ёнбошвой ва Ётиболдивой деган машҳур исмлар бизнинг Рус элимизда жуда кенг ёйилган «ёнбошламоқ» ва «ётиб олмоқ» феълларидан ясалган; Пишиллоқвой ва Хурраквойникига бориш деган ибора ҳам шу тариқа пайдо бўлган, бунинг маъноси—ёнбошлаб, чалқанча тушиб ва бошқа ҳолатда ўликдай қотиб ухлаб, хуррак отиш, пишиллаш, бурундаш ва бошқа жойлардан ҳуштак чалиш демакдир). (Н. В. Гоголь, «Ўлик жонлар», 1959, 232-бет).

Бунинг ўқилган киши Н. В. Гоголнинг услубидан келиб чиққан ажойиб, кулгили тасвирнинг таржимадаги аксини ҳис қилиб, ўзини бехиётир кулгидан тўхтатолмайди.

Шунингдек, тўқима *Вшивая спесь* ва *Задирайлово* каби қишлоқларнинг номлари ҳам (285-бет) *Битлиқитакббур* ва *Жиққамушхона* деб таржима қилинганки, кингобхон, албатта, Россияда худди шундай қишлоқлар

бор экан деб ўйламайди, балки авторнинг мақсадин тушуниб олади. Шундай қилиб, таржимон Рустам Асдурахмонов қаламининг кучи орқали Н. В. Гоголнинг бадиий маҳорати китобхонга бориб етади.

«Ўттиз яшар аёл»

Асосида киши номлари ётган бирикмаларнинг этимологиясини билиш таржимонлар учун катта аҳамиятга эга, акс ҳолда чалкашликлар юз бериши турган га. Масалан, русларда *Бальзаковский возраст* деган бирикма бор. Агар буни сўзма-сўз «бальзак ёши» деб таржима қилсак, ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки бую француз ёзувчиси Оноре де Бальзак 51 йил яшаган ҳолда (1799 — 1850), *Бальзаковский возраст* деганда ўрта ёш хотиннинг 30 билан 40 ёш орасидаги даври тушунилади. Бундай ҳолда ноаниқлик яна ҳам кучаяди. Чунинчиси, нима учун *Бальзаковский возраст* деганда Бальзакнинг номи хотин кишига нисбат берилади? Демак бу ерда қандайдир сир борлиги очилиб қолади.

Н. С. Ашукин ва М. Г. Ашукиналарнинг «Крылатые слова» номли китобида кўрсатилишича, *Бальзаковский возраст* (32 ёшида) «Ўттиз яшар аёл» номли романи ёзган. Бу ибора ана шу асар бунёдига келгандан кейин пайдо бўлган экан. Шундай қилиб, *Бальзаковский возраст* ибораси 30 билан 40 ёш ўртасидаги хотинларга нисбатан ҳазиломиз ишлатилар экан²².

Бас, маълум бўладики, бу ибора Бальзакнинг ёшига нисбатан эмас, унинг қаҳрамонининг ёшига нисбатан айтилар экан. Бизда эса бунинг эквиваленти йўқлигини аниқ. Бунинг устига «Бальзак қаҳрамонининг ёши» таржима қилинса, биринчидан, чўзилиб кетади, иккинчидан, Бальзак ўз асарида жуда ҳам кўп хотин-қиз образини яратган. Шулардан қайси бири эканлиги ҳақиқат аниқ бўлмай қолади. Шунинг учун бу иборанинг фақат мазмунига акс эттирилади, холос.

Иуда — хоинлик ва мунофиқлик образи

В. И. Ленин ўз асарларида улуг рус ёзувчилар яратган образлар ва иборалардан жуда усталик билан

²² Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина. Крылатые слова. 36—37-бетлар.

фойдаланар эди. Масалан, у Салтиков-Шчедрин қаҳрамонларининг образига таяниб, революциянинг душманлари Троцкий ва Каутскийларни Иудушка деб атади. Ўзбек тилида ҳам булар Иудушка-Троцкий ёки Иудушка-Каутский деб берилади. Ундай бўлса, рус тилидаги *Иудин поцелуй* идиоматик иборасини қандай таржима қилиш керак? «Иуданинг ўпиши» десак, тушунарли бўлармикан?

Иудушка-Троцкий ёки Иудушка-Каутский деганда Троцкий ва Каутскийларнинг хоин, мунофиқ кишилар эканлиги маълум бўлади. Бироқ, «Иудушканинг ўпиши» десак, бундан ҳеч нарса тушуниб бўлмайди. Чунки унинг афсоналари асосида келиб чиққан бўлиб, бундан жуда кўп кишилар хабардор бўлмасалар керак, албатта.

Бу афсонада ҳикоя қилинишича, христианларнинг пайғамбари Иисуснинг 12 та мухлиси бўлиб, улардан Иуда Искариот дегани Иисусга хоинлик қилган. У ўз тарафдорлари — Иисуснинг мухолифларини Гефсиман боғига келтирган. Иисус ҳам ўша ерда экан. У ўз соқчиларига: «Мен бориб кимни ўпсам, ўшани дарҳол ҳибс этасизлар, — деб буюрган-да, дарҳол Иисуснинг ёнига борган ва «илтифот» билан уни ўпган. Шундай қилиб, Иуданинг номи хоинлик ва мунофиқлик образи бўлиб қолган. *Иудин поцелуй* ибораси бировга дўстлик ва шафоат қилиш ниқоби остида мунофиқларча сотқинлик қилишни билдиради²³.

Иудин поцелуй иборасини, асосан, *мунофиқлик қилиш; рибзорлик (хоинлик) қилиш* деб беришга тўғри келади. Бундан ташқари, ўрни билан, уни ўзбек тилидаги *Тишломлайман — ўпаман* фразеологик бутунлиги билан таржима қилиш ҳам мумкин.

Хуллас, баъзи ҳоллардагина таржимада айни мақол ёки маталнинг ясалишига асос бўлган киши номлари тақланса ҳам, умуман, улар кўчма маъноли иборалар таркибида акс эттирилмай, балки ўзларига мувофиқ муқобил вариантлар билан берилади.

Пора ва бурун

Рус тилида *Остаться с носом* деган идиомани кўп қўлатамиз. Агар бирон киши ўз мақсадига эришолмай,

²³ Ўша асарнинг 267-бетига қаранг.

зўр умид билан қилган ишлари кўкка совурилиб кетис кўнглидаги муддаоси амалга ошмай қолганида шу идис мани ишлатади. Ўзбек тилида унинг *Икки қўлини бурнига тиқиб қолмоқ* деган жуда ҳам ажойиб эквиваленти бор. Ўзбекча-русча бир томлик луғатнинг 91, 173, 174, 438, 635-саҳифаларида бу идиома унинг шундай ўзбекча таржималари билан берилади:

Икки қўлини бурнига тиқиб қолмоқ (букв. остаться с засунутыми в нос указательными пальцами обеих рук, остаться с носом; остаться ни с чем; уйти не солоно хлебавши).

Рус ва ўзбек тилларидаги бу икки идиоманинг ҳақиқатан ҳам кишини ажаблантирадиган томонлари бор. Албатта, турли тилларда бир-бирига ўхшаш мақол ва маталларнинг борлигини биламиз. Шакл, мазмун ва ҳатто объектлари томонидан ҳам бир-бирига айнама мувофиқ келадиган фразеологик иборалар ҳам бизни ҳайратлантирмайди, чунки уларда қандайдир мантиқ умумийлиги ва ўхшаш мақолларни келтириб чиқарадиган қандайдир умумий мантиқий замин бўлади.

Аммо ҳеч қандай натижага эришолмай қуруқ қолишни ўзида ифодаладиган бу идиомаларга ҳар икки тилда «бурун»нинг асос бўлиб келаётганлиги қизиқ! Булар ўртасида қандай мантиқий яқинлик бор? Ҳар икки тилдаги бундай идиомаларга «бурун» сўзининг объект бўлишига сабаб нима?

Мен бунини жуда кўп суриштирдим. Бир қанча рус тили мутахасссларидан ҳам сўрадим, аммо ҳеч ким бунга жавоб беролмай, бу тилдаги тасодифий ҳодисалардан бири бўлса керак деб тахмин қилишди.

Бироқ бунинг тилдаги тасодифий ҳодисалар жумласига кирмаслиги тасодифан билиниб қолди. А. Альпериннинг бир нечта матал ва идиоманинг келиб чиқишини талқин қиладиган китобчасини варақлаб ўтирганимда²⁴, унинг қизиқ бир жойига кўзим тушди.

Қадимги Русь давлатида боярлар ва руҳонийлар ўртасида порахўрлик жуда кучайиб кетган экан. Бирон жиноят қилган ёки бошқа иши тушиб келган одам агар пора келтирмаса, унинг иши ҳал бўлмас экан.

Борди-ю, бирон сабаб билан келган одамнинг пораси қабул қилинмаса, бу — унинг иши ўнгарилмайдиган, у

инини ютқазди деган маънони англатаркан. Шундай вақтларда руслар: «Фалончи порасини қайтариб кетди» дер эканлар. Ана энди масала равшан бўлди.

Рус тилида қадим вақтларда «пора» маъносида «принос» деган сўз ишлатилар эди. «Принос» сўзи эса «носить» феълидан олинган бўлиб, унинг негизи — «нос» — нир. Демак, пораси қабул қилинмай қайтиб кетган одам тўғрисида *Ушёл с носом* дейилар экан.

Шундай қилиб, ҳозир ҳам иш чаппасидан келса, кишининг дилидаги муддаоси рўёбга чиқмай алданиб қолса, *С носом; Остаться с носом* деган иборалар ишлатилади.

Энди маълум бўлдики, юқоридаги русча ва ўзбекча идиомаларнинг объекти гарчи шакл томондан бир-бирига айнан тўғри келса ҳам, аммо русча бирикманинг асосидаги «нос» — киши аъзоси — *бурун* бўлмай, балки бутунлай бошқа маънодан келиб чиққан экан.

«Ғалати» иборалар

Рус ва ўзбек тилларида образли асоси «душа» (жон) сўзидан ташкил топган кўча маъноли бирикмалар объекти тана аъзоларининг номларидан иборат фразеологик иборалар орасида кўп сонни ташкил қилади.

Рус тилида *Душа в пятку ушла* деган идиома бор. Шуниси қизиқки, бу иборанинг ўзбек тилида образли асоси «жон» сўзидан иборат шундай эквивалентлари борки, уларда ҳам жон гўё «бир ерда турмайди»: *Жоним чиқиб кетди; Жоним ҳалқумимга тиқилди* ва ҳ. к. Шундай қилиб, русча бирикмада «жон товоғига қараб кетса», ўзбекча идиомада у, аксинча, «юқорига кўтарилиб», ё умуман «чиқиб кетади», ё бўлмаса, ҳалқумга «тиқилади»! Шуниси қизиқки, ўрнига қараб, *Душа в пятку ушла* идиомасига ўзбек тилида образли асоси «юррак» сўзидан иборат кўча маъноли бирикмалар ҳам мувофиқ келади. Масалан, *Юрагим такка тортиб кетди; Юрагим шув этиб кетди* ва ҳоказо. Бу ўринда «юррак» — жон сўзининг синоними сифатида кўринади. Таржимада бу ибораларнинг қайси бирини танлаш, албатта, контекстга боғлиқ.

Агар бунини шартли равишда тасвирласак, мана шундай бўлади:

²⁴ А. Альперин. Почему мы так говорим? Олтой китобнашриёти, 1936 йил, 57-бетга қаранг.

Душа
в пятку ушла

- Жоним чиқиб кетди.
- Жоним ҳалқумимга тиқилди.
- Юрагим такка тортиб кетди.
- Юрагим шув этиб кетди.

И. С. Тургеневнинг «Овчиннинг мактублари» асаридаги «Уезд врачи» ҳикоясидан шундай мисол келтирамиз. «Я их тоже, со своей стороны, уверяю, что, ничего, дескать, а у самого душа в пятки уходит» (39-бет). Бунинг ўзбек тилига: «Мен ҳам: ҳечқиси йўқ, тузалиб қолади, деб уларга тасалли берардим-у, ўзим эса ичимда жуда қўрқардим» (49-бет) деб таржима қилинганига сира ҳам қўшилиб бўлмайди. Чунки, айниқса бизнинг бой тилимизда образли асоси «жон» ва «юрак» сўзидан иборат идиомалар тўлиб-тошиб ётгани ҳолда *Душа в пятки уходит* идиомасини юқоридагидай жуда қуруқ таржима қилингани кечирарли ҳол эмас. Бу ўринда русча шу идиоматик иборани ўзбекча *Юрагим такка тортиб кетарди* бирикмаси билан бериб: «Мен ҳам: ҳечқиси йўқ, тузалиб қолади, деб уларга тасалли берардим-у, ўзимнинг юрагим такка тортиб кетарди» деб таржима қилса ёмон бўлмасди.

Шуниси қизиқки, ўзбек тилида жоннинг товонга «кетишига» асосланган идиоматик ибора бўлмаса-да, аммо унинг, аксинча, товондан ҳалқумга «келишини» «тасвирлайдиган» қизиқ идиома бор: *Товонидаги жони ҳалқумига келди*. Лекин шуниси қизиқки, объектлари мувофиқ келадиган бу икки идиоматик ибора бир-бирига эквивалент бўлолмайди, чунки улар маъно томондан бир-бирининг ўринини қоплаёлмайди. Чунончи, *Душа в пятку ушла* бирикмаси қўрқувни билдирса, *Товонидаги жони ҳалқумига келди* ибораси кишининг жаҳли чиққан ҳолатини ифода қилади.

Шуниси яна ҳам қизиқки, ўзбек тилида айнан *Душа в пятку ушла* идиомаси бўлмаса, рус тилида, ўз навбатида, биздаги *Товонидаги жони ҳалқумига келди* ибораси йўқдир. Шунинг учун ҳам ўзбекча-русча бир томлик луғатда унинг сўзма-сўз «У него душа, находящаяся в пятках...» деб таржима қилиниши ҳам «ғалати» туюлади.

Н. В. Гоголнинг «Ревизор» комедиясида ҳоким тилидан образли асоси «сердце» (юрак) сўзидан иборат қизиқ идиоматик иборани учратамиз:

Городничий. Да говорите, ради бога, что такое? У меня сердце не на месте (19-бет).

Буни бадий таржима устаси Абдулла Қаҳҳор ўзбек тилида шундай берган:

Ҳоким. Айтақолинг энди, азбаройи худо, нима гап ўзи? *Юрагим қинидан чиқай деб турибди* (15-бет).

Бу кичик парчада келган идиоманинг ўзбек тилига қанчалик яхши таржима қилинганини аниқ тасаввур қилиш учун шу парчанинг озарбойжонча таржимасини ҳам кўриб қўяйлик.

Бэлэдийэ рэиси. — Сэн аллаһ данышын, көрэк нэ вар? *Мэним һеч урэйим ериндэ дейил.* (Н. В. Гоголь, «Мүфәттиш», 17-бет.)

Худди шу ўринда ҳоким тилидан ишлатилган *Сердце не на месте* идиомаси озарбойжон тилига айнан *Юрагим жойида эмас* деб таржима қилинган. Бинобарин, уни ўзбек тилига ҳам айнан шундай таржима қилса ёмон бўлмасди. Фақат, «юрак» сўзининг ўрнига «кўнгли» сўзини олиш маъқул. Чунончи:

Ҳоким. Айтақолинг энди, азбаройи худо, нима гап ўзи. *Менинг кўнглим жойида эмас.*

Аммо бу ибора кечаси билан тушига ҳар хил каламушлар кириб, безовталаниб, жонсарак бўлиб чиққан ҳокимнинг кайфиятини, унинг кўнглидаги аллақандай ваҳима ва шубҳаларни тўлиқ ифодалай олмайди. Шунинг учун бадий таржима санъаткори Абдулла Қаҳҳор бу ўринда русча *Сердце не на месте* бирикмасини, фавқулодда, *Юрагим қинидан чиқай деб турибди* ибораси билан кўп яхши таржима қилган.

Худди шу ўринда таржимон шахмат тахтаси олдида қийин вазиятда турган шахматчини эслатади. Айтайлик, шундай қийин аҳволдан чиқишнинг малакали таржимонларга маълум бўлган бешта варианты бор. Аммо шахмат устаси ишни енгиллаштиришнинг ҳеч ким кўрмай турган шундай «иложини» топадики, натижада жуда қисқа вақт ичида унинг қўли устун бўлиб қолади. Таржимон ҳам бамисоли шундай.

Ёзувчи Мирзакалон Исмоилий ўзининг бутун умрини бадний асарларни рус тилидан ўзбек тилига таржима қилишдек шарафли ишга бағишлади.

Биз ҳозир Мирзакалон Исмоилийнинг ҳамма таржималарини санаб ўтирмай, яхшиси, Михаил Шолоховнинг «Инсон тақдири» асарини, тўғрироғи, ундаги мақол, матал ва идиоматик ибораларни қандай таржима қилганлиги билан танишайлик (Бу асар унинг кейинги таржималаридан биридир).

«Инсон тақдири» асарининг воқеасини ёзувчи ўз қаҳрамони Соколов тилидан ҳикоя қилади. Соколовнинг тили эса жуда жонли, содда ва равондир. Унинг нутқида биз биронта ҳам шаблон жумла, сунъий оборот ва ясама иборани учратмаймиз. Асардан Соколовнинг воронежлик рус эканлигини биламиз, шунинг учун у баъзан воронеж шевасига хос баъзи бир сўзларни ҳам ишлатади.

Соколов нутқининг бунчалик содда қилиб берилишининг сабаби бундай. У ўттиз километр йўлдан ҳориб келган, солдатча кийим кийган ёзувчини кўриб, уни ҳам ўзидек шофер деб ўйлайди ва у билан «шоферчасига» отамлашади. Масалан, у ҳатто кейинги вақтларда юрагининг мазаси қочиб қолганлигини айтганда ҳам шоферлар тилига хос ибораларни, машина терминларини шунга мослаштириб, образли қилиб гапирди: «Все это, браток, ничего бы, как-нибудь мы с ним прожили бы, да вот сердце у меня раскачалось, поршня надо менять...» (М. Шолохов. «Судьба человека», 1957, 37-бет).

Мирзакалон Исмоилий асарда ишлатилган барча ибораларни ўзбек тилида уларга мувофиқ келадиган, халқ жонли тилида ишлатиладиган содда-содда бирикмалар, идиомалар билан таржима қилиб, асарнинг бутун бадний фазилатларини, тилининг равонлигини сақлашга муваффақ бўлган.

«Придётся с работы усталый, а и иной раз и злой, как чорт. Нет, на грубое слово она тебе не нагрубит в ответ. Ласковая, тихая, не знает, где тебя усадить, бьётся, чтобы и при малом достатке сладкий кусок тебе сготовить». (10-бет).

Бу парчани М. Исмоилий шундай таржима қилган: «Гоҳида ишдан чарчаб, қаҳру-ғазабинг қайнаб келасан. Йўқ, ҳар қанча ёмон гапирсанг ҳам бир оғиз ёмон

жавоб қилмайди. Бирам меҳрибон, бирам мўминки, атрофингда парвона бўлади, ўтқазгани жой тополмайди, бир бурда нонингни ҳаловатда емагунингча жонини жабборга беради». (Михаил Шолохов. «Инсон тақдири», 1957 йил, 15-бет).

Ўзбек тилида *Жонини қўйгани жой тополмайди* деган идиоматик ибора бор. Бунда «жон» ва «жой» сўзларининг қофиядош бўлиб келиши шундай бирикмалар учун жуда характерлидир. Ажабо, таржимон нима учун уни *Ўтқазгани жой тополмайди* деб «ўзгартирди»? Йўқ, ўзгартирган эмас, балки кейинги варианты ҳам бизнинг тилимизда ишлатилади. Шунинг учун бу *Не знает, где тебя усадить* деган бирикмани сўзма-сўз таржима қилиш оқибати эмас, албатта. Урни келганда айтиш керакки, эҳтимол, унинг ишларида бошқа хил камчиликлар бўлса бордир, аммо кейинги бир қанча таржимонларимиз учун энг хатарли иллат бўлиб қолган, хусусан кўчма маъноли бирикмаларни ноўрин сўзма-сўз таржима қилиш қусури унда кўринмайди.

Хўш, таржимон нима учун *Жонини қўйгани жой тополмайди* ва *Ўтқазгани жой тополмайди* бирикмаларидан кейингисини танлаган? Бунинг сабаби шуки, таржимада образли асоси «жон» сўзидан иборат бирикмалар бусиз ҳам кўп қўлланилган. Боз устига, шу кичик нарчада объекти шу сўздан иборат *Жонини қўйгани жой тополмайди* идиоматик бирикмаси ҳам ишлатилганда, ҳаммаёқ «жон»га чиқиб кетар, таржима бир қадар ғализ бўлиб қолар эди. Худди шунинг учун таржимон бу бирикмани юқоридаги иборага мослаштириб, жуда яхши таржима қилган. Бу унинг таржиманинг нозик нуқталарига эътибор қилиб, қунт билан ишлаганини намоён қилади.

Энди қуйидаги мисолга диққат қилинг: «Ночью то погладишь его сонного, то волосёнки на вихрах понюхаешь, и сердце отходит, становится мягче, а то ведь оно у меня закаменело от горя» (36-бет).

Бундаги *Сердце отходит* бирикмасини ҳам *Жаҳлингдан тушасан* (15-бетга қаранг) деб таржима қилинганида қўпол хато бўлар эди. Мана бу ўринда у «юрагинг таскин топади» маъносини беради. Шунинг учун ҳам у бундай таржима қилинган: «...кечаси ухлаб ётганда гоҳ у ер-бу ерини силайсан, гоҳ тўзғиб ётган сочларини ҳидлайсан. Ана шунда ором оласан, юрагинг бўшалади,

шундай қилмасам бўлмайди — юрагим доғ-ҳасрат ичида эзила-эзила тошга айланиб кетган» (69-бет).

Демак, бир иборани, ишлатилиш ўрнига қараб, ҳар хил таржима қилишга тўғри келар экан. Уни қандай беришни иш жараёнида таржимон ҳал қилади.

«Парень я был тогда здоровый и сильный, как дьявол, выпить мог много, а до дому всегда добирался на своих ногах» (10-бет). «Мен у маҳаллар девдек кучли, норғил йигит эдим, ичишга келганда жуда кўп ича олардим, аммо лекин уйга ҳар маҳал ҳам ўз оёғим билан юриб келардим» (15-бет).

Албатта, бу кичик парчада «маҳал», «ичиш» сўзларининг такрор ишлатилишини, *Ичишга келганда жуда кўп ича олардим* деб тавтологияга йўл қўйишни, бир маънодаги «аммо» ва «лекин» зид боғловчиларининг ёнма-ён келишини Соколов нутқининг соддалигини акс эттиришдек яхши ниятнинг натижаси деб қарамоқ керак. Аммо, яхши ниятнинг оқибати яхши бўлиб чиққан деб айтилмаймиз. Шунинг учун бу жумлани бироз силлиқлашга тўғри келади. Тўғри, бизнинг кўп таржималаримизда замон маъносини билдирувчи «вақт», «пайт», «давр» ва «замон» сўзлари кўп ишлатилгани ҳолда, «маҳал» сўзи жуда кам қўлланилар эди. М. Исмоилий ўз таржимасида бу сўзни ишлатиш билан яхши иш қилган, аммо ҳар қандай чиройли сўзни ҳам текстда керагидан ортиқ қўллаш кутилган натижани бермайди.

Бироқ, юқорида келтирилган таржимада айтмоқчи бўлган гапимиз бошқа эди. Унда таржимон русча «здоровый» сўзини «норғил» деб, *Сильный, как дьявол* фразеологик бутунлигини эса *Девдек кучли эдим* деб яхши таржима қилган. Шуниси қизиқки, биринчи мисолимизда *Злой, как чорт* бирикмасини у бошқача таржима қилган эди, чунки образли асоси айнан шундай ибора бизнинг тилимизда йўқ. Кейинги мисолимизда эса *Сильный, как дьявол* бирикмасининг ажойиб муқобилини топишга муяссар бўлган.

Андрейнинг хотини «Похмелись, Андрюша, только больше не надо, мой милый», деб айтар эди. Тажрибасиз таржимон бу жумладаги *Мой милый* бирикмасини кўп ўйлаб ўтирмасдан «жонгинам» деб қўя қоларди. Аммо бизнинг таржимонимиз биладики, бу гапни Андрейнинг меҳрибон, жонкуяр ва ақлли хотини айтаяпти, шунинг учун уни хотинлар тилида кўпроқ ишлатила-

диган *Жонимни қоқай* ибораси билан берган. Буни Мирзакалон Исмоилийнинг қалами таржима қилганлиги яққол кўриниб турибди.

Неча йиллар асирликда доғ-ҳасрат ичида юраги эзилиб, азоб кўрган Соколов машинада немис офицерини ўз қисмларимиз томонга олиб қочиб ўтади. Аммо бизникилар унинг ўзини ҳам немис аскарларидан деб ўйлайдилар. Соколовнинг ҳаяжон ичида жангчиларимизни эркалаб айтган қуйидаги сўзлари унинг совет тупроғини, меҳрибон халқимизни нақадар соғинганлигини ифодалайди: «Милый ты мой губошлеп! Сынок дорогой! Какой же я тебе фриц, когда я природный воронежец?» (29-бет). «Эҳ, дардингни олай! Жон ўғлим! Асли зотим воронежлигу, мен сенга қанақасига фриц бўлай?» Қўрамизки, М. Исмоилий бундай эркалаш маъносидида ишлатилган сўз ва ибораларни дуруст бера олган.

«В двадцать девятом году завлекли меня машины» (11-бет). Албатта, тажриба кўрмаган таржимон буни ҳам айнан «Йигирма тўққизинчи йилда мени машиналар ўзига жалб қилди» деб таржима қилар эди. Ҳолбуки, бу шунчаки расмана ва қуруқ гап. Қани, кўрайликчи, таржимон нима дер экан? «Йигирма тўққизинчи йилда машина ҳайдашга ишқим тушиб қолди» (17-бет). Мана бу — таржима!

«Спроси у любого пожилого человека, приметил он, как жизнь прожил? Ни черта он не приметил» (11-бет).

Баъзи ҳолларда рус тилидаги образли асоси «чорт» сўзидан ташкил топган иборалар маъно томондан ўзбек тилига объекти «бало» сўзидан иборат бирикмаларга мувофиқ келади. Шундай бўлса, *Ни черта не приметил* иборасини ўзбек тилига *Балони ҳам сезмаган* деб таржима қилишга тўғри келади. Аммо, сўз устаси бундай осон йўлдан бормади. «Умринг қандай ўтганлигини сездингми?» деб бирон кекса одамдан сўраб, кўр-чи, нима деяр экан. Сезган бўлса ўлай агар!» (17-бет). *Ни черта не приметил — Сезган бўлса ўлай агар!* Бундан ортиқ таржима қилиб бўлмайди.

Соколов бир қанча воқеаларни ҳикоя қилиб келадида, сўнгра «А тут вот она, война» (12-бет) дейди. «А тут вот она» — «мана»; «война» — «уруш»; демак, *Мана уруш ҳам бошланиб қолди* деб таржима қиладилар. Бироқ, М. Исмоилий таржимада статист эмас, шунинг учун у ўз ишининг моромини билади: «Бир вақт пақ

этиб уруш бошланиб қолди-ку» (18-бет). Буни изоҳлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ — жуда соз таржима қилинган.

«Тут у самого от жалости к ней сердце на части разрывается, а тут она с такими словами. Должна бы понимать, что мне тоже нелегко с ними расставаться, не к теще на блины собрался» (12-бет). «Унга раҳмим келиб, ўзимнинг юрагим тарс ёрилиб кетай деб турибди-ю, у тагин шунақа сўзларни айтади. Улардан ажраб кетиш менга ҳам осон эмаслигини тушуниш керак-да, мен ахир қайнонаманикига чўзма егани кетаётганим йўқ-ку!» (20-бет).

Эҳтимол, баъзи кишилар русча «блины» — «чўзма» эмас-ку деб хархаша қилсалар ҳам ажаб эмас. Аммо масалани бундай талқин қилиш кулгили бўлиб қолади, чунки гап бунда чўзма ёки чалнакда эмас, балки об-разли асоси шундай сўзлардан иборат бирикмаларнинг умумий мазмунидан келиб чиқадиган кўчма маънода-дир.

Немис комендант Соколовга: «Здесь неудобно, пойдем во двор, там ты и распишешься» (46-бет) дейди. Агар «распишешься» сўзини «Қўл қўясан» деб таржи-ма қилинганида, бундан бир пуллик маъно чиқмасди. Чунки бу сўз кўчма маънода ишлатилган. Шунинг учун таржимон: «Бу ер ўнғайсиз, ташқарига юр, ўша ерда париги дунёга паттангин оласан» (46-бет) деб, уни *Паттангени оласан* идиоматик ибораси билан жуда ях-ши берган. Аммо шунин қайд қилиш керакки, немис ко-мендант рус тилини мукаммал билади, бинобарин, у ҳар хил қочирлиқлар ишлатишга ҳам уста. Бас шундай экан, юқоридаги таржимада «париги дунёга» сўзлари-нинг қўшилганлиги тамомида ортиқчадир.

Шундан сал пастроқда Соколов немис комендантга унинг ўзи ишлатган иборани ишлатиб мурожаат қи-лади: «Благодарствую за угощение. Я готов, герр комен-дант, пойдемте, распишите меня» (25-бет). Бу ҳам яхши таржима қилинган: «Зиёфат қилганлари учун та-шаккур. Мен тайёрман, герр комендант, юринг, мени олиб чиқиб паттамни қўлимга беринг» (47-бет).

«Я было из его рук и стакан взял и закуску, но как только услышал эти слова, — меня будто огнём обожгло!» (25-бет). Кўринадики, комендант Соколовни не-мис қуролининг ғалабаси учун ичишга таклиф қилга-нида унинг жон-пони чиқиб кетади. Бунда ишлатилган

Меня будто огнем обожгло фразеологик бутунлигини «Аъзойи-баданим ёниб кетди» ёки «Худди баданимни олов билан куйдиргандай бўлди» деб таржима қилин-ган бўлса керак деб ўйлаймиз. Ҳолбуки, таржимон бу масалани бутунлай бошқача ҳал қилади: «Мен қўлидан ичкиликни ҳам, егиликни ҳам олишм мумкин эди, ле-кин ҳалиги сўзларини эшитиб, бамисоли чўғ босиб олган одамга ўхшаб кетдим» (46-бет). Бу эса Соколов-да юз берган ғазаб ва ҳаяжонни жуда яхши акс этти-ради.

Соколов уруш қийинчиликларига бардош беролмай, йиғлаб-сихтаб уйига хат ёзган одамларни уларнинг ўз иборалари билан ҳикоя қилади: «Трудно, дескать, ему, тяжело, того и гляди, убьют» (14-бет). Буни таржимон қуйидагича жуда яхши таржима қилган: «Аҳволим жу-да оғир, шўрим қуриб қолди, ўлдириб-нетиб қўйишма-са гўрғайди» (22-бет).

Хуллас, М. Шолоховнинг «Инсон тақдири» асарида ишлатилган идиоматик ва образли иборалар жуда кўп ва уларни ёзувчи Мирзакалон Исмоилий кўп яхши тар-жима қилган. Кўпинча таржимон ўзбек тилидан бун-дай бирикмаларнинг кутилмаганда жуда ажойиб экви-валентлари ва муқобил вариантларини топади. Шунинг учун ҳам таржимани унинг устасидан ўрганиш керак. Мирзакалон Исмоилий эса, ҳақиқатан ҳам, бадий тар-жима усталаридан биридир.

А. М. Горькийни қизиқтирган идиома

Академик В. В. Виноградов ўзининг «Основные по-нятия русской фразеологии, как лингвистической дис-циплины» («Тилшуносликнинг бир соҳаси сифатида рус фразеологиясининг асосий тушунчалари») номли маш-ҳур мақоласида А. М. Горькийнинг «Қлим Самгин» номли роман-эпопеясининг IV қисмида Дронов деган персонаж тилидан ишлатилган ажойиб русча идиомани келтиради.

«...Вот, все ко мне ходит душу отводить. Что — в других странах отводят душу или нет?

— Не знаю.

— Пожалуй, это только у нас. Замечательно. «Ду-шу отвести» — как буяна в милицию. Или большую в ле-чебницу. Как будто даже смешно. Отвел человек куда-то душу свою и живет без души. Отдыхает от неё».

Албатта, бундай идиомалар бирон асарда маълум воқеалар билан боғлиқ ҳолда ишлатилса, бошқа гап— унинг ўзбекча эквивалентини ёки муқобил вариантини топиш нисбатан анча осон. Аммо, юқоридагидай, гап фақат бирон идиоманинг ўзига хос хусусияти ва унинг мазмунини талқин қилиш устида борганда—бундай ҳоллар ҳам тез-тез учраб туради—уларни таржима қилиш ниҳоятда қийинлашади. Чунки таржимада айни русча идиоманинг ўзини сақлаб бўлмайди. Башарти, уни ўзбекча муқобили билан алмаштирилса, бу авторнинг фикрини ўзгартиришга олиб келади.

Бундай идиомаларни таржима қилишнинг учинчи йўли шуки, уни айнан— рус тилида— қолдириб, сўнгра сноскада маъносини ўзбекча беришдир.

Нима қилиш керак?

Менимча, бундай ҳолларда текстда учраган идиомани таржимада унинг муқобил варианты билан алмаштириш маъқул. Чунки гап фақат қандайдир битта идиоманинг устида бораётгани йўқ, балки айни тилдаги жуда ажойиб бир идиоманинг характерли хусусияти устида бораёптики, агар у асар таржима қилинаётган тилда бўлмаса, унинг муқобилини ишлатишдан ўзга чора йўқ. Қатъий қилиб айтиш мумкинки, бошқа йўл йўқ.

Шундай қилиб, русча *Отвести душу* идиомасининг маъноси талқин этилган ўша парчани қуйидагича икки хил таржима қилиш мумкин.

Биринчи вариант: «Нуқул менинг олдимга юрагининг чигилини ёзиш учун келади. Қизиқ, бошқа мамлакатларда ҳам юракнинг чигилини ёзадиларми-йўқми?»

— Билмасам.

— Ҳар қалай, фақат бизда шундай бўлса керак. «Юракнинг чигилини ёзиш-а!» Жуда қизиқ-да. Нима, юрак бир ипидики, у чигил бўлиб қолса! Гўё одам юрагининг чигилини ёзиб олади-ю, сўнгра ҳордиқ чиқаради».

Иккинчи вариант: «...Нуқул менинг олдимга ҳасратлашиб кўнглини очиш учун келади. Қизиқ, бошқа мамлакатларда ҳам одамлар кўнглини очармиканлар?»

— Билмасам.

— Ҳар қалай, фақат бизда шундай бўлса керак. «Кўнгил очиш-а!» Жуда қизиқ-да! Гўё ёпиқ турган кўнглини очиб юборади-ю, сўнгра ҳордиқ чиқаради».

Шундай қилиб, бир вақтлар А. М. Горький бошқа тилларда ҳам рус тилидаги *Отвести душу* идиомаси бормикан деб қизиққан эди. Ҳа, руслардаги *Отвести душу* идиомасида жон бир ёққа «олиб бориб қўйилса», ўзбекларда сал бошқачароқ: юракнинг «чигили ёзилади» ёки «кўнгил очилади»! Демак, ўзбек тилида рус тилидаги идиоманинг айнан ўзи бўлмаганидай, рус тилида ҳам ўзбекча идиоманинг айнан ўзи йўқдир. Аммо ҳар икки тилда ҳам бунга маънодош муқобил идиомалар борки, улар таржимада бир-бирларининг ўрнини боса оладилар.

Гапнинг пўст калласи

Ўзбек тилини яхши билмаган одам гапнинг ҳам «каллеси» бўладими деб ҳайрон қолиши турган гап.

Юқорида «Овчининг мактублари» асарининг бир жойида ишлатилган *Вот что* идиомасининг *Гапнинг пўст калласи шу* деб таржима қилинганини мамнуният билан қайд қилган эдик. Демак, гапнинг ҳам «каллеси» бўлар экан! Бу жонли тилда гапнинг қисқаси, лўндаси деган маънода ишлатилади.

Бугина эмас, ўзбек тилида гапнинг «каллесидан» ташқари, «жони» ҳам бўлиши мумкин. Масалан, «Қодирнинг гапида жон бор» десак, унинг гапида алоҳида эътибор қилиш лозим бўлган маъно борлиги англашилади.

«Голова» (бош) сўзи рус тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам ақллилик ва ақлсизлик, донолик ва нодонлик, фаросатлик ва бефаросатлик симболи, раҳбарлик, камтарлик, мағрурлик, кибрланиш, эсанкираш ва шу кабиларни ўзида акс эттирган мақол, матал, идиомаларнинг образли асосини ташкил қилиб келади.

Рус тилида шундай кўча маъноли бирикмаларнинг асосида «голова» ва баъзи ҳоллардагина «башка» сўзлари ишлатилади. Ўзбек тилида эса бундай ибораларда «бош», «калла» ва тожикча «сар» сўзлари келади. Ана шу сўзлар турли қўшимчалар қабул қилиб ва айрим сўзлар билан бирикиб, янги маъно англатувчи янги сўз ёки янги бирикма ҳосил қиладилар. Масалан, «бош» сўзидан: *бошлиқ*, *бебош* (бебошлик), *бошпана* ва ш. к.; «калла» сўзидан: *каллакесар*, *хумкалла*, *каллава-рам*²⁵ ва «сар» сўзидан: *сарпо*, *дардисар*; *саркор* ва ш. к.

²⁵ Самарқанд ва Бухоро областларида «лўппи» маъносида ҳам «калапўш» сўзи ишлатилади.

«Сар» сўзидан ясалган бирикмалар «бош» ва «калла» сўзларидан ясалган бирикмаларга нисбатан кам сонни ташкил қилиб, улар тилимизга тожик тилининг таъсири остида келиб киргандир. Қўпчилик кишилар бу сўзлар англатган асосий маънони билсалар ҳам, аммо унинг луғавий маъносини яхши тушунмай ишлатадилар. Аслида *рўбарў* (юзма-юз) сўзи *рўпара* деб ёзилганидай, *сарупо* сўзи ҳам *сарпо* деб ёзилиб кетган. (*Сарупо* тожикча сўз бўлиб, *сар* — бош; *по* — оёқ, яъни бошдан-оёқ тикилган кийим, совға маъносида ишлатилган).

Шунингдек, *дардисар* сўзининг таркибидаги «сар» ҳам тожикча бўлиб, *бош* демакдир. Яъни *дардисар* — айнан: бош дарди — бош оғриқ — демакдир. Ўзбек тилида тожикча *дардисар* сўзи ҳам, ўзбекча *бош оғриқ* бирикмаси ҳам мужмал, бўлмағур, сермашмаша иш деган маъноларда ишлатилаверади. *Саркор* сўзи ҳам тожикча бўлиб, *сар* — бош; *кор* — иш — айнан: бош иш, тўғриси: *иш боши* демакдир.

Шундай қилиб, *сарпо* сўзидан ташқари *дардисар* ва *саркор* сўзлари шу сўзларнинг ўзбекча вариантлари билан параллель равишда ишлатилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, бирикмалар таркибидаги *бош*, *калла*, *сар* сўзларининг ўрнини кўпинча алмаштириб бўлмайди. Чунончи:

бошлиқ	каллакесар	сарпо
бебош	хумкалла	дардисар
бошпана	каллаварам	

дейиш ўрнига бошкесар — каллалиқ; хумбош — бекалла — хумсар — бесар; бошварам — каллапана деб ишлатиш бемаънилик бўлар эди. Чунки *бош*, *калла*, *сар* сўзлари ўзларига хос, муайян бир хил маънодаги сўзлар билангина бирикадилар.

Бошқа тилда айрим сўзларнинг бошқа қайси маънодаги сўзлар билан бирикиш қоидаларини билмаслик ёхуд уни ўз тилининг қоидаларига мослаштириб гапириш қулгили оқибатга олиб келади.

Рус тилида *Двум смертям не бывать, а одной не миновать* деган мақол бор. Унинг ўзбекча эквиваленти шакл томондан сал бошқачароқ бўлса ҳам, образли асоси айнан шундайдир: *Бир бошга бир йлим*. Айни халқ мақолининг ўзини унинг ўз шакли билан беришга

тўғри келганда у қандай бўлса, айнан шундай таржима қилинади: *Одной голове — одна смерть*²⁶.

Шуни ҳам айтиш керакки, рус ва ўзбек тилларида образли асоси «голова» (бош) сўзидан иборат қуйидаги фразеологик иборалар ҳам маъно, ҳам шакл томонидан бир-бирига мувофиқ келади. Масалан:

Возглавлять — бош бўлмоқ,
Ломать голову (над чем-н) — бош қотирмоқ,
Терять голову — бошини йўқотмоқ,
Головотяп — каллаварам,
Головорез — каллакесар ва ш. к.

Ҳатто образли асоси шу сўздан ташкил топган бир қанча мақол ва маталлар ҳам бир-бирига эквивалент бўлиб келади. Масалан, *Рыба тухнет из головы — Балиқ бошидан чирийди*. (Ўзбек тилида худди шундай маънода *Сув бошидан лойқар* деган мақол ҳам қўлланади).

Рус тилида бу сўзнинг эркалатиш маъноси — *головушка* — ўзбек тилида ҳам шундай маънода ишлатилади. Масалан, *Ойижон, ойижон, бошгинам оғрийди-я*. Рус тилида *Удалая, буйная головушка* гапидаги *головушка* сўзи одам, қаҳрамон маъносида ишлатилган. Аммо бундай ҳолни ўзбек тилида учратмаймиз.

Бошни «ёргандан» сўнг...

Рус тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам образли асоси «бош» сўзидан иборат кўпгина мақол ва маталлар, хусусан, идиомалар фақат шу тиллардан ҳар бирининг ўз табиатига хосдир. Баъзи идиомаларда гарчи уларнинг образли асослари тўғри келса-да, аммо уларнинг конкрет маъноси тамомила фарқ қилади. Рус тилидаги *Морочить голову* идиомаси ҳам, *Ломать голову* идиомаси ҳам ўзбек тилига *Бош қотирмоқ* ибораси билан таржима қилинади. Уларнинг умумий идиоматик мазмуни бир хил: чунончи, *Ломать голову* бирикмасидаги каллани «ёргандан» кейин ҳеч қандай ўйлаш, фикр юритиш тўғрисида гапириб бўлмагандек, бошни «қотиргандан» кейин ҳам, шубҳасиз, оқибат шундай бўла-

²⁶ „1000 туркменских пословиц“ китобчасининг 783-мақолига қаранг.

ди. Аммо шуниси диққатга сазоворки, ҳар икки тилда ҳам кўп ўйлаш, кўп фикр юритиш тўғрисида гап борганда худди шу идиомалар ишлатилади.

Шуниси борки, ўзбек тилида *Бош қотириш* идиомаси фақат бирон нарса ёки ҳодиса тўғрисида ўйлаш билан боғлиқ ҳолатлардагина ишлатилса, рус тилида *Ломать голову* идиомаси бошқа хил ҳаракатларга нисбатан ҳам ишлатилиши мумкин. Масалан, жуда тез чопиш тўғрисида руслар *Бежать сломя голову* идиомасини ишлатадилар. Знаешь ли ты, зачем я прискакал сюда, сломя голову, вчера по утру. (Тургенев). Буни ўзбек тилига: Нима учун кеча эрталаб оёғимни қўлимга олиб чопиб келганимни биласанми? деб таржима қилиш мумкин. Гарчи бу икки бирикманинг шакли ва объект хусусиятлари бир-бирдан бутунлай фарқ қилса-да, аммо уларнинг умумий идиоматик маъноси бир хил: рус тилида бошни «ёргандан» кейин чопиш ҳам ўзбек тилида оёқни қўлга «олгандан» кейинги чопишга тўғри келади!

Бироқ русча *Бежать сломя голову* идиомасининг ўзбек тилида яна бошқа «ғалати» эквивалентлари ҳам бор. Бунга доир мисолларни И. С. Тургеневнинг «Овчининг мактублари» асаридаги «Чертопхановнинг ўлими» ҳикоясидан келтирамыз.

«Пантелей, при первом известии о его нездоровье, прискакал сломя голову» (274-бет). Бу ўзбек тилига шундай таржима қилинган: «Пантелей отасининг нотоблиги тўғрисида биринчи марта хабар эшитган ҳамоно, жонини жабборга бериб ўқдай учиб келди» (331-бет).

«Чертопханов ударил лошадь нагайкой по морде и поскакал сломя голову» (271-бет).

«Чертопханов отининг тумшугига қамчи уриб, ўпкасини қўлтиқлаганича отини ўқдай учуриб кетди» (328-бет).

Шундай қилиб, рус тилидаги *Бежать сломя голову* ибораси, ўрнига қараб, *Оёғини қўлига олиб чопмоқ*, *Жонини жабборга бериб югурмоқ* ва *Ўпкасини қўлтиқлаб чопмоқ* идиомалари билан таржима қилинади.

Шакли тескари-ю, маъноси тўғри

Мана бу иккита идиоматик иборага диққат қилинг. Татар тилида: Авырткан башка тимер тарак²⁷.

²⁷ Н. И с ә н б ә т, Татар халык мәкальләре, 166-бет.

Ўзбек тилида: Оғримаган қулоққа олтин исир-та.

Бундан кўриниб турибдики, баъзан ҳатто бир-бирига жуда яқин, қардош тилларда ҳам бир хил маънода ишлатилган ибораларнинг тузилиш принципи, шакли ва образли асослари бутунлай бошқача бўлиши ҳам мумкин. Масалан, келтирилган бу икки фразеологик иборанинг татарча вариантыда объект — *оғриган бош*, восита — *темир тароқ*; унинг ўзбекча эквивалентида эса объект — *оғримаган қулоқ*, восита — *олтин исирға*.

Бошқача айтганда, шакли ва объектларининг бутунлай бошқача бўлишига қарамай, татарча ва ўзбекча бирикмаларнинг умумий махражи — маъноси бир хил: дард устига чипқон ёки ўлганнынг устига тепган демакдир. Лекин худди шу маъно икки тилда икки хил мантиқ қондаси асосида рўёбга чиқади. Татар тилида бош оғриган бўлиб, боз устига темир тароқ билан таралиб, тўғри маъно тушунилса, ўзбек тилида идиоматик маъно кучлидир.

Шунингдек, татар тилидаги *Аз ашым, кайгысыз башым*²⁸ фразеологик бутунлиги ўзбек тилида *Оч томоғим, тинч қулоғим* деб ишлатилади. Бундан ҳам кўринадик, икки тилдаги бирикманинг объектлари бутунлай бошқача бўлишига қарамай, уларнинг маъноси бир хил.

Ўзбек тилида образли асоси «бош» сўзидан иборат: камтарлик маъносидаги *Катта бошни кичкина қилмоқ*, эрга тегмай юриш маъносидаги *Онасининг бошига ёстиқ бўлмоқ*, бировнинг ёстиғини қуриштириш, ҳалок қилиш маъносидаги *Бошини ёмоқ*, ҳомиладор хотин маъносидаги *Бошида ёнғоқ чақмоқ*, таваккал билан бир ёққа чиқиб кетиш маъносидаги *Бошни олиб кетмоқ* (Бошимни олиб, эй Бобир, оёқ етганча кетгайман!) каби жуда ажойиб идиоматик иборалар борки, бошқа кўп тилларга уларнинг фақат муқобил вариантлари билан таржима қилиш мумкин.

Яна бир тузоқ

Баъзан мақол, матал ёки идиоманинг фақат формал томонигина бир-бирига мувофиқ келиши тажрибасиз кишини доғда қолдириши ҳам мумкин.

²⁸ Ўша китоб, 202-бет.

Рус тилидаги *Поднять голову*, *Склонять голову*, *Голову повесить* ибораларини олиб кўрайлик. Бундаги *Поднять голову* — *Бош кўтармоқ* идиомасининг худди ўзи-ку! Йўқ, «худди ўзи» эмас! Кўча маънода *Поднять голову* деганда руслар мағрурланиб юришни тушунадилар. Тўғри, бизда *Бош кўтариб юрмоқ* бирикмасининг шундай маъноси ҳам бор. Аммо «юрмоқ» феълисиз у бутунлай бошқа маънони англатади: *Бош кўтармоқ* — исён қилмоқ, курашга отланмоқ деган маъноларни беради. Рус тилида эса юқоридаги бирикма бундай тушунчани ифодаламайди. Русларда эса шундай маънода бош «кўтарилмайди», балки айни объектнинг ўзи ҳам «кўтарилади». Масалан, Пленники, наконец, поднялись на борьбу против фашистских захватчиков — Хуллас, асирлар фашист босқинчиларига қарши бош кўтардилар. Шунингдек, Африка поднялась на борьбу против империализма деганда, буни Африка империализмга қарши бош кўтарди ёки Африка империализмга қарши курашга отланди деб таржима қилиш мумкин.

Шундай қилиб, ҳам объект, ҳам шакл хусусиятлари томонидан бир-бирига «тўлиқ» мувофиқ келган *Поднять голову* ва *Бош кўтармоқ* иборалари бир-бирига эквивалент бўлмайди!

Шунинг учун бундай бирикмаларни бир тилдан иккинчи тилга айнан таржима қилиш ё қўпол хатога олиб келади, ёки кутилган натижани бермайди. Масалан, ўзбек тилидаги *Аҳмоққа саллани келтир десанг, каллани келтиради* фразеологик бутунлиги «Узбекские пословицы» китобчасида *Приказал дурню шапку снять, а он голову снял* деб таржима қилинган. Бунда «салла»нинг «шапка»га «айланганидан» ҳам кўра яна нимадир етишмагандай бўлиб турибди.

Аввало, нима учун «Аҳмоққа дўппини келтир десанг, каллани келтиради», ёки «Аҳмоққа саллани келтир десанг, бошини келтиради» дейилмаган? Ундаги *салла* ва *калла* сўзининг қофиядош бўлиб келиши тасодифийми? Йўқ, шундай эмас.

Юқорида ўзбек тилида *бош, калла, сар* сўзларининг барабар ишлатилишини ва улар, кўпинча, маъно томондан бир-бирининг ўрнини босолмаслигини айтган эдик. Адабий услубда, ҳурмат, эҳтиром маъносида кўпроқ *бош* сўзи ишлатилади. Солиштиринг: «Калла устига» эмас, *Бош устига*. Демак, «калла» сўзи қўполроқ

услубда ишлатилади. Юқоридаги бирикма *аҳмоқ сўзи* билан бошланар экан, унда *бош* сўзининг синоними — *калла* сўзининг ишлатилиши табиийдир. Иккинчидан, *салла* сўзига нисбатан ҳурмат маъносига қўпол *калла* сўзи гўё услуб томонидан қарама-қарши қўйилган. Буларнинг ҳаммаси, пировардида, шу бирикманинг мазмунидан англашиладиган зиддиятни рўёбга чиқарган! Русча таржимада эса бунинг асари ҳам кўринмайди.

Кўз очиб-юмгунча...

Рус ва ўзбек тилларида «кўз» сўзи асосида тўқилган мақол, матал ва, айниқса, идиомалар жуда кўп учрайди. Кўчма маъноли бирикмаларда «кўз»нинг ҳар бир «ҳаракати» ёки бирон сифатловчи сўз билан бирикиб келиши янги маъно ҳосил қилади — *кўз очини, кўз юмиш, кўз қисини; очкўз, кўзи тўқ; ёмон кўз* ва ҳоказо. Ана шу маънолардаги кўп идиомалар ҳам шакл, ҳам маъно томондан ҳар икки тилда бир-бирига мувофиқ келади.

Шуниси қизиқки, кўзни очини ҳам, юмиш ҳам идиоматик маъно англатадиган бирикмага асос бўлган. Масалан, *Открыть глаза* (кому на что). Бу идиома атрофда бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бировнинг диққатини жалб қилиш маъносида ишлатилади. Ўзбек тилида ҳам *Кўз очмоқ* идиомаси шу маънони беради. Масалан, Атрофда бўлаётган воқеаларнинг моҳиятига тушундим — *кўзим очилди. Ўзбек* тилида баъзан бу идиома «мошдек» ўхшатиш объекти билан қўшилиб келиши ҳам мумкин: Онам вафот қилгандан кейин кўзим мошдай очилди. *Кўзим мошдай очилди* идиомаси, одатда, жуда кўп азоб-уқубатлардан кейин эса келиш, воқеаларнинг маъносига тушуниш маъносида қўлланилади.

Рус тилида «кўз юмиш» билан боглиқ идиома икки хил маънода ишлатилади: 1) вафот қилиш маъносида — *Заккрыть глаза*: После тяжелой болезни он закрыл глаза; 2) бирон воқеа-ҳодисага эътибор қилмаслик, атайлаб ўзини кўрмасликка солиш маъносида — *Закрывать глаза*: Закрывать глаза на недостатки.

Ўзбек тилида ҳам *Кўз юммоқ* идиомаси шундай икки хил маънода келади: 1) вафот қилиш — *Узоқ касалликдан кейин у кўз юмди*; 2) эътибор қилмаслик — *мавжуд камчиликлардан кўз юммоқ*.

Шуниси яна ҳам қизиқки, ўзбек тилида кўзни бир йўла ҳам очиш, ҳам юмишга асосланган *Кўз очиб-юмиш* деган идиома ҳам борки, бу «жуда тез» деган маънони беради. Масалан, Кўз очиб-юмгунча ўтган фурсатни капалак умрига қиёс этгулик (Ғафур Ғулом. «Вақт» шеъридан). Аммо рус тилида айнан шундай идиоматик ибора йўқ.

Қуйидаги мисолларда русча ва ўзбекча матал, идиомалар ҳам маъно ва ҳам шакл томондан бир-бирига мувофиқ келади:

Охранять как зеницу ока — кўз қорачигидек сақламоқ, Пожирать глазами (кого-н.) — бировни кўзи билан еб қўймоқ, Пыль в глаза пускать — кўзига қум сепмоқ, Дурной глаз — ёмон кўз, Смотреть косо — ола қарамоқ ва ҳоказо.

Шуни айтиш керакки, рус ва ўзбек тилларида образли асоси «кўз» сўзидан иборат бир қанча фразеологик ибораларнинг ўзига хос шакл ва объект хусусиятлари бўлади.

Шу жиҳатдан қуйидаги русча идиома ва унинг ўзбекча эквиваленти ҳам жуда характерлидир. Бунда «глаз» сўзи бир нарсани қўриқлаб турувчи, посбон маъносидан ишлатилган:

Нужен глаз да глаз. (Грибоедов)²⁹. Кўз-қулоқ бўлиб туриш керак.

Юқорида айтилган маъно ҳар икки тилда ҳам ўзига хос шаклда берилган. Бунда гўё рус тилида ишлатилган иккинчи «глаз» сўзининг ўрнида ўзбек тилида «қулоқ» сўзи келган; биринчиси эса айнан «кўз» шаклида «сақланган». Дарҳақиқат, ўзбек тилида бу маънода фақат «Кўз керак» деганда ҳеч қандай маъно тушуниб бўлмаганидай, рус тилида «Нужен глаз да уши» деган бемаъни ва кулгили бирикмадан ҳам ҳеч нарса тушуниб бўлмайди, албатта.

Шуниси қизиқки, баъзан ҳатто қардош тилларда образли асоси «кўз» сўзидан иборат бир хил маънодаги иборалар шакл томондан бир-биридан тафовут қилади.

Ўзбек тилида: Қўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис.

Қозоқ тилида: Ханың соқыр болса, көзіңді қысып жүр.

²⁹ Рус тилининг изоҳли луғати (проф. Д. Н. Ушаков таҳрири остида), 1-том, 566-бет.

Туркман тилида эса бу *Дўстинг кўр бўлса, кўзингни қис* деб ишлатилади.

Қўриниб турибдики, ўзбекча маталдаги «қўшни» қозоқларда «хон» ва туркманларда «дўст» бўлиб келган. Аммо қандай бўлишидан қатъий назар, уларнинг маъноси бир хилдир.

Ўзбек тилида баъзан образли асоси «кўз» сўзидан иборат ўзбекча идиомалар билан бир қаторда, уларнинг тожикча вариантлари ҳам параллель ишлатилади. Масалан: Кўз ёши қилмоқ; Оби дийда қилмоқ.

Суяксиз тил

Рус тилида яхши гапни ҳам тил гапиради, ёмон гапни ҳам тил гапиради деган маънода *Язык без костей* деган идиома ишлатилади. Ўзбек тилида ҳам *Тилнинг суяги йўқ* деган фразеологик ибора борлигини биламиз. Худди шу иборани озарбойжон тилидан ҳам топамиз. Унинг татар тилида ҳам борлиги маълум. Масалан, *Тел сөяксез, кая бөксәң дә бөгелә*. Демак, идиоматик ибораларнинг «тасдиқлашича», гўё русларнинг ҳам, ўзбекларнинг ҳам, озарбойжонларнинг ҳам, татарларнинг ҳам «тили суяксиз» бўлар экан!

Шундай қилиб, ҳаммага маълум бўлган, одатда ҳеч кимни қизиқтирмайдиган ва ажаблантирмайдиган фактлар асосида турли халқларда бир хил маънода иборалар ҳосил бўлиши ҳам мумкин. Зотан, *Тилнинг суяги йўқ* бирикмасини тўртта тилдан топган эканмиз, уни биринчи бўлиб қайси халқ яратган? Масалани бу тариқа қўйиш кулгили бўлар эди. Менимча, бу иборани шундай иборага эга бўлган халқларнинг ҳаммаси ҳам «биринчи бўлиб» яратганлар.

Қўли тўғри одам билан қўли эгри одам

Дунёдаги ҳамма тилларда ҳам образли асоси «қўл» сўзидан иборат мақол, матал ва, айниқса, идиоматик иборалар объекти бошқа тана аъзоларининг номларидан ташкил топган кўчма маъноли бирикмаларга нисбатан жуда кўп учрайди. Бу бирикмаларда қўл: ризқ-рўз, меҳнат, имконият; иттифоқ, кўмакчи, дўст, ҳунармандлик, ишчанлик; дангасалик; хоҳиш, истак, иштиёқ, эътиборсизлик; журъат, сахийлик; хасислик, бахил-

лик; одам; никоҳ ва бошқа шу каби ғояларнинг сим-
воли ҳамда шундай восита ва ахлоқ қондаларининг ўзида
муҳассамлантирувчи бирикмаларнинг образли асоси
сифатида кўринади.

Турли-туман бирикмаларга образли асос бўлиб кел-
ган кишининг ҳамма аъзоларининг номлари орасида
рус ва ўзбек тилларида «қўл» сўзи асосида ташкил топ-
ган бирикмаларнинг образли асослари, шакл хусусият-
лари ва маъноси кўпчилик ҳолларда айнан мувофиқ
келади.

Татар олими Ноқий Эсанбатнинг кўрсатишича, дунё-
да қўлсиз ва оёқсиз халқ бўлмаганидек, образли асоси
«қўл» ва «оёқ» сўзларидан иборат мақол ва идиомал-
ларга эга бўлмаган тил ҳам йўқ. Модомки, тилларда
«қўл» сўзи асосида тузилган бирикмалар жуда кўп сон-
ни ташкил қилар экан, дунёдаги бир-бирига қардош-
лик жиҳатидан яқин ва узоқ бўлган ҳар хил тиллар
орасида образли асоси шу сўздан иборат турли-туман
мақол, матал ва идиомаларнинг бошқа бирикмаларга
нисбатан ҳам шакл, ҳам мазмун томонидан кўпроқ
мувофиқ келишига ажабланмаса ҳам бўлади.

Рус тилида *Рука руку моет* деган мақол бор. Бу ма-
қол ўзбекларда *Қўл—қўлни ювар*; татарларда *Кул кул-
ни юса, ике кул йөзне юар*; қozoқларда *Бир қoлың бiр
қoлыңды жуады*—ҳам борлиги маълум. Демак, кўп
халқларда бироқ хайрсиз ишда биргалашиб қатнашиш
маъносининг аке эттирувчи бирикмалар бир-хил восита-
лар асосида тузилиб, уларнинг на фақат маъноси,
балки шу билан бирга шаклида ҳам бир-бирига муво-
фиқлик борлиги сезилиб туради.

Шунини диққатга сазоворки, ҳар икки тилда ҳам
қўл — никоҳ символи сифатида кўринади. Масалан, Я
приехал просить руки у вашей дочери (А. П. Чехов).
Мен қизингизнинг қўлини сўраш учун келдим (А. П. Че-
хов).

Баъзи луғатларда образли асослари айнан мувофиқ
келадиган бирикмаларни ишлатишдан ҳадиксираш ҳол-
лари ҳам учрайди — бу сўзма-сўз таржима бўлар
эмиш! Ҳолбуки бу сўзма-сўз таржима эмас, аксинча,
тиллардаги жуда ажойиб ҳодиса, улардаги умумийлик
ва яқинликни кўрсатувчи ажойиб намунадир.

«Рука» сўзи кўмаклашиш ва бировнинг тарафини
олиш маъноларида ҳам ишлатилади: Вместо того, чтоб
этого индюка наставлять, вы его руку держите (А. П. Че-
хов). Буни ўзбек тилида ҳам образли асоси «қўл» сўзи-
дан ташкил топган *қўллаб-қувватламоқ* деган фразеоло-
гик ибора билан таржима қилинади. Масалан, Сиз бу
аблаҳнинг таъзирини бериш ўрнига, уни қўллаб-қувват-
ламоқдасиз.

Қуйида рус ва ўзбек тилларида образли асоси шу
сўздан иборат, ҳам маъно, ҳам шакл томондан тўла
мувофиқ келадиган бирикмалардан бир нечта мисол
келтирамиз.

Вернуться с пустыми руками — қўли қуруқ қайтмоқ,
Брать себя в руки — ўзини қўлга олмоқ, Все в наших
руках—ҳамма иш ўз қўлимизда, Не сиди сложа руки —
қўл қовуштириб ўтирма, Братъся за дело засучив рука-
ва — енг шимариб ишга киришмоқ, Щедрая рука — қўли
очиқ, Доходят руки — қўли етмоқ (У него до всего руки
дойдут — унинг ҳамма нарсага қўли етади), Рука об
руку — қўлни-қўлга бериб, На руку нечист — қўли эгри,
На руку (кому) — қўл келмоқ, Как без рук — қўлсиз
бўлиб қолмоқ, Коротки руки (у кого-чего) — қўли кал-
талик қилмоқ.—Я вас под арест! — Кто? вы? Коротки
руки (Н. В. Гоголь). Мен сизни қamoққа буюраман!—
Ким? Сизми? Қўлингиз калталик қилади! (Н. В. Го-
голь). Поднять руку (на кого-что) — қўл кўтармоқ.

Аммо шуни айтиш лозимки, бу кўрсатилган русча
бирикмалар ва уларнинг ўзбекча эквивалентларида шу
ибораларнинг маъноси бир-бирига мувофиқ келса ҳам,
бироқ уларнинг ҳар бири — ўз тилининг маҳсули бўлиб,
бу бирикмаларни уларнинг тўғри маъносига нисбат
берган ҳолда қиёс қилинса, уларнинг спецификаси яққол
кўзга ташланади.

Юқорида кўрсатилган мисоллар орасида қуйидаги
русча идиома ва унинг ўзбекча эквивалентини олайлик.
На руку нечист — қўли эгри.

Рус тилидаги бу бирикмаи биз «қўли ифлос одам»
маъносида тушунмаганимиздек, унинг ўзбекча эквива-
лентини ҳам тўғри маънода ва ҳам кўчма маънода ту-
шуниш мумкин. Тўғри маънода «қўли эгри одам» де-
йилса, шу одамнинг қўли майиблигини англаймиз. Кўчма
маънода эса унинг ўғри эканлигини биламиз.

Дарвоқи, *Қўли эгри* бирикмасининг ўзбек тилида

шунинг тескари маъносини англатадиган варианты ҳам бор. Масалан, *Қўли тўғри одам*. Бунда биз шундай одамнинг ўғирлик қилмаслиги, соф виждонли эканлигини тушунамиз. Аммо, шуниси қизиқки, рус тилида *На руку нечист* иборасининг акс маъносини англатадиган антоним варианты йўқ. Чунончи «Он на руку чист» деб бўлмайди.

Шу билан бирга, рус тилида образли асоси «рука» сўздан иборат идиоматик иборалар борки, бундай бирикмаларни ўзбек тилидан топиб бўлмайди.

Рус тилида ўзини-ўзи ўлдирмоқ маъносида *Наложить на себя руку* деган идиома ишлатилади. Ўзбек тилида эса ўз-ўзини ўлдириб маъносида айнан шундай бирикма йўқ.

Булар ҳар бир тилнинг ўзига хос ибораларидир.

Сўз кўрки — мақол, эр кўрки — соқол

Ҳамма халқларда ҳам соқол — кексалик, нуронийлик ва иззат-ҳурмат симболи бўлиб кўринади. Ўзбеклар *Сўз кўрки — мақол, эр кўрки — соқол* дейдилар. Қозоқларда ҳам *Сөздің көркі мақал, жуздің көркі сақал* деган мақол бор.

Аммо, бошқа бир қанча мақоллар борки, улар гўё бу мақолни «рад» этадилар. Масалан, татарлар *Сакалы озын кешенең акылы кыска булыр* десалар, туркманлар ҳам худди шундай мақол билан бу фикрга қўшиладилар. Жумладан, руслар ҳам гўё бунга «розилик» билдириб, *Ум бороды не ждёт* десалар, озарбойжонлар ҳам ўзларининг «Агар соқолига қараб мартаба берсалар, эчки шайх бўларди» деган маталларни билан қатнашадилар.

Демак, мақолнинг айтишига қараганда, гўё эркак кишининг соқоли узун бўлса, ақли қисқа бўлар экан. Аммо хотинларнинг соқоли йўқ. Бундан чиқади, эркаклардан хотинлар ақлirroқ экан-да? Қарангки, бунга ҳам «қўшилмайдиган» мақоллар бор. Ўзбекларда: *Хотин кишининг сочи узун, ақли калта* деган мақол бор. Лекин, зинҳор, бунинг фақат ўзбеклар орасида ўтмишда айрим кишиларнинг хотин-қизларга нисбатан бой-феодалларча муносабатда бўлишининг натижаси деб ўйламанг. Чунки, татар олими Ноқий Эсанбат шундай мақолга эга бўлмаган тил бўлмаса керак деб кўрсатади. Зотан, русларда ҳам, французларда ҳам шу мақол бор. Татарлар ҳам *Хатын кызның чәче озын. аклы кыска* деб

айтган бўлсалар, латинчада *Certum est longos esse erines omuibus, sed breves sensus mulieribus* дейилади.

Бурун ўрнига тирсак «тишлатилгач»...

«Фалончи бурнини тишлаб қолди» деганда бу бирикманинг фақат идиоматик маънодагина ишлатилишини ҳамма билади, албатта. Зотан, унинг тўғри маънода ишлатилиши ақлга сиғмаган бир нарсасидир.

Бу идиоматик ибора ҳар хил китобларда турлича таржима қилинади. Масалан, ўзбекча-русча бир томлик луғатда *бурун ўрнига тирсак* «тишлатилган». Чунончи, *Бурнини тишлаб қолмоқ* — кусать локти (от ярости). «Узбекские пословицы» китобчасида эса у айнан *Если сердит, свой нос укуси* деб таржима қилинган.

Рус тилида *Близок локоть, да не укусишь* деган фразеологик бутунлик бор. Бу бирикма ўзбекча *Бурнини тишлаб қолмоқ* идиомасини таржима қилиш учун ўзгартрилиб, *Кусать локти* деб берилган.

Аввало, ўзбек тилида *Тирсак яқин бўлса ҳам тишлаб бўлмас* деган фразеологик бутунлик ҳам бор. Энди сиз *Бурунни тишлаб қолмоқ* дейиш ўрнига «Тирсакни тишлаб қолмоқ» деб «таржима» қилиб кўринг. Бундан ҳеч қандай маъно чиқмайди. Нима учун?

Бунинг сабаби шуки, ўзбек тилида *Бурнини тишлаб қолмоқ* идиомаси кишининг жуда жаҳли чиққанлигини билдирса, аммо, шуниси қизиқки, *Близок локоть, да не укусишь* (Тирсакни тишлаб бўлмас) ва унинг ўзгартirilган *Кусать локти* бирикмалари бундай маънони бермайди. Ахир, бурунни тишлаб бўлмаганидек, тирсакни ҳам тишлаб бўлмайди-ку! Нима учун, бўлмаса, жаҳл чиққанлиги маъносида «Тирсакни тишлаб қолмоқ» дейилмайди? Ҳамма гап ана шунда. Бошқача айтганда, бу — тилда сўз бирикмасининг ўзига хос хусусияти билан изоҳланади.

Ноқий Эсанбат „Татар халык мәкальләре“ номли асарининг 47-бетиде айтидики, *Тирсак яқин бўлса ҳам, тишлаб бўлмас* мақоли жуда кўп тилларда учрар экан, даставвал қайси ақлли халқ уни яратган экан деб бундай мақолларни чет тиллардан ахтаришининг ҳожати йўқ, чунки дунёда тирсаксиз халқ йўқ, уни тишлаб бўлмаслигини ҳатто ёш бола ҳам билади.

Биз олимнинг фикрига тўлиқ қўшилаемиз. Чиндан ҳам, масалан, қўл бўлмаса, образли асоси шу сўздан иборат жуда кўп мақол, матал ва идиомалар ҳам бўлмасди, албатта. Дунёдаги кўп тилларда ўхшаш мақол ва идиомаларнинг келиб чиқишининг асосий омилларидан бири ҳам шу.

Аммо нима учун, бўлмаса, ҳамма халқларда ҳам бурун бўлгани ҳолда, жуда кўп тилларда, жумладан рус тилида ҳам, биздаги *Аччиғинг келса бурнингни тишла* идиомаси йўқ? Бўлмаса, нима учун дунёдаги ҳамма халқларда ҳам қўл ва оёқ бўлгани ҳолда, улар бизникидек «Оёқни қўлга олиб чопадиган» идиома яратмаганлар?

Албатта, масалани бу тариқа қўйиш кулгили бўлар эди. Бундай хусусий ҳодисаларни ҳар бир тилнинг ўз идиоматика ҳодисасидан, унинг ўз хусусиятларидан ва табиатидан қидирмоқ керак. Турли тилларда бир хил конкрет асосларнинг мавжудлиги эса уларда ўхшаш бирикмаларнинг келиб чиқиши учун зарур бўлган асосий омиллардан биридир, холос. Аммо кўпчилик тилларда бир хил мақол ва идиомаларнинг мавжудлиги сабабларини фақат шу тариқа талқин қилиш тўғри бўлмайди.

Шундай бўлиши ҳам мумкин...

Москвалик олим А. Я. Рожаевский ўзининг «Идиомы и их перевод» («Идиомалар ва уларни таржима қилиш») сарлавҳали мақоласида кўрсатишича, қадим замонларда иш йиғирадиган просак помли дастгоҳ бўлар экан. Просак жуда қўпол ясалган бўлиб, унга ишчиларнинг кийими тез-тез илиниб турар экан. Бу эса, кейинчалик, қийин, ноқудай аҳволга олиб келадиган ҳар бир ҳодиса тўғрисида *Попасть впросак* (сўзма-сўз маъноси: просакка илиниш) деган иборанинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Қарангки, бизда ҳозир бундай ибтидоий меҳнат воситалари аллақачон йўқ бўлиб кетибди ҳамки, аммо у *Попасть впросак* бирикмаси таркибида ҳамон «яшаб» келмоқда!

Демак, бир вақтлар фақат тўғри маънодагина ишлатилган «оддий» гаплар бора-бора фақат кўчма маънодагина ишлатиладиган ибораларга — идиомаларга айланиб қолар экан.

Аммо аксинча бўлиши ҳам мумкин...

Қозонни сувга ташламоқ маъносидagi *Класть зубы на полку* идиомасини шу бирикманинг сўзма-сўз маъносида талқин қилинса, жуда қизиқ туюлади. Борди-ю, кинтобнинг шу жойини ўқиётган киши тиш доктори бўлса, бу бирикмани у кўчма маънода деб тан олмаслиги ҳам мумкин! Чунки ҳозир ҳақиқатан ҳам жағига ясама тиш қўйиб юрган кишилар кечаси «ўз» тишларини тоқчага олиб қўядилар! Демак, қачонлардир бир вақтлар фақат кўчма маънодагина идиома сифатида келиб чиққан, тўғри маъносини ҳатто тасаввур ҳам қилиб бўлмаган бу ибора эндиликда, фан ва техниканинг мислсиз тараққий қилганлиги натижасида тўғри маънода ҳам ишлатиладиган бўлиб қолди!

Демак, бир вақтлар фақат тўғри маънодагина ишлатиладиган бирикмалар бора-бора идиоматик мазмун касб қилиб, ўзининг конкрет маъносини йўқотгандай, аксинча, бир вақтлар конкрет, сўзма-сўз маъноси гайри табиий бўлиб туюлган бирикмалар замонлар ўтиши билан тўғри маънода ҳам ишлатиладиган бўлиши мумкин. Аммо бу шу бирикманинг идиоматик мазмунда ҳам ишлатилишига ҳалал бермайди.

Қизиқ «ҳодиса»

Он мрачен как туча — Унинг қовоғидан қор ёғади.

Бу икки бирикмани бир-бирига солиштириб кўринг. Киши жуда ҳам таъби хира бўлганидан жаҳли чиқиб, қовоғини уйиб ўтирганида унинг бу ҳолати ҳавонинг буркалиб туриши ва қор совуғига нисбат берилар экан, бу мутлақо тасодифий ҳол эмас, албатта.

Ҳавонинг ўзгариши кишининг авзони бузиши тасвирланиб, табиий муҳит билан кишининг ички ҳис-ҳаяжонлари уйғунлаштириб берилганида гўё булут орасидан бадий маҳорат инжулари сочилиб кетгандай бўлади.

Кўк юзини булут,
Чол кўзини ғазаб
Аста босиб кела бошлади.

(Уйғун. «Назир отанинг ғазаби» шеърдан).

Энди бошда келтирилган мисолга диққат қилинг. Русча бирикмадаги «имконият» унинг ўзбекча эквивалентида «натижа»га айлангандай бўлган, яъни гўё рус-

ча фразеологик бутунликнинг «булутидан» ўзбекча идиоматик иборада «қор ёғдирилган»!

Луғатлардан топиб бўлмайдиган иборалар

Бадий таржиманинг инжиқликларини бошидан кечирмаган одамгина таржимон текстда учраган сон-саноксиз мақол, матал, идиомалар, сўз ўйинлари ва ҳар хил қочириқларни икки тилли луғатларда мавжуд бўлган шундай бирикмалар билан «силлиққина» алмаштириб кетаверади, деб ўйлаши мумкин.

Дуруст, луғатлар таржимонларнинг ишини бирмунча енгиллаштирадиган қўлланмадир. Биздаги русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатлар анча мукаммал ишланган бўлиб, таржимонларимизнинг ишини енгиллаштиришга ёрдам беради. Бироқ бадий текстни фақат луғатлар воситаси билангина таржима қилишга ишониш сувни кўрмай этик ечиш демакдир.

Бир кишининг актив луғат запаси ниҳоятти бир неча мингта сўзнигина ташкил қилади. Ҳар қандай уста таржимон ҳам иш давомида баъзан ўзи билган ва кўп ишлатиб юрган сўзларни ҳам хотирга келтиролмаслиги мумкин. Ана шунда у луғатга мурожаат қилади. Бироқ луғатни қонун, сўз ва иборалар кодекси мажмуи, тайёр рецептлар йиғиндиси деб қараш тўғри эмас. Биронта сўз ёки иборани у фақат луғатда бўлмаганлиги учун ишлатмайдиган таржимон — таржимон эмас, қироатхондир.

Таржимонларнинг Ўзбекистон Журналистлар Союзида бўлиб ўтган бир йиғилишида ўртоқ З. Аминов луғатга қўлланма деб қараш керак маъносида уни эндиgina тетапоя қилиб келатган таржимоннинг галтак аравачасига ўхшатди. Ҳолбуки фақат луғатларга тикилиб таржима қиладиган таржимонларимиз ҳам бор-ку. Ҳа, улар таржима соҳасида ишлаётган «майиб» кишилар бўлиб, луғат бундай кишилар учун қўлтиқ таёқ бўлиб қолган.

Ҳар қандай мукаммал ишланган луғатда ҳам бадий текстда учраши мумкин бўлган барча мақол ва маталларга, идиома ва қочириқларга тўлиқ мувофиқ келадиган муқобил вариантларни топиб бўлмайди. Чунки кўчма маъноли бундай бирикмалар бадий текст ичида яшаб, унда бошқача, ўзига хос маъно касб қилиши ҳам

мумкин. Уларнинг ҳамма маъноларини олдиндан кўриб, луғатларга жойлаш мумкин эмас.

А. П. Чеховнинг «Тўй» сарлавҳали бир пардални пьесасидан олинган қуйидаги мисолга диққат қилинг.

Н ю н и н. Позвольте представить, ваше превосходительство! Новобрачный Эпаминонд Максимович Апломбов, со своей новорожд... то есть новобрачной супругой! Иван Михайлович Ять, служащий на телеграфе! Иностранец греческого звания по кондитерской части Харлампий Спиридоныч Дымба! Осип Лукич Бабельмандебский! И прочие и прочие... Остальные все — чепуха. Садитесь, ваше превосходительство! (133-бет).

Бу парчани ўртоқ Ш. Толибов ўзбек тилига шундай таржима қилган.

Н ю н и н. Ҳазрат олийлари, рухсат берсалар, таништираман! Куёв бола Эпаминонд Максимович Апломбов янги туғул... яъни янги уйланган рафиқаси билан! Иван Михайлович Ять, телеграф хизматчиси! Кондитерчи ажнабий греклардан Харлампий Спиридоныч Димба! Осип Лукич Бабельмандебский! Ва бошқа, бошқалар. Қолган ҳаммалари пашмалоғ думлар. Ўтирсинлар, жаноб ҳазратлари! (131-бет).

Лаганбардор Нюнин фақат юқори мартабали кишиларнигина тавозе билан таништириб, қолган паст табақага мансуб кишиларни унга таништирамайди ва улар аҳамият беришга арзигулик одамлар эмас, деган маънода «чепуха» сўзини ишлатади. Бу образнинг хулқатвори, қилиқлари ва одамларга муносабатини тўғри талқин қилган таржимон ўртоқ Шариф Толибов шу ўринда чепуха сўзини «пашмалоғ дум» деб жуда яхши таржима қилган. Ҳолбуки, *чепуха* сўзининг «пашмалоғ дум» таржимаси биронта луғатда ҳам берилмаган, албатта. Нюниннинг ҳовлиқиб *новобрачная* сўзини *новорожденная* деб юборай дегани ҳам ўзбек тилида яхши берилган.

Мақол ва маталлар, идиомалар ва қанотли сўзларгина эмас, баъзан айрим «оддий» сўзларнинг ҳамма кўчма маънолари ҳам луғатларда акс этмаган бўлиши мумкин. Бу икки тилли луғатларимизнинг камчилиги ҳам эмас, чунки ҳар қандай мукаммал луғат ҳам тилда мавжуд барча сўзлар ва уларнинг ҳамма маъноларини тўлиқ қамраб олган бўлиши сира ҳам мумкин эмас. Шунинг учун бундай сўзларни ва уларнинг маъноларини

контекстга қараб таржимоннинг ўзи топиб ишлатиши лозим.

Русча-ўзбекча луғатдан *Зазнаться* сўзининг маъносини олиб қарайлик: *Зазнаться* — манмалик қилмоқ, кеккаймоқ, мағрурланмоқ, такаббурлик қилмоқ. Энди шу сўзнинг Н. В. Гоголнинг «Мёртвые души» асарида ишлатилган маъносини олиб қарайлик. (Албатта, бунда ёзувчи ўз даврининг қолоқ кишиларини назарда тутган). «Таков уже русский человек: страсть сильная зазнаться с тем, который бы хотя одним чином был его повыше, и шапочное знакомство с графом или князем для него лучше всяких тесных дружеских отношений» (26-бет). Бундаги *Зазнаться* сўзини шу сўзнинг луғатда берилган биронта маъноси ҳам қоплаёлмайди. Шунинг учун Р. Абдурахмонов таржимон сифатида бу сўзнини танишиш маъносида жуда тўғри берган. «Рус киши-си шунақаки, мартабаси ўзидан лоақал бир даража юқори бўлган киши билан танишишга жуда иштиёқманд бўлади, граф ёки князь билан йироқдан саломалик қилиб юриш унинг учун ҳар қандай дўстона муносабатлардан яхшироқдир» (23-бет).

Луғатда *морить* сўзининг қирмоқ, ўлдирмоқ, қийнамоқ, тинкасини қуритмоқ, сулайтирмоқ, тириштирмоқ, тезоб сурмоқ, тезоб бериб бўямоқ, қорайтирмоқ каби маънолари берилган. Лекин агар юқоридаги асарнинг 74-саҳифасидаги *Морили* пчёл бирикмасини луғатда берилган маънолари билан таржима қилинса, қўпол хатога йўл қўйиш мумкин эди. Таржимон эса буни асаларини карахт қилиб, асалани олиш маъносида тўғри таржима қилган (62-бет). Шунингдек, *Подмаслить* сўзининг «Мертвые души» асарида ишлатилган маъноси ҳам луғатдан топилмайди. Буни таржимон *Томоғини мойламоқ* деб жуда тўғри берган.

Демак, ҳозирги икки тилли луғатларимиздан мукамалроқ қўлланмалар яратилган тақдирда ҳам, барибир, таржимон таржимонлигини қилади.

Сўк ўрнига толқон...

Бу гапни ўқинг: «Он принадлежал к числу молодых людей, которые, бывало, на всяком экзамене «играли столбняком», то есть отвечали ни слова на вопросы профессора» (245-бет) — «У ҳар қандай имтиҳон вақти-

да «оғзига сўк солиб оладиган», яъни профессорнинг битта ҳам саволига жавоб қайтармай, серрайиб турадиган ёшлардан эди» (296—297-бетлар).

Таржимон «Овчининг мактублари» асарида Шинг-ра уездининг Гамлети» ҳикоясидаги Войницини симёғочдай «қотирмаган», яъни русча бирикмани айнан сўзма-сўз таржима қилмаган, балки шундай ялқов кишиларга нисбатан ўзбек тилида ишлатиладиган муқобил вариант билан берган. Аммо агар Войницининг оғзидаги сўкни олиб ташлаб, ўрнига толқон «солинса», яна ҳам яхшироқ бўларди, чунки лом-мим деб жавоб беролмай тилини ютиб ўтирадиган одамлар тўғрисида ўзбеклар «оғзига толқон солиб олган» деб ишлатадилар. Дарвоқи, таржиманинг қўлёзмасида ҳам шундай берилган эди.

Шакл ва мазмун

Мақол жуда чуқур маънога эга эканлигини ҳамма билади. Унинг шакли ихчамлиги ҳам маълум. Шунга қарамай, мақол — чуқур маъноли, шакли ихчам бирикма, идиома эса фақат айни тилнинг ўзигагина хос бўлган ибора сифатида кўрсатилади. Аммо, азбаройи шифо, бу гапларнинг ҳаммаси тўғри ва уларни минг марталаб такрорлайвериш жонга тегди. Чунки «мақолнинг маъноси кенг, шакли ихчам» дейиш, масалан, «автомашина аравадан тез юради» дегандай гап! Ҳолбуки бу гап одамларга автомобиль кашф қилинган — 1885 йилдан бери маълум (ўша вақтлардаёқ автомобиль соатига 24 километр йўл босар эди).

Шундай қилиб, мақол ва идиомаларнинг шакл хусусиятлари тўғрисида гапирганда, «қисқагина» қилиб, «қисқа» дейишнинг ўзигагина кифоя қилмайди. Ахир, ҳар қандай қисқа жумла, баъзан жуда чуқур мазмунли ҳар қандай қисқа жумла ҳам мақол, матал ёки идиома бўлолмайди-ку!

Худди геометрия қоидаларида мунозарали фикрлар — теорема ўртага ташланиб, сўнгра бир қанча воситаларни бевосита ва шартли равишда бир-бирига нисбат бериб ва қиёс қилиб, охирида хулоса чиқарилганидай, мақол ва маталлар ҳам тилда муайян бир шаклга, ахлоқ қондасига кириб қолган гўё ана шундай хулосалардир.

Мақолларда биз ижтимоий ҳаётда мавжуд барча қоида, қонунларнинг инъикосини кўрамиз. Мувофиқлик ва

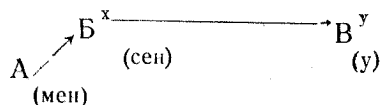
зиддият, қарама-қаршиликлар; нисбият; алоқадорлик; тақозо; вазият; ҳаракат; ривожланиш; тараққиёт; турғунлик; миқдор; сифат; шакл; мазмун ва бошқа шу каби мантикий тушунчалар ва диалектика категорияларига алоқадор энг яхши мисолларни мақол ва маталлардан топамиз.

Турли тилларда ҳар хил маънодаги ва турли-туман вариантлардаги мақолларни кўрамиз. Уларнинг баъзилари тилда параллель ишлатилади, баъзилари ҳатто бир-бирини инкор қилади ёки бирининг маъносини бири тўлдириб келади. Шунинг учун баъзан мақолга мақол билан жавоб бериш ҳам мумкин. Масалан, А. С. Пушкин ўз дўстларидан бирига фақат мақоллардан иборат хат ёзганлигини биламиз.

Мен, сен ва у

Рус тилида *Скажи мне: кто твой друг, а я скажу, кто ты сам* деган матални ўзбек тилида ҳам учратамиз: *Сен менга дўстинг кимлигини айтсанг, мен ўзинг кимлигингни айтиб бераман.*

Агар бу маталнинг мазмунига диққат қилсангиз, ундаги биринчи шахс «мен» иккинчи шахс — «сен»ни ҳам билмайди, учинчи шахс — «у»ни ҳам билмайди. Бунда иккита номаълум «шахс» бор. Яъни:



Бунда В билан В ўртасида алоқа бўлиб, лекин, А нинг на В, на В билан ҳеч қандай муносабати йўқ. Бунда: биринчи номаълум В «шахс»ни аниқлаш учун иккинчи номаълум В «шахс»ни аниқлаш зарур. Нима учун? Чунки биринчи номаълум В «шахс», шубҳасиз, ўзини маълум қилмайди, ва шунинг учун, матал буни талаб ҳам қилмаяпти. Бирдан-бир йўл — В ни аниқлаш зарур — буни эса В маълум қилиши мумкин. Ана шундан кейин А «шахс» В билан В ўртасидаги АЛОҚАНИ «таҳлил» қилиб, В ни аниқлайди. А учун В томонидан В нинг маълум қилиниши на фақат В нигина, шу билан бирга, В нинг ўзини ҳам маълум қилади! Чунки *Тенг тенги билан* дегандай, яхши одам яхши одам

билан, ёмон одам эса ўзига ўхшаган фосиқ одам билан дўст бўлади.

Шундай қилиб, юқоридаги ўша «қисқагина» маталнинг асосида катта мантиқ ётади!

Яна фонетикага мурожаат

Владимир Далнинг «Пословицы и поговорки русско-го народа» («Рус халқининг мақол ва маталлари») номли ажойиб асарида *Свяжись с дураком, сам дурак будешь* деган мақолни учратамиз. Ўзбек тилида унинг *Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар, ёмонга яқин юрсанг, балоси юқар* деган муқобили бор.

Ҳар икки мақол таркибидаги сўзларни алоҳида-алоҳида олиб қарайлик:

- | | | |
|--------------|-----------------|-----------------------------|
| 1. Свяжись | = с (с) | } $c^{3(4)}; d^2 [дурак^2]$ |
| 2. с дураком | = с = д [дурак] | |
| 3. сам | = с | |
| 4. дурак | = д [дурак] | |
| 5. будешь. | | |

- | | | |
|------------|---------------|-------------------------------------|
| 1. Қозонга | = Қ | } $Q^6; y^4 [(юрсанг)^2; (юқар)^2]$ |
| 2. яқин | = Қ (яқин) | |
| 3. юрсанг | = ю (рсанг) | |
| 4. қораси | = Қ | |
| 5. юқар | = Қ = ю (қар) | |
| 6. ёмонга | | |
| 7. яқин | = Қ (яқин) | |
| 8. юрсанг | = ю (рсанг) | |
| 9. балоси | | |
| 10. юқар | = Қ = ю (қар) | |

Русча матал 5 та сўздан иборат бўлиб, унда бир жарангсиз ундош (с) 4 марта ва бир жарангли ундош (д) 2 марта; шу жумладан, *дурак* сўзи 2 марта такрорланиб келган!

Русча маталнинг ўзбекча муқобили бу жиҳатдан яна ҳам характерлидир. Унда сўзлар сони русча маталдагига қараганда икки барабар кўп. Жами 10 та сўздан иборат бу бирикмада Қ; Ю товушлари жами 10 марта, шу жумладан «яқин», «юрсанг»; «юқар» сўзлари 2 мартадан жами 6 марта такрорланиб келган.

Хўш, бундай «ҳисоб-китобдан» мурод нима? Аввало, бу «ҳисоб-китоб»нинг боиси «арифметик» ҳодиса эмас, балки филологик ҳодисадир. Шу билан бирга, у мулақо тасодифий ҳам эмас, балки умуман, мақол, матал ва идиомаларнинг шакл хусусиятлари учун қонуний бир нарсадир. Бошқача айтганда, ёмон одам билан юрмаслик керак, балки яхши одам билан дўст бўлиш лозим деган фикрни олға сўрувчи юқоридаги ўзбекча мақолда бирикиб келган сўзлар таркибидаги товушларнинг такрорланиб келиши тасодифий эмас, яъни товушлари такрорланиб келувчи сўзлар гўё атайлаб «танланган»!

Шу мақолда товушлари такрорланиб келган сўзларнинг ўрнига товушни қайтарилмайдиган шу маънодаги бошқа сўзларни қўйиб кўрайлик.

Ёмонга яқинлашсанг зарари тегади, қозоннинг ёнидан ўтсанг, кийимингни булғайди.

Кўриниб турибдики, бирикманинг асосий маъносини сақлаган ҳолда унинг фақат либосинигина ўзгартириш ҳамона у ўз мақоллик хусусиятини йўқотиб, оддий гапга айланиб қолди.

Бундан чиқадики, мақолларда ҳам гарчи маъно асосий роль ўйнаса-да, бироқ шаклнинг роли ҳам катта. Бошқача айтганда, уларда шакл билан мазмун узвий боғлиқ.

Душманимнинг душмани — менинг дўстим

Қўичилик тилларда сўзларнинг такрорланиб келиши формасидаги бирикмалар кўп учрайди. Тил материали асосида рўйбега чиқадиган ана шундай формалар бошқа тиллардаги шу принциппа тузилган бирикмаларни ўнғай таржима қилиш учун йўл очади. Масалан, ўзбек тилидаги *Дўст деб сирингни айтма, дўстингнинг ҳам дўсти бор* деган мақол рус тилига *Не раскрывай тайну другу, у друга есть свой друг*³⁰ деб ўнғай таржима қилинганлигининг сабаби шу.

Энди «душман» ва «дўст» сўзлари асосида тузилган бир мақолнинг таржимасини кўрамиз.

Ўзбек тилида *Душманимнинг душмани — менинг дўстим* деган мақол бор. Худди шу бирикмани биз «Азербайджанские пословицы и поговорки» китобида

ҳам учратамиз: *Враг твоего врага тебе друг* (54-бет). Бунинг ҳам рус тилига жуда қулай таржима қилинганлиги кўриниб турибди. Яна шуниси ҳам борки, бундай шаклдаги мақоллар бошқа бир қанча тилларга турли кишилар томонидан таржима қилинганларида ҳам, асосан, бир хил бўлиб чиқади.

Шу бирикманинг ўзбекча ва озарбойжонча вариантларини солиштирганда, унинг яна бир хусусияти очилди: бу бирикмани фақат I шахсдагина эмас, балки II, III шахслар номидан ҳам айтиш мумкин экан:

- 1) Душманимнинг душмани — менинг дўстим.
- 2) Душманимнинг душмани — сенинг дўстинг.
- 3) Душманимнинг душмани — унинг дўсти.

Шундай қилиб, *Душманимнинг душмани — менинг дўстим* мақолининг асосий маъносини шартли равишда ифодаласак, шундай бўлади:

$$\left. \begin{array}{l} M \rightleftharpoons D^m \\ D^n \rightleftharpoons D^{n\ n} \end{array} \right\} \boxed{M + D^{n\ n} = D^{\overline{m\ n}}}$$

Бунда:

M — „Мен“.

D^n — „Душманим“.

$D^{n\ n}$ — „Душманимнинг душмани“.

$D^{\overline{m\ n}}$ — „Дўстим“

Математиканинг мураккаб муаммоларидан келиб чиқадиган ҳулосалари, мантиқи унинг ихчам формулаларида ўз аксини топгандай, тил ва тафаккурнинг ҳам ана шундай ҳулосалари ва мантиқи унинг мақол, матал ва идиомаларида ўз аксини топади. Математик мантиқ шартли-абстракт белгиларда ифодаланса, тил ва тафаккур мантиқи унинг мақол, матал ва идиомаларида бевосита сўзлар билан ифодаланади.

Математикадаги мана шу:

$$\begin{array}{rcl} + & + & = + \\ - & - & = + \\ + & - & = - \\ - & + & = - \end{array}$$

³⁰ Ўзбекча-русча лугат, 136-бет.

қонидани эслаган ҳолда «дўст» ва «душман» сўзларини турли комбинацияларга солиб кўрайлик:

1. Дўстимнинг дўсти — менинг дўстим.

$$\begin{array}{l} ++ = + \\ M \rightleftharpoons D^{\bar{m}} \\ D^{\bar{m}} \rightleftharpoons D^{\bar{m}\bar{m}} \end{array} \left\} \quad M + D^{\bar{m}\bar{m}} = D^{\bar{m}} \right.$$

2. Душманимнинг душмани — менинг дўстим.

$$\begin{array}{l} -- = + \\ M \rightleftharpoons D^{\bar{m}} \\ D^{\bar{m}} \rightleftharpoons D^{\bar{m}\bar{m}} \end{array} \left\} \quad M + D^{\bar{m}\bar{m}} = D^{\bar{m}} \right.$$

3. Дўстимнинг душмани — менинг душманам.

$$\begin{array}{l} +- = - \\ M \rightleftharpoons D^{\bar{m}} \\ D^{\bar{m}} \rightleftharpoons D^{\bar{m}\bar{m}} \end{array} \left\} \quad M + D^{\bar{m}\bar{m}} = D^{\bar{m}} \right.$$

4. Душманамнинг дўсти — менинг душманам.

$$\begin{array}{l} -+ = - \\ M \rightleftharpoons D^{\bar{m}} \\ D^{\bar{m}} \rightleftharpoons D^{\bar{m}\bar{m}} \end{array} \left\} \quad M + D^{\bar{m}\bar{m}} = D^{\bar{m}} \right.$$

Бунда:

$D^{\bar{m}\bar{m}}$ — «Дўстимнинг дўсти».

$D^{\bar{m}\bar{m}}$ — «Дўстимнинг душмани».

$D^{\bar{m}\bar{m}}$ — «Душманамнинг дўсти».

Шулар орасида энг мазмундори ва ҳикматлиси — Душманамнинг душмани — менинг дўстим бирикмаси бўлганлиги учун ҳам мақол — шудир. Аммо бунда фақат мазмунгина эмас, балки шу бирикманинг ажойиб шакл хусусияти ҳам унинг мақол бўлишида катта роль

ўйнаган. Бу бирикма шаклининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унинг биринчи қанотидаги «душман» сўзи такрор ишлатилиб, иккинчи қанотида эса биринчи қанотда такрор ишлатилган сўзга қарама-қарши маънони англатувчи сўз келган. Шундай қилиб, ажойиб мазмун жуда чиройли либос ҳосил қилиб, мақолга айланган.

Бундан келиб чиқадиган асосий хулоса шуки, мана шундай мазмундаги ва шу каби хусусиятга эга бўлган бирикмаларни бошқа тилларга таржима қилиш анча ўнғай. Чунки шакл тавтологияси ҳамма тилларнинг бирикмалари учун ҳам хос бўлган ҳодисадир. Чунончи, агар юқоридаги тўрт бирикманинг образли асосида келган «дўст» ва «душман» сўзларининг ўрнига русча «друг» ва «враг» сўзларини қўйиб ишлатиш ҳам мумкин.

Нодон донодан ақлли аҳмоқ яхши

Вильям Шекспир асарида ишлатилган бир мақол рус тилига *Лучше быть умным дураком, чем глупым мудрецом* деб таржима қилинган.

Бу мақол *умный* ва *мудрец* ҳамда *дурак* ва *глупый* синонимларидан тузилган бўлиб, булар, ўз навбатида, бир-бирига зид маъноларни англатади.

Шуниси қизиқки, бу иккита бирикма, ўз навбатида, яна бир-бири билан алоқага киришиб, янги бирикма — *Лучше умный дурак, чем глупый мудрец* деган мақол ҳосил қилган.

Бу мақолнинг ўзбекча таржимаси аниқ: *Нодон донодан кўра, ақлли аҳмоқ яхши.*

Шу нарса диққатга сазоворки, рус тилидаги *Лучше умный дурак, чем глупый мудрец* мақолига ўзбек тилидаги *Дўсти нодондан кўра душмани доно яхши* деган бошқа бир мақол шакл жиҳатдан ниҳоятда яқиндир.

Бунда ҳам «дўст» ва «нодон» ҳамда «душман» ва «доно» сўзлари бир-бирига зид тушунчаларни ифода-лаб келади. Демак, бир-бирига қарама-қарши тушунча-ларни ифодалаган бу сўзлар алоқага киришиб, *Дўсти нодон* ва *Душмани доно* каби бирикмаларни ҳосил қи-лади.

Бу бирикмалар ҳам, ўз навбатида, бир-бири билан алоқага киришиб, *Дўсти нодондан кўра душмани доно яхши* деган ажойиб бирикма ҳосил қилади.

Бунда ҳар икки мақол ўз таркибидаги сўзларнинг бир-бирига зид маъноларига асосланган, ҳар иккаласида ҳам иккитадан мустақил объект бор, уларнинг ҳар иккаласида сўзларнинг бирикиш йўллари бирдай ва ҳоказо. Аммо, шундай бўлса ҳам бу икки мақол бир-бирини эквивалент бўлолмайди, чунки уларнинг ҳар иккаласида ҳам маъно бошқача.

Бас шундай экан, нима учун бу мақолларнинг шакл хусусиятларини бир-бирига қиёс қилдик деган савол туғилади. Бунинг сабаби шуки, рус тилидаги ўша мақолни биз ўз тилимизга таржима қилар эканмиз, бизда айнан худди ўшандай мазмунга эга бўлган мақол бўлмаса ҳам, аммо унинг «қолипи», «либоси» ўзбек тилида бор эди: «Нодон... дан кўра... яхши». Бу эса юқоридаги *Лучше умный дурак, чем глупый мудрец* мақолини таржима қилишда жуда ўнғайлик туғдирди. Демак, рус тилидаги бирон мақол, матал ва идиомага мазмунан мувофиқ келмай, фақат шаклан тўғри келадиган бирикмани ўзбек тилидан топсак, таржимада ҳатто шунинг ўзи ҳам катта енгиллик туғдиради. Турли тилларда ана шундай ўхшаш грамматик формалар жуда кўп учрайди ва булар таржима қилиш ишларини жуда енгиллаштиради.

Албатта, бошқа тилда ёзилган бирон китоб ўзбек тилига таржима қилинар экан, ундаги гаплар фақат тилимиздаги қолипларга «суқиб» қўйилаверади, деган нотўғри тасаввур ҳосил бўлмаслиги керак. Ахир, тилларда шундай грамматик формалар ҳам борки, улар бошқа тилларда учрамайди. Масалан, рус тилидаги род категорияси ўзбек тилида йўқ; ўз навбатида, ўзбек тилида махсус эғалик қўшимчалари бўлгани ҳолда, бу рус тилида йўқ. Шунинг учун булар рус тилига шахсларни ифодаловчи олмошларни қўшиш билан таржима қилинади.

Лекин турли тилларда бирикмаларнинг бир-бирига ўхшаш шакллари мавжудлиги таржимон учун жуда катта енгиллик туғдиради.

Лучше быть умным дураком, чем глупым мудрецом мақоли ва унинг шаклдоши *Дўсти нодондан душмани доно яхши* ҳамда юқоридаги мақолнинг таржимаси — *Нодон донодан ақлли аҳмоқ яхши* бирикмаларида гарчи айни бир сўз такрорланмаган бўлса ҳам, бир-бирига маъно томондан яқин сўзлар — синонимлар такрорланиб келгандир.

Қудамнинг қудаси...

Шуни ҳам айтиш керакки, баъзан қардош тилларда бир хил маънодаги, таркибида айни бир сўзнинг такрорланиши асосида тузилган мақол ва маталларнинг эквивалентлари бўлса ҳам, улар ўзларига хос шаклга ва объект хусусиятларига эга бўладилар. Бундай ҳолларда, албатта, мақол ёки идиоманинг шакли ҳеч қандай роль ўйнамайди. Агар унинг маъноси мувофиқ келса, қандай шаклга эга бўлишига қарамай, эквивалент ёки муқобил вариант бўла олади.

Ўзбекларда қариндошлик томонидан узоқ бўлган киши тўғрисида *Қудамнинг қудаси, юмurtқамнинг шўрваси* деган матал бор. Қозоқлар ҳам шундай маънода *Қуданың қудасы, қунан қойдың сорпасы* деб гапирадилар.

Бу икки бирикма бир-биридан шаклан катта фарқ қилади. Агар ундаги сўзларни шартли белгилар билан алмаштирсак, бу фарқ жуда ҳам яққол кўзга ташланади.

Қудамнинг қудаси,
юмurtқамнинг
шўрваси

$$\begin{array}{l} Q \rightarrow Q^k \\ \hline + \\ = Ю^m \\ Q^k = Ю^m \end{array}$$

Қуданың қудасы,
қунан қойдың
сорпасы

$$\begin{array}{l} Q \rightarrow Q^k \\ \hline + \\ = Q^{kc} \\ Q^k = Q^{kc} \end{array}$$

Буларда: Q — „Қудам“.

Q^k — „Қудамнинг қудаси“.

$Ю^m$ — „Юмurtқамнинг шўрваси“.

Q^{kc} — „Қунан қойдың сорпасы“.

Хўш, нима учун ўзбекларда қуданинг қудаси *юмurtқанинг шўрваси* бўлса, қозоқларда у *қўйнинг шўрвасига* ўхшатишган? Солиштиринг:

Ўзбек тилида:

↓
Қудамнинг
↓
қудаси
↓
юмуртқамнинг
шўрваси

Қозоқ тилида:

Қуданың
↓
қудасы
↓
қунан
↓
қойдың
сорпасы.

Айтилмоқчи бўлган фикримиз бундан аниқ кўриниб турибди — қозоқ тилида «қуда» сўзи икки марта такрорланишидан ташқари, улардан кейин келган сўзларнинг бошидаги товушлар ҳам «қуда» сўзининг биринчи товуши — «қ» га мослашган. Шундай қилиб, «қ» товуши кетма-кет тўрт марта такрорланиб келган. Бу эса мақол, матал ва бошқа кўчма маъноли иборалар учун жуда характерлидир. Ўзбекча вариантида бу ҳолни кўрмаймиз. Аммо агар синчиклаб қарасак, «юмуртқа» сўзининг ҳам бежиз «танланмагани» маълум бўлади — унинг таркибида ҳам «қ» товуши бор!

Ёмоннинг яхшиси бўлгунча...

Таркибидаги сўзларнинг такрорланиб келиши принципида тузилган яна бир мақол ва унинг таржимасини кўраемиз: *Ёмоннинг яхшиси бўлгунча, яхшининг ёмони бўл*. Бунда «яхши» ва «ёмон» сўзлари бир-бири билан алоқага киришиб, жуда ажойиб бирикма ҳосил қилган. Бу мақолнинг биринчи қанотида «ёмоннинг» сўзи «яхши-си»га нисбатан аниқловчи; «яхшиси» эса — аниқланмиш; иккинчи қанотида «яхшининг» сўзи «ёмони» сўзига нисбатан аниқловчи, «ёмони» эса аниқланмиш бўлиб келган. Бошқача айтганда, «яхши» ва «ёмон» сўзлари бир мақолнинг икки қанотида ўз ўринларини ўзгартириб, бир-бирига аниқловчилик ва аниқланмишлик ролини ҳам алмаштириб келадилар.

Бу мақол рус тилига *Лучше будь худшим среди хороших, чем лучшим среди плохих*³¹ деб таржима қилинган.

Русча таржимада «среди» сўзининг икки марта ишлатилиши ортиқчадай туюлади, чунки у мақолнинг ўз-

бекча вариантида йўқ. Бундан ташқари, бу сўзнинг қўшилиши бирикманинг маъносини ҳам бироз ўзгартираётгандай: чунончи, агар уни ўзбек тилига қайта таржима қилинса, шундай бўлар эди: «Ёмонлар ўртасида яхши бўлгандан кўра, яхшилар ўртасида ёмон бўл». Демак, ўзбекча мақол рус тилига нотўғри таржима қилинган.

Аммо, бирон сўз ёки бирикманинг қанчалик тўғри таржима қилинганлигини синаш учун уни ўша тилга қайта таржима қилиш усулидан юқоридагидай фойдаланилганида бутунлай нотўғри бўлади (баъзан шундай ҳодисалар ҳам учраб туради). Бунда биз асар таржима қилинган тилда амалда бўлмаган ва ҳатто бўлдириб ҳам бўлмайдиган нарсани талаб қилган бўламиз. Агар биз юқоридаги мақолни айнан ўзбекчаси қандай бўлса, «ўшандай» таржима қилишни талаб қилганимизда эди, бу гўё шундай бўларди: «Лучше будь худшим хорошим, чем хорошим худшим». Аммо рус тилида бу бе-маъни бир нарсага айланиб қолган бўлар эди. Нима учун?

Чиндан ҳам, нима учун «Лучше быть умным среди дураков, чем глупым среди мудрецов» демасдан, балки «Лучше быть умным дураком, чем глупым мудрецом» деб бўлади-ю, яъни инглизча мақолни шундай таржима қилиш мумкин-у, ўзбекча мақолни бундай таржима қилиш мумкин эмас?

Бунда гап тилнинг имкониятидадир. Чунончи, ўзбек тилида «яхши» ва «ёмон» сифатлари айни ҳолда субстантивлашиб (отлашиб) келаяпти.

Масалан:

Ёмоннинг/яхшиси бўлгунча/яхшининг/ёмони бўл.
отлашган сифат/(феъл)/отлашган сифат/феъл.

Аммо, айни ҳолда, рус тилида «хороший» ва «худший» сифатлари бирикиб, отлашолмайди. Худди ана шу сабабга биноан, юқорида «среди» сўзининг қўшилганлигини нотўғри деб бўлмайди.

Шундай қилиб, «яхши»дан кўра «ёмон» ҳам яхши бўлиши мумкин экан: ёмоннинг яхшиси бўлгунча, яхшининг ёмони бўл деганда шундай маъно келиб чиқади. Демак, ҳамма нарсанинг ёмони—ёмон, фақат ёмоннинг яхшисидан кўра, *яхшининг* ёмонигина яхши экан!

³¹ Ўзбекча-русча луғат, 143-бет.

Ҳар қандай мақолнинг ҳам ўзига хос фонетик либоси бўлади. Албатта, таржимада асосий нарсани унинг маъносини тўғри акс эттиришдир. Лекин агар уларнинг қофияси ва бошқа шакл хусусиятлари ҳам акс этирилмасдан, фақат асосий маъносигина таржима қилинса, бундай бирикманинг қуруқ гап бўлиб қолишини олдинги саҳифаларда кўрган эдик.

Айниқса шундай мақол, матал ва идиомалар борки, улар фақат товушларнинг уйғунлашиб келишига ёки қофияланиш хусусиятларига ва ёхуд сўз ўйинига асосланган бўлади. Шундай ҳолларда, шубҳасиз, бирикманинг шакли ҳам таржимоннинг диққат марказида бўлади.

В. Далнинг мақоллар тўпламида *Любовь — кольцо, а у кольца нет конца* деган мақол бор. Бу — севги ҳам худди узукка ўхшаб чеки йўқ деган маънони беради. Демак, русча бу бирикмада унинг биринчи қаноти учун шундай объект танлаш керак эдики, у «нет конца» бирикмасидаги «конец» сўзига 1) фонетик жиҳатдан уйғунлашиб келсин; 2) унга қофиядош бўлсин; 3) бош товуши албатта «К» ҳарфи билан бошлансин; 4) маъноси ҳам «нет конца», яъни «чеки йўқ» деган тушунчага уйғун бўлсин.

Қизиқ! «Конец» сўзига «кольцо» фонетик жиҳатдан уйғун, лекин бош келишида қофиядош эмас. Аммо, қарангки, қаратқич келишида улар «кольца» — «конца» шаклида жула яхши қофиядош бўлар экан! Бу эса юқоридаги ҳамма талабларга жавоб беради.

Ўшн, башарти: *Любовь — кольцо, яъни Севги — узук* дейилса, яъни севги узукка ўхшатиlsa, шунинг ўзи кифоя эмасми? Йўқ, албатта. Узукнинг бир қанча сифатлари бор: у олтиндан ясалган — порлоқ, зангламайди, чиройли. Аммо булар ҳақиқий севги учун хос бўлган асосий белгилар эмас. Ҳамма гап — узукнинг охири йўқлигида.

Дарвоқи, бир нафас мавзудан чекиниб, икки оғиз гапни айтиб ўтайлик.

Рус тилида никоҳ маъносида «обрученный» сўзи ишлатилади. В. Даль «Толковый словарь живого великорусского языка» («Жонли рус тилининг изоҳли луғати») номли китобининг II том, 616-бетида (1955 йил

нашри) бу сўзнинг этимологияси ҳақида ўзининг баъзи бир тахминларини айтиб ўтади. Унинг фикрича, «обрученный» сўзи қўл беришиш деган маънодан келиб чиққан бўлса керак. Поляк тилида *обруч* сўзи «узук» деган маънони беради. Эҳтимол, «обрученный» сўзи ана шундай маънодан келиб чиққандир.

Русларда никоҳ маросимида келин-куёвга узук тақилади. Бу ҳам уларнинг севгиси узукдай чексиз бўлсин деган маънода бўлса керак.

Хуллас, *Любовь — кольцо, а у кольца нет конца* бирикмасини ўзбек тилига қандай таржима қилиш керак? Агар «Севгининг чеки бўлмас, муҳаббат қаримас» дейилса, бу унинг фақат умумий маъносинигина беради, холос. Аммо севгининг боқийлиги тимсоли бўлган, бирикманинг ўхшатиш объекти қолиб кетади. Шунинг учун бундай ҳолларда мақолнинг шакл ва объектини ҳам сақлашга зарурат туғилиб қолади. Шундай қилиб, уни *Севги — узук, узукнинг охири йўқлиги тузук* деб таржима қилсак бўлади.

Шуни айтиш керакки, башарти, айна мақол, матал ёки идиоматик ибора таркибидаги сўзнинг фонетик таркиби унинг мазмуни билан чамбарчас боғланган бўлиб, унинг маъноси ҳам ана шу хусусиятлардан келиб чиқса, бундай тақдирда ўша бирикмаларнинг шакл хусусиятларини ҳам таржимада айнан беришга тўғри келади. Аммо, бундай хусусиятлар тасодикий характерга эга бўлса, шубҳасиз, таржимада бунга эътибор қилинмайди.

Бўрини нима учун урадилар?

Баъзан шундай бўладикки, мақол, матал, идиоманинг ўзига хос шаклини, белгиларини аниқлаш қийин бўлади: на қофия, на сўзларнинг такрорланиши ва ҳоказолар кўринмайди. Фақат диққат билан синчиклаб қаралса, унинг таркибидаги сўзлар ўртасида қандайдир фонетик жиҳатдан мувофиқлик аниқланади.

Аммо кўп мақол, матал ва идиомалар учун характерли белги уларнинг таркибидаги сўзларнинг бир-бири билан қофияланиб келишидир.

Рус тилида *Не за то волка бьют, что сер, а за то, что овцу съел* деган матал бор. Бунда «сер» ҳам «съел» сўзларининг қофияланиб келиши шу мақолнинг мазму-

нида катта роль ўйнаган. У ўзбек тилига икки хил таржима қилинади: *Бўрини кўк бўлганлиги учун эмас, суқ бўлганлиги учун урадилар*; *Бўрини афти учун эмас, нафси учун урадилар*. Худди шу мақол қозоқ тилига: *Бўрини сурлиги учун эмас, ўғрилиги учун урадилар* деб таржима қилинади.

Бу «ўзимизнинг» Назар эмас

Шуниси қизиқки, баъзан бирикма таркибидаги сўзлар айнан ўша шаклда ўзбек тилида ҳам учрайди. Масалан, *Все с базара, а Назар на базар* (В. Даль луғатидан).

Бу бирикмани бўғинларга ажратиб қарайлик: *Все с ба-за-ра, а На-зар на ба-зар*. Бунда: 1) «базар» сўзи 2 марта ишлатилган; 2) «Назар» ва «базар» сўзлари бир-бирига қофиядош бўлиб келган; 3) 7 сўздан иборат бу бирикмада «а» унлиси 9 марта такрорланган; 4) зидловчи боғловчи «а» ва «на» олд кўмакчилари ҳам бир-бирига фонетик жиҳатдан уйғун; 5) «все» олмоши таркибидаги «с» билан «с» олд кўмакчиси ҳам бир-бирига мувофиқлашиб келган.

Хулласи, кичкина шу фразеологик бутунлик шакл жиҳатидан жуда характерлидир — бунда ўринсиз ишлатилган биронта элемент ҳам йўқ.

Ҳаммадан қизиғи шундаки, бу бирикма таркибида келган «Назар» ҳам «базар» сўзлари ўзбек тилида ҳам бор. Аммо ундаги «базар» — ўзимизнинг бозор бўлса ҳам, «Назар» — «ўзимизнинг» Назар эмас. Олдинги саҳифаларда айтганимиздай, русча Волков фамилиясини Бўриев, Баранов фамилиясини Қўчқоров деб ҳамда Болыняковни Калонов, Бузруков, Каттаев, Ақобиров, Акбаров деб, Меньшиковни эса Кенжаев деб таржима қилиб бўлмагани каби, руслардаги фақат шакл жиҳатидан бир-бирига мувофиқ, бизнинг сўзимизга омоним, яъни шаклдош бўлиб келган «Назар» сўзини *Назар* деб таржима қилиб бўлмайди.

Бас, шундай бўлгандан кейин русча *Все с базара, а Назар на базар* бирикмасини «Ҳамма бозордан қайтса, Назар бозорга боради» деб таржима қилиб бўлмайди. Шунинг учун уни маъносига қараб таржима қилишга тўғри келади. Бу бирикма доим умум шуғулланадиган ишнинг тескарисини қиладиган, терс одамга нис-

батан ишлатилади. Бизда эса бу маънода *Бири боғдан келса, бири тоғдан келади* деган идиома қўлланилади.

Лекин, барибир юқоридаги фразеологик бутунликни мослаштириб, «Ҳамма боғдан келса, Назар тоғдан келади» деб бўлмайди. Чунки русча бирикмада «Назар» сўзи шунинг учун ҳам танланган эдики, у «базар» сўзига қофиядош. Ҳамонки биз таржимада «бозор» сўзидан кечар эканмиз, демак, шубҳасиз, «Назар» сўзидан ҳам воз кечишимиз турган гап.

Хуллас, бу бирикмани *Ҳамма боғдан келса, у тоғдан келади* деб таржима қиламиз. Шундай қилиб, оригиналда ҳамма одамлар бозордан қайтиб келаётганда Назар бозорга «юборилса», унинг ўзбекча таржимасида иш сал бошқачароқ: ҳамма боғдан келса, у тоғдан «келтирилади»!

Жўжа товуқ очади

Баъзан фақат мақол ёки маталлардагина эмас, балки кўчма ёки тўғри маънода ишлатиладиган оддий бирикмаларда ҳам сўзларнинг ўрнини алмаштириш маънонинг тамом тескари тус олишига ёки ўзгаришига сабаб бўлиши мумкин.

Қуйидаги жумлалар ва уларнинг таржималарини қиёс қилинг.

1 2 3 1 3 2
I Курица выводит цыплёнок Товуқ жўжа очади
Энди «курица» (товуқ), «цыплёнок» (жўжа) сўзларининг ўрнини алмаштирайлик.

3 2 1 3 1 2
II Цыплёнок выводит курицу Жўжа товуқ очади.

Агар бунда сўзларнинг ўрнини русча бирикмадаги сўзлар таркибига нисбат берилиб қиёс қилинса, яна ҳам қизиқ хулосалар келиб чиқади. Аммо ҳозир бундай шакл хусусиятини қўйиб, сўзларнинг ўрни алмашганида мазмунда бўладиган тафовутни қараб чиқайлик.

Албатта, биринчи (I) гапда сўз тартиби ва ундай келиб чиқадиган маънога ҳеч қандай эътироз йўқ, зотан, товуқнинг жўжа очилишини ҳамма ҳам билади.

Аммо, иккинчи (II) жумлада «бироз» ноўхшовлик бор. Ахир, жўжа ҳам товуқ очиши мумкинми! Бунга ҳам «йўқ» деб, ҳам «ҳа» деб жавоб бериш мумкин: Цыплёнок выводит курицу (Жўжа товуқ очади) жумласидаги фикрни тўғри маънода тушунганимизда — бу

нотўғри. Чунки қандай қилиб жўжа товуқ очсин?! Аммо уни кўча маънода тушуниб, шунга мувофиқ келадиган контекст ичида олиб қаралса, тўғри. Масалан: Не обижай цыпленка, что он — цыпленок, со временем и он может вывести курицу. Ўзбекча таржимаси: Жўжани жўжа деб хўрлама, вақти келиб товуқ очиши мумкин!

Шундай қилиб, жўжа ҳам товуқ очиши мумкин экан! Албатта, бунда объектлари ўз жинсидаги нарсаларнинг номларидан иборат бирикмалар ҳақида шундай дейиш мумкин. Аммо, башарти, бунда бирикманинг бир объекти ўрнида қандайдир илмий ёки техник тушунчани ифодаловчи сўз келса, бирикма таркибидаги асосий маънони ифодаловчи сўзларни, синтагмаларнинг ўрнини алмаштириб бўлмайди. Масалан, Инкубатор выводит цыплят — Инкубатор жўжа очади дейиш мумкин, аммо бундаги «инкубатор» ва «цыплят» («жўжа») сўзларининг ўрнини алмаштириб... Цыплята выводит инкубатор (Жўжа инкубатор очади) деган «бирикма» ҳосил қилганимизда, буни на тўғри маънода ва на кўча маънода тушуниб бўлмайди.

Баъзи «икир-чикирлар» ҳақида

Бизда одатда «икир-чикир» деганда аҳамиятсиз, иккинчи, учинчи даражали ёки ҳатто умуман ҳеч қандай «даражасиз» нарсалар тушунилади. Ҳолбуки, бу сўзнининг яхши маъносида ишлатиш ҳам мумкин. Масалан, А. М. Горький истецдодли рус ёзувчиси А. П. Чехов тўғрисида гапирганида «Ҳеч ким турмуш икир-чикирларини Чеховчалик англаган эмас» деган экан, бунда бу сўз, шубҳасиз, яхши маънода айтилгандир.

Бадий таржима масалаларига келганимизда, бу сўзнинг алоҳида маъноси бор. Бирон асар жуда тўғри таржима қилинган бўлиши мумкин, эҳтимол, биронта қўпол хатога йўл қўйилмагандир ҳам. Аммо ундаги сон-саноксиз, кўзга кўринмайдиган, майда «хаточалар» — «икир-чикирлар» шу асарни майиб қилган бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун, хусусан таржимада бу сўзнининг ёмон маъносида ишлатишдан олдин бир ўйлаб олиш керак.

Рус тилида бир қанча бирикмалар борки, уларнинг маъноси шу бирикмалар таркибидаги кўмакчи ёки боғ-

ловчилар комбинацияси, ёхуд урғунинг ўзгариб келиши асосида тузилгандир.

В. Далнинг мақол ва маталлар тўпламида биз *И от ума сходят с ума* деган мақолни учратамиз. Шуниси қизиқки, бундаги «от» олд кўмакчиси ҳам, «с» олд кўмакчиси ҳам ўзбек тилида чиқиш келишиқ қўшимчасидан маъносини беради. Юқоридаги бирикманинг сўзма-сўз маъноси: «Ақлдан ҳам ақлдан озадилар».

Биз биламизки, буюк рус ёзувчиси Грибоедовнинг «Горе от ума» номли машҳур драмаси ўзбек тилига «Ақллилик балоси» деб таржима қилинган эди. Лекин «ақллилик» сўзи ғализ ва, айниқса, ушбу бирикма учун номувофиқ бўлиб, уни «Ақл балоси» деб таржима қилиш маъқул. («Он умная голова» жумласи «У ақлли одам» ёки «Унинг ақли бутун» деб таржима қилинади).

Шундай қилиб, юқоридаги русча мақолни *Ақл кўп-лигидан ҳам ақлдан озадилар* деб таржима қилиш мумкин.

Хоть на голове-то густо, но в голове пусто деган маталга диққат қилинг. Биз биламизки, «на» олд кўмакчиси «устида» деган маънони англатишда, «в» ичида деган маънони англатишда ишлатилади. Демак, бу маталнинг сўзма-сўз маъноси: «Бошининг устида қалин бўлса ҳам, лекин ичи(да) бўш» (?) Лекин бундан бир нарсани аниқлаш мумкинки, «На голове густо» деганда бошнинг устидаги сочнинг қалинлиги назарда тутилади. Демак, у «Бошида соч қалин ўсган бўлса ҳам, аммо унинг ичи бўш» деган маънони англатади. Шунинг учун уни «Бошининг усти қалин бўлса ҳам, ичи бўш» деб таржима қилса бўлади. Аммо бу сўзма-сўз ва қуруқ бирикма бўлиб қолади.

Бу матални таржима қилиш учун зарурий шартларни аниқлаб олишимиз керак:

1) гарчи русча бирикмада «волос» сўзи қайд қилинмаган бўлса ҳам, «на» олд кўмакчисидан биз уни дарҳол пайқаб оламиз. Аммо ўзбек тилида «бошининг усти қалин бўлса ҳам» деганда «қалин» сўзининг «сочга» нисбатан ишлатилганлиги аниқ бўлмайди. Шунинг учун бирикманинг ўзбекча таржимасида «соч» сўзини қайд қилишга тўғри келади;

2) маталнинг иккинчи қанотидаги «в голове» сўзини «ичи бўш» деб олиш шарт эмас. Бунинг ўрнига биз бевосита унинг ичидаги «мия»нинг ўзини «оламиз».

Шундай қилиб, *Хоть на голове-то густо, но в голове пусто* бирикмасини *Бошининг сочи қалин бўлса ҳам, мияси пуч* деб таржима қиламиз. Шундай қилиб, рус тилида, соч қўйган одамларнинг ҳаммаси ҳам ақлли бўлавермайди, чунки ақл сочга боғлиқ эмас деган маъно унинг ўзбекча таржимасида рўёбга чиқади.

Пашшанинг «пашшадай» жони бор...

«Азербайджанские пословицы и поговорки» китобида *Мухи самой грош цена, а муки от нее много* деган фразеологик бутунлик бор. Бунда «муха» (пашша) сўзига «мука» (азоб) сўзи қофиядош бўлиб келган. Буни ўзбек тилига *Пашшанинг пашшадай жони бор, азоби сари зиёда* деб таржима қилса бўлади. Бунда биринчи «пашша» — конкрет маънода бўлиб, иккинчиси эса мавҳум маънодадир, яъни у литота (кичрайтириш) ҳосил қилишга сабабчи бўлган. (Бу таржимадан сўз ўйини ҳам ҳосил бўларкан: Пашшанинг пашшадай жони бўлса, яъни ҳатто «жони» ҳам ўзича бўлса, жиддий нарса экан деб ўйлаш ҳам мумкин! Аммо, асосан, у кичрайтириш учун хизмат қилади).

Шундай қилиб, кўмакчи, боғловчи ва урғунинг алмашиб келиши принципи асосида тузилган мақол, матал, идиома ва сўз ўйинларини рус тилидан ўзбекчага таржима қилиш анча мураккаб иш. Чунки унда рус тилининг ўзига хос хусусияти акс этган бўлиб, буни ўзбек тилига кўчириш қийин. Бундай ҳолларда шу бирикмаларнинг эквивалентларини ҳам топиш амри маҳол. Шу сабабли таржимон, кўпинча, уларнинг маъноси билан бирга шакл хусусиятларини ҳам сақлаган ҳолда тилда ихтиро қилади.

«Ўзбекские пословицы» китобчасида биз «Коварный друг и шкуру сдерет, и соломой набьёт» деган «ибора-ни» ўқиймиз. Қани, ўйлаб кўринг-чи, ўзбек тилида шундай мақол ёки матал борми? Агар бу бирикманинг образли асосида «шкура» (пўст) ва «солома» (сомон) сўзлари бўлмаганида эди, гап қандай матал устида бо-раётганини билиб бўлмасди: унда на маъно ва на шакл бор. Бундай бирикма рус китобхони учун тушунарли эмас: нима учун ёмон одам ўз дўстининг терисини шилиб, унинг ичига сомон тикади? Аслида эса *Ишонма-гин дўстингга, сомон тикар пўстингга* маталида «дўст»

ва «пўст» сўзлари қофиядош бўлиб келган ҳамда бу унинг учун жуда характерлидир. Ҳолбуки, ўзбек матали сифатида тақдим қилинган юқоридаги сўзлар сира ҳам маталга ўхшамайди.

Шундай қилиб, биз мақол, матал ва идиомаларнинг шакл хусусиятлари, конструкциясини, мазмун ва шакл диалектикасини кўриб чиқдик ҳамда буларни таржи-мада акс эттириш масалаларини ўргандик.

Шу нарсани яна бир марта қайд қилиш зарурки, ҳар қандай мақол ёки матални, идиома ёки сўз ўйини таржима қилишда асосий етакчи нарса — унинг маъ-носидир. Башарти, бирикманинг маъноси унинг шакл хусусияти соясида қолиб кетса, бунда қўпол хато келиб чиқиши мумкин.

Лекин шу билан бирга, бирикмаларнинг шакл ху-сусиятлари ҳам катта роль ўйнайди. Мақол ёки матални, идиома ёки сўз ўйинини унинг шакл хусусиятларига қараб билиб олиш мумкин. Шу сабабли таржимада фа-қат бирикманинг мазмунинигина акс эттириб, унинг шаклига эътибор бермаслик ҳам айни мақол ёки идио-мани рус тилидан ўзбек тилига олиб ўтиб майиб қилиш-га, уни ҳатто ўз ҳуқуқидан, яъни мақол ёки идиома-ликдан маҳрум қилиб, қуруқ, сунъий ва баъзан бемаъ-ни сўзлар бирикмасига айлангириб қўйишга олиб ке-лади.

Шунинг учун таржимада мақол ёки бошқа кўчма маъноли бирикманинг мазмун ва шакл диалектикасини асар таржима қилинаётган тилнинг хусусиятига қараб тўғри акс эттириш лозим.

«Қариндош» мақол ва маталлар

Рус тилида бир хил маънода айтилган мақол, матал ва идиомалар кўп учрайди. Уларнинг маъноси бир хил бўлиши билан бирга, шакли ҳам бир-бирига жуда ўх-шайди. Бироқ, бундай маънодош бирикмаларнинг об-разли асослари бошқа-бошқа бўлиб келади. Ёки, аксин-ча ҳолларнинг юз бериши ҳам мумкин. Яъни бунда бир неча бирикмаларда уларнинг объектлари бир хил, маъ-нолари ҳам бир-бирига яқин бўлса-да, аммо шакл ху-сусиятларида тафовут бор.

Рус тилида сероб бўлган маънодош бирикмаларга, кўпинча, ўзбек тилидан ҳам жуда аниқ эквивалент то-

пиш мумкин. Баъзан бу эквивалент ёки муқобил вариантларнинг объект ва шакл хусусиятлари ҳам тўғри келса, айрим ҳолларда улар ўртасида тафовут бўлади. Шунинг учун асосий маъносининг тўғри келишига қараб, бир хил типдаги мақол ёки идиомаларни уларнинг тилимизда мавжуд эквивалентлари ёки бошқа муқобиллари билан таржима қилиш керак.

Аммо баъзан шундай ҳодисалар ҳам учрайдики, рус тилида бир хил маънода ишлатилган, лекин турли объект ва шакл кўринишларига эга бўлган бир хил типдаги бир нечта мақоллар уларнинг ўзбек тилида мувофиқ келадиган маълум биттагина муқобил варианты билан таржима қилинади. Ваҳоланки, бундай қилиш бутунлай тўғри эмас.

Рус тилида бир типдаги бир қанча бирикмаларни тилимизда уларнинг ҳар бирининг ўзига мувофиқ келадиган муқобил варианты билан таржима қилиш лозим.

Хўш, башарти, рус тилидаги маънодош бир қанча бирикмаларнинг ҳаммасига ҳам ўзбек тилидан муқобил топилмаса-ю, фақат биттагина эквивалент ёки муқобил вариант бўлса, ундай ҳолда нима қилиш керак? Бунда ўша маънодош бирикмаларнинг ҳаммасини ҳам фақат биттагина ўзбекча вариант билан таржима қилавермаслик керак, чунки бу таржиманинг тилини қашшоқлантиради ва унинг имкониятларини тўсиб қўяди. Шунинг учун маънодош бирикмаларнинг эквивалентлари бизнинг тилимизда бўлмаган шакллари, иложи бўлса, тилимизга айнан таржима қилиш маъқул. Хусусан, бунда ўша маънодаги бирикмалардан бирининг ўзбек тилида мавжудлиги катта ёрдам қилади, чунки жуда бўлмаганда, унинг шаклидан ёки тузилиш принциpidан фойдаланиш мумкин.

Бизда бир қанча маънодош бирикмаларни фақат биттагина мавжуд муқобил вариант билан таржима қилиш қаёқдан келиб чиқди? Бунинг сабаби нимада?

Бунинг сабаби, биринчидан, умуман, кўчма маъноли бирикмаларни таржима қилишнинг қийинлигидадир. Иккинчидан, бизда мавжуд бўлмаган мақол, матал ва идиомаларни тилимизга сунъий таржима қилиб қўйишдан қўрқиш ҳам шунга олиб келади.

Ваҳоланки, бирон мақол ёки матални тилимизга сунъий таржима қилишдан қўрққанлик учунгина нуқул

бир хил, баъзан, сийқаси чиққан мақолларни ишлата бериш қўпол хатодир. Таржимачиликда маъноси сал мувофиқ келишига қараб, нуқул бир нечтагина бирикмаларни ишлата беришнинг зарари шундай бирикмаларни сунъий таржима қилишдан келаётган зарардан кам эмас.

Бирон мақолни ўзбек тилига унинг тилимизда мавжуд бўлган аллақандай узоқ муқобил варианты билан таржима қилувчи киши шу мақолнинг тилимизда аниқ эквиваленти йўқлигини сабаб қилиб кўрсатади. Ҳолбуки, худди мана шундай принцип таржиманинг тилини чегаралаб, жиловлаб қўяди. Чиндан ҳам, ахир тилимизга кўчма маъноли бирикмалар ҳам таржима қилина берса, тил бойийди. Бундан ташқари, сиз ўйлаб, жуда яхши таржима қилган мақол ёки матал ўзбек тилига кириб, бора-бора унга шу даражада сингиб кетиши мумкинки, бир вақтлар келиб, у рус тилида мавжуд ўша мақолга эквивалент бўлиб қолади! Эҳтимол, у бир вақтлар асли шу бирикманинг ўзидан нусха кўчирилганини, шу бирикманинг «фарзанди» эканини ҳам ҳеч ким эслай олмайдиган даражага келиб қолар. Бу эса таржимоннинг катта хизматиدير.

Рус тилида *Будет и на нашей улице праздник* деган матал бор. Бунининг биринчи марта истеъдодли шоиримиз Гафур Ғулом *Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак* деб таржима қилди ва у тилимизга ўзлашиб кетди. «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак» номли шеърининг сарлавҳасини рус тилидаги *Будет и на нашей улице праздник* маталидан таржима қилиб олинганини жуда кўпчилик кишилар билмайдилар ва бунининг ўзи яратган янги бирикма деб қабул қиладилар. Шундай қилиб, асарлари тилларга ва дилларга сингиб ёд бўлиб кетадиган кўпгина шоир ҳам ёзувчиларимиз томонидан рус тилидан айнан таржима қилинган кўп мақол, матал ва идиомалар янги, оригинал ўзбекча бирикмалар қаторида тилимизга кириб, аста-секин сингиб бормоқда.

Аммо рус тилида юқоридаги бирикмага маънодош бўлган бошқа кўп маталлар — унинг «ака-укалари» ҳам бор. Масалан:

Взойдет солнце и к нам на двор,
Придёт солнышко и к нашим окошечкам,
Взойдет солнце и над нашими воротами.

Шундай қилиб, рус тилида ўз кўчасида ҳам байрам бўлишини орзу қилган, Қуёшни ўз ҳовлисига, хонадонига ва ҳатто деразаларига «тушириш пайида юрган» маталлар кўп эканлигини кўрдик. Уларнинг ҳаммаси ҳам келажакда яхши, бахтли ва саодатли кунларни ўйлаб, орзу қилиб ва унга ишонч билан қараб айтилган маталлардир. Шундай бўлса, уларнинг ҳаммасини *Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак* деб таржима қилса бўладими? Йўқ, бу ҳамма ёқни «байрам» қилиб юбориш бўлур эди!

Ўзбек тилидаги шу типдаги маталларни ҳам ўзларининг рус тилидаги «оғайниларида» қолишди деб бўлмайди. Масалан:

*Бизнинг елкамизга ҳам офтоб тегар,
Бизнинг томимизга ҳам офтоб тушар,
Бизнинг кунимиз ҳам туғиб қолар.*

Шундай қилиб, *Взойдет солнце и к нам на двор маталини Бизнинг томимизга ҳам офтоб тушар* деб, *Придёт солнышко и к нашим окошечкам бирикмасини Бизнинг елкамизга ҳам офтоб тегар* деб, ҳамда *Взойдет солнце и над нашими воротами маталини эса Бизнинг кунимиз ҳам туғиб қолар* деб таржима қилса бўлади.

Демак, рус тилида Будет и на нашей улице праздник маталидан ташқари, кўрсатилган учта шу мазмундаги бирикмага ўзбек тилидан муқобил вариант топилди. Шундай бўлса, топилиб тураверсин, биз бошқа мисолни кўрайлик.

Кампирнинг дарди ғўза

Рус тилида *Голодной куме, хлеб на уме* деган мақол бор. Бундан ташқари, шунга яқин маънода айтилган яна бир қанча маънодош фразеологик бутунликлар бор: *Голодной курице просо снится; Курица во сне видит пшено, а лиса — курицу; Слепой курице все пшено; Лиса и во сне кур считает; На уме у собаки кость.*

Ўзбек тилида ҳам *Товуқнинг тушига дон киради; Иштонсизнинг тушига уч қари бўз киради* ва бошқа шу каби маталлар бор.

Бундай бирикмалар тўғрисида аввало шуни айтиш керакки, уларнинг объектлари жабрловчи ва жабрла-

нувчи, кушанда ва қурбон бўлувчи ҳайвон ва нарсаларнинг номларидан иборат бўлади.

Аммо, шуниси қизиқки, бундай бирикмаларда жабр кўрувчи ва жабр қилувчи ҳар қандай ҳайвон ёки жониворларнинг номлари ҳам образли асос бўлиб келавермайди. Масалан, биронта мақол йўқки, унда бўри тушида қўйни кўрган бўлсин ёки мушук тушида сичқонни кўрган бўлсин!

Шундай қилиб, юқоридаги русча бирикмаларнинг ҳаммасини ҳам *Кампирнинг дарди ғўза* деб таржима қилавермаслик керак.

Хуллас, *Голодной курице просо снится — Товуқнинг тушига тарик киради; На уме у собаки кость — Итнинг дарди суяк* деб, уларнинг ўз тилимиздаги эквивалентлари билан таржима қилганимиз ҳолда, *Курица во сне видит пшено, а лиса — курицу* фразеологик бутунлигига ўз тилимиздаги биринчи матални мослаштириб: *Товуқнинг тушига тарик кирса, тулкининг тушига товуқ киради* деб; *Слепой курице все пшено* бирикмасини *Қўр товуққа ҳамма нарса буғдой бўлиб туюлади* деб, *Лиса и во сне кур считает* маталини эса *Тулки тушида ҳам товуқ санайди* деб таржима қилса бўлади.

Қулоғимнинг тагидан дарча очдилар-у, қарагани қўймайдилар

В. Далнинг «Пословицы и поговорки русского народа» («Рус халқининг мақол ва маталлари») номли аса-рида шундай ажойиб фразеологик бутунликларни учратамиз: *Бьют, да еще плакать не дают; Я тебе посажу бложку за ухо; Посадили блоху за ухо, да и почесаться не дают.*

Булардан биринчисининг эквиваленти ўзбек тилида йўқ. Шунинг учун уни *Уришга урадилар-у, йиғлагани қўймайдилар* деб таржима қилса бўлади. Аммо иккинчи бирикманинг муқобил вариантлари тилимизда кўп учрайди: *Қулоғининг тагидан дарча очмоқ; Қулоғининг тагида шовла пиширмоқ* ва ҳоказо. Шуниси қизиқки, ҳар икки тилда ҳам бир хил маънода ишлатиладиган бу бирикмаларнинг образли асослари бир хил, аммо унга нисбатан қилинадиган гўё «муомала» ҳар хил. Рус тилидаги *Посадили блоху за ухо, да и поче-*

саться не дают идиоматик иборасини Қулоғимнинг орқасига бурга қўйдилар-у, қашигани қўймайдилар деб таржима қилгандан кўра, бу ўринда, уларнинг ўзбекча муқобил вариантларини ишлатиш мақсадга мувофиқ. (Башарти, шу маталнинг «луғавий» маъноси талқин қилинадиган бўлса, унда шундай таржима қилиш мумкин).

Ўзбек тилидаги Қулоғинг тагидан дарча очаман ва Қулоғинг тагида шовла пишираман идиомаларидаги образли объектлар на маъно жиҳатдан ва на фонетик томондан бир-бирига алоқадор эмас. Масалан, «қулоқ» ва «шовла», «қулоқ» ва «дарча» сўзлари фонетик хусусиятлари жиҳатидан бир-бирига уйғун ёки қофиядош эмас. Аммо русча идиомаларда қулоқнинг орқасига бурга қўйиш шакл томондан тасодифий ҳол эмас: унда «блоха» ва «за ухо» сўзлари бир-бирига оҳангдошдир.

Ўзбекча идиомаларнинг шакл хусусиятлари ҳақида яна икки огиз гап бор: гарчи бу бирикмаларда «қулоқ» ва «дарча», «қулоқ» ва «шовла» сўзлари маъно ва шакл томондан бир-бирига алоқадор бўлмаса ҳам, аммо уларнинг таркибидаги шу сўзларга нисбат бериб, қуйида кўрсатилган шаклда ўзгартирса бўлади, аммо уларнинг объектларининг ўзларини бошқа сўз билан алмаштириб бўлмайди. Масалан, «Қулоғинг тагида палов пишираман» деб бўлмайди!

Хуллас, Я тебе посажу бложку за ушко идиоматик иборасини Қулоғинг тагидан дарча очаман ёки Қулоғинг тагида шовла пишираман идиомалари билан таржима қилиш мумкин. Хўш, ундай бўлса, юқоридаги иккинчи русча идиомага нисбат бериб ясалган учинчи Посадили блоху за ухо, да и почесаться не дают бирикмасини қандай таржимаси қилиш керак? Буни шу бирикмаларнинг ўзбекча муқобил вариантларидан бирига нисбат бериб, Қулоғимнинг тагидан дарча очдилар-у, қарагани қўймайдилар деб ағдариш мумкин!

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, рус тилидаги бирон бирикмани ўзбек тилида унинг эквиваленти ёки муқобил варианты бўлмаганлиги учунгина маънан таржима қилинмайди. Бунда—ўша бирикмани ўзбекча таржима қилганда унга қанчалик ботиши ёки мувофиқ келиши, сунъий бирикмага айланмаслиги ҳам назарда тутилади.

Иккинчи нуқта шуки, бирон бирикманинг ўзбек тилида эквиваленти ёки муқобил варианты бўлмаса, унинг ўзбек тилидаги маъноси ўзгача бўлган бошқа шаклдошига мувофиқлаштириш билан таржима қилинади.

Сув ўрнига қатиқ «ичирдилар»

Рус тилида шакл ва маъно томондан бир-бирига ўхшаш яна қуйидаги мақолларни кўрамиз:

Обжегшись на молоке, будешь дуть и на воду, Битому псу только плеть покажи, Пуганая ворона и куста боится, Пуганый француз и от козы бежит, Кого исколола колючка, тот осторожно шагает.

Аввало шуни айтиш керакки, бу мақолларнинг ҳаммаси ҳам фақат бир маънодагина ишлатилади, улар ўртасида маъно нозиклиги йўқ деб бўлмайди. Агар шундай бўлганида эди, албатта, бу мақолларнинг вариантлари ҳам кўп бўлмасди. Шунинг учун бу мақолларнинг ҳаммасини ҳам битта стандарт ўзбекча мақол билан таржима қилавериш тўғри ҳам бўлмайди. Уларни ўзбек тилига шундай ағдариш лозимки, бунда мумкин қадар шу бирикмаларнинг маъно нозиклиги ҳам ўз аксини топсин.

Обжегшись на молоке, будешь дуть и на воду мақолини *Сутдан оғзи куйган қатиқни пуфлаб ичар* деб таржима қилиш, русча мақолнинг луғавий маъносини ҳисобга олмаганда ва у ўша мақолнинг мазмунига мувофиқ ситуация ичида ишлатилмаса, шак-шубҳасиздир. Албатта, уни «Сутдан оғзи куйган сувни пуфлаб ичар» деб таржима қилиш шарт эмас. Бундай ўринларда сувнинг ўрнига қатиқ «ичиравериш» мумкин! Шунингдек, *Кого исколола колючка, тот осторожно шагает* мақолининг ҳам *Тикан босган қадамини билиб ташлар* деган жуда яхши эквиваленти бор.

Булардан ташқари, ўзбек тилида *Қўрққанга қўша қўринар; Иштонсизнинг ҳадиғи чўндан; Илон чаққан ола арқондан қўрқар* мақоллари бор.

Маъносига қараб, юқоридаги русча мақолларни уларнинг шу ўзбекча муқобиллари билан алмаштирса бўлади. Лекин шуни айтиш керакки, *Пуганый француз и от козы бежит* мақолини, масалан, *Илон чаққан ола арқондан қўрқар* деб таржима қилиш мумкин эмас. Уни *Қўрққанга қўша* кўринар варианты билан берса бўлади.

Бунда ҳам, шубҳасиз, юқоридаги шарт мустаснолигича қолади.

Рус тилидаги *Вора помиловать — доброго погубить* мақолини ўзбек тилига *Ўғрига раҳм қилиш—тўғрининг шўрини қуритиш* деб таржима қилишга тўғри келади. Русча бирикманинг сўзма-сўз маъноси: «Ўғрини афв қилиш — яхши одамнинг шўрини қуритиш» демакдир. Биз «яхши» сўзининг ўрнига, бу бирикманинг биринчи қанотидаги «ўғри» сўзига қофиядош қилиб «тўғри» сўзини қабул қилдик, натижада оригинални тўлиқ ифодалайдиган жуда яхши мақол ҳосил бўлди.

Шуни ҳам айтиш керакки, ўзбек тилида худди юқоридаги конструкциядаги мақол бор: *Шоголга раҳм қилиш — товуқнинг тухумини қуритиш*. Бу мақолнинг иккинчи қанотидаги «тухум» сўзи ҳам тўғри маънода ва ҳам, асосан, кўчма маънода келиб, ажойиб сўз ўйини ҳосил қилган. Бунда «товуқнинг тухумини қуритиш» — товуқнинг уруғини қуритиш, яъни, умуман, товуқнинг ўзини қуритиш деган маънони беради. Бу *Вора помиловать — доброго погубить* мақолининг муқобил вариантыдир.

Бу жуда қизиқ!

Албатта, рус тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам фақат шу тилларнинг ўзларигагина хос бўлган ва бошқа тилларда айнан шундай эквивалентлари бўлмаган мақол, матал ва, хусусан, идиомалар жуда кўп. Биз булардан бир қанчасини китобнинг бошқа саҳифаларида ҳам кўрдик.

Ҳозир эса, айни тилнинг фақат ўзигагина хос бўлган, бошқа тилларга айнан таржима қилганда жуда қўпол эшитиладиган бирикмалар хусусида тўхталамиз.

Рус тилида *Собаку съел* деган идиома борлигини биламиз. Рус тилини яхши билмаган бошқа миллат киши-си, бу идиома жуда ёмон маънони ифодаласа керак, деб ўйлайди. Дарҳақиқат, сўзма-сўз таржима қилганда «итни емоқ» маъносини берадиган бу бирикманинг яхши маъно англатишига ақл бовар қилмайди ҳам!

Ҳақиқатда эса, бу идиома рус тилида ёмон, бировни таҳқир қилиш маъносида эмас, балки яхши маънода — уста; устакор; ишнинг кўзини биладиган; эпчил, моҳир маъноларида ишлатилади.

Академик В. В. Виноградов ўзининг рус тили фразеологиясига бағишланган мақоласида бу идиомага махсус тўхталади.

В. В. Виноградовнинг кўрсатишича, М. С. Снегирев бу идиоманинг келиб чиқиши тўғрисида қуйидаги мулоҳазаларни айтган:

«Собаку съел—Lingua caninam comedit» говорится, когда кто разлагольствует без меры и безустали; отсюда canina facundia. У нас в просторечии относится к необыкновенному знанию чего-либо. А. А. Потебня считал это выражение по происхождению народным, крестьянским, связанным с земледельческой работой. Только тот, кто искусится в этом труде, знает, что такое земледельческая работа: устанешь, с голоду и собаку бы съел».

Академик В. В. Виноградов Потебня этимологияси бу идиоманинг мазмунини тўғри ёритолмайди ва у халқ этимологиясига яқин туради, деб кўрсатади. У бу идиоманинг турли синтактик муносабатлар ичида лексик томондан бўлинмаслигини айтади.

Ўзбек тилида бундай идиоманинг йўқлиги маълум. *Собаку съел* идиомасини маъно томондан ҳам айнан қоплайдиган идиома йўқ. Шунинг учун уни кўпинча *Бирор нарсанинг ҳавосини, ҳадисини олмоқ* бирикмалари билан таржима қилинади.

Шунингдек, рус тилида ишлатиладиган *Подложить свинью* идиомаси ҳам жуда характерлидир. Лекин бу идиома яхши маънода эмас, балки бировга фириб бериш маъносида қўлланилади.

Доцент А. Я. Рожанский кўрсатадики, немис тилида образли асоси чўчқанинг номидан иборат *Schwein haben* бирикмаси яхши маъно, яъни омад юришиши ва бахт маъносини билдиради. Французларда эса рус тилидаги *Подложить свинью* идиомасининг маъносини ифодаловчи *Jeter un chat aux jambes du gnelgu'un* идиомасининг объектида *мушукнинг* номи ётар экан.

Ўзбек тилида эса на бировга ёмонлик қилиш маъносида, ва на, айниқса, бахт маъносидаги бирон бирикмага «чўчқа» сўзининг образли асос бўлиб келмаслиги тушунарлидир. Шундай қилиб, рус тилидаги *Подложить свинью* идиомаси бировга бирон ёмон иш қилмоқ; фириб бермоқ; панд бермоқ маъноларида таржима қилинади

Катта мунозарага сабаб бўлган масала

Рус тилида *Вот где зарыта собака* деган яна қизиқ бир идиома ишлатилади. Мана шу идиоманинг таржимаси масаласида турли мунозарали фикрлар бор.

Маълумки, бу идиома асли немис тилида бўлиб, сўнг-ра унинг образли асоси, шакли ва мазмуни айнан сақланган ҳолда рус тилига таржима қилинган.

Қозоғистонлик ўртоқ Қ. Соғиндиқов ўзининг қизиқарли бир мақоласида бу иборанинг қозоқ тилига таржимаси хусусида тўхталиб ўтади³².

Авторнинг кўрсатишича, бу идиома икки вариантда таржима қилинган: 1) таржимада унинг умумий маъносигина акс эттирилган: *истиц мәні міне осында* (яъни: ишнинг маъноси мана шунда); 2) сўзма-сўз таржима қилинган.

Аммо қозоғистонлик таржимашунослардан ўртоқ Шарипов иккинчи таржима вариантыни инкор қилиб, бу идиоманинг асосий маъносини бериш тарафдори эканлигини айтади. Ўртоқ Шарипов умуман идиомаларни таржима қилиб бўлмаслиги нуқтаи назаридан гапириб, юқоридаги фикрни олға сурган эмиш. Бу идиомани аниқ таржима қилиш тарафдорлари эса, ҳамонки у ўз шакли, маъноси ва образли асосини айнан сақлаган ҳолда немис тилидан рус тилига таржима қилинган экан, уни худди шу йўл билан рус тилидан қозоқ тилига таржима қилиш мумкин деган фикрни олға сурадилар.

Ўртоқ Соғиндиқов бу тўғрида кимнинг ҳақли эканлигини сўраб, китобхонларга мурожаат қилган-у, аммо ўз мулоҳазаларини ёзмаган.

Албатта, бу идиомани қандай таржима қилиш қозоқ таржимонларининг иши. Лекин қўйилган масала фақат қозоқ тили учунгина эмас, балки бошқа тиллар учун ҳам бевосита тааллуқлидир.

Бу идиомани ўзбек тилига таржима қилиш масаласида икки оғиз гап бор.

³² Қ. Соғиндиқов. „К вопросу перевода на казахский язык идиомов, крылатых слов, пословиц и поговорок, встречающихся в произведениях В. И. Ленина“. („В. И. Ленин асарларида учрайдиган идиомалар, қанотли сўзлар, мақол ва маталларни қозоқ тилига таржима қилиш масаласига доир“ (Рус тилидан Ўрта, Осиё, Қозоғистон ва Озарбойжон халқлари тилларига таржима қилиш масалаларига бағишланган республикалараро кенгашга Қозоғистондан тақдим қилинган докладлар. Олмаота, 1958 йил, 113—114-бетлар.)

Қўйилган масала гарчи хусусий характерга эга бўлган кичик бир нарса бўлиб кўринса-да, аммо унинг замирида катта муаммолар ётади. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Бир тилдан иккинчи тилга идиома ўз шакли ва образли асосларини айнан сақлаган ҳолда таржима қилинган экан, уни учинчи, тўртинчи ва ҳоказо тилларга таржима қилганда ҳам аynи ўша принципти қабул қилиш шартми?

2. Идиомани бир тилдан иккинчи тилга сўзма-сўз таржима қилганда нимага асосланиш керак?

3. Асар таржима қилинаётган тилда аynи идиоманинг йўқлиги учунгина уни сўзма-сўз таржима қилинадими?

4. Бир тилдан иккинчи тилга сўзма-сўз таржима қилинган идиомаларнинг шу тилга сингиб кетиши ёки ўзлашмай қолишини олдиндан билиб бўладими?

Ўзбек тилига *Вот где зарыта собака* идиомасини *Ҳамма бало мана шунда* ёки *Ҳамма иллат мана шунда* деб таржима қилиш мумкин. Шунини айтиш керакки, *Ҳамма бало мана шунда* бирикмаси ҳам идиомадирки, уни ҳам, ўз навбатида, рус тилига сўзма-сўз таржима қилиб бўлмайди.

Албатта, *Вот где зарыта собака* идиомасини юқоридагидай таржима қилар эканмиз, бунда русча идиоманинг рус тилига қайси тилдан ва қандай йўл билан таржима қилинганлиги билан ишимиз йўқ. Рус тилининг табияти кўтарган экан, шундай мазмундаги идиома немис тилидан сўзма-сўз таржима қилинган. Аммо бошқа тилларда ҳам айнан шундай бўлишини талаб қилиш кулгили бўлар эди. Агар масала шундай қўйиладиган бўлса, француз тилидаги *se casser la tête* сич *den Kopf zerbrechen*³³ идиоманинг рус тилига айнан, сўзма-сўз таржима этиб қабул қилинган *Ломать голову* бирикмасини ўзбек тилига унинг *Бош қотирмоқ* эквиваленти билан таржима қилмай, балки сўзма-сўз «Бош ёрмоқ» деб таржима қилишга тўғри келар эди. Аммо бу, чиндан ҳам, бош ёриш бўлмайди!

Шундай қилиб, бир тилдан иккинчи тилга идиома таржима қилинар экан, бунда, ўша идиоманинг, ўз навбатида, қайси тилдан, қандай қилиб таржима қилин-

³³ Доц. А. Я. Рожанский. „Идиомы и их перевод“ мақола-сининг 28-бетида.

ганлиги асос қилиб олинмайди. Чет тиллардан рус тилига сўзма-сўз таржима қилинган бирикмалар жуда кўпдир, аммо уларнинг ҳаммасини бошқа тилларга ҳам худди шундай таржима қилиш шарт эмас.

Шундай қилиб, идиомаларни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилганда, уларнинг шу бирикма таржима қилинаётган тилнинг табиатига қанчалик ботиши, сунъий бирикмага айланиб, китоблар ичида чанг босиб қолиб кетмаслиги ва шу китобларни ўқийдиган кишиларга қанчалик тушунарли ва мақбул бўлиши билан ҳисоблашиш шарт. Ҳар қандай миришкор таржимон томонидан жуда чиройли таржима қилинган ҳар қандай ўткир идиома ҳам, агар шу идиомани «истеъмол» қилувчи кишига — талабдорга, харидорга, яъни китобхонга тушунарли ва мақбул бўлмаса, ундай идиомани ўлди деяверинг!

Бунга нима дейсиз?

Ўртоқ Қ. Соғиндиқов ўзининг «В. И. Ленин асарларида учрайдиган идиомалар, қанотли сўзлар, мақол ва маталларни қозоқ тилига таржима қилиш масаласига доир» мақоласида *Вариться в собственном соку; Смотреть сквозь пальцы; Умывать руки* идиомаларининг образли асосларини айнан сақлаган ҳолда қозоқ тилига таржима қилиб бўлмайди, агар шундай қилинса, фақат бемаъни бирикмаларгина ҳосил бўлади, деб кўрсатади (109-бет).

Шунингдек, мақола автори *Беречь как зеницу ока — Көздің қарашығындай сақтау; В мутной воде рыбу ловить — Лай судан балық аулау; В прятки играть — Жасырынбақ ойнау; Волосы встают дыбом — Төбе шашың тік тұрады; Как небо от земли — Аспан мен жердей; Көк пен жердей; Черепашьим шагом — Тасбақа аяқмен* каби фразеологик ибораларнинг ҳар икки тилда ҳам бир-бирига айнап, ҳам шакл, ҳам маъно томондан мувофиқ келишини икки тил тараққиётининг ўзаро алоқадорлиги, бир тилнинг иккинчи тил тараққиётига баракали таъсир қилишининг натижасидир деб қараш керак, дейди. Автор яна давом этиб айтадики, *Лай судан балық аулау (Ловить рыбу в мутной воде); Тасбақа аяқмен (Черепашьим шагом)* ва бошқа шу каби-

лар Совет ҳокимияти йилларидагина рус тили орқали қозоқ тилига кириб келгандир.

Булардан ташқари, *Куй железо, пока горячо — Темірді қызған кезде соқ* мақоли марксизм-ленинизм классиклари, айниқса В. И. Ленин асарларининг қозоқ тилига таржима қилиниши натижасида ҳосил бўлган ва қозоқ тилига кириб келган эмиш.

Шуниси қизиқки, агар биз мақола автори келтирган бу ибораларни ўзбек, татар ва бошқа туркий халқларнинг мақол, матал ва идиомаларига қиёс қилсак, улар ўртасида номувофиқлик борлиги маълум бўлади.

Масалан, рус тилидаги *Вариться в собственном соку; Смотреть сквозь пальцы* идиомалари фақат рус тилидагина хос, бинобарин, уларнинг таркибидаги сўзларнинг лексик маъноларини айнан сақлаган ҳолда қозоқ тилига таржима қилиб бўлмаса, иккинчи идиома ўзбек тилида айнан шундай маънода *Бармоқ орасидан қара*ш деб ишлатилади. Биринчи идиоманинг эса ўзбек тилида *Ўз ёғига ўзи қовурилмоқ* деган жуда ажойиб эквиваленти бор.

Бундан ташқари, *В мутной воде рыбу ловить — Лай судан балық аулау; Волосы встают дыбом — Төбе шашың тік тұрады; Как небо от земли — Аспан мен жердей; Черепашьим шагом — Тасбақа аяқмен* бирикмаларини бир тилнинг иккинчи тилга таъсир қилишининг натижаси деб қараш ҳам ўзбек тили мисоллари асосида тасдиқланмайди, чунки *Сувини лойқалатиб, балиғини ушлаш; Тепа сочи тик тұради; Осмон билан ердай; Тошбақа қадам* каби фразеологик иборалар азалдан ўзбек тилида мавжуд.

Рус тилидаги *Куй железо, пока горячо* мақоли французларда ҳам бор: *i'l faut battre fer pendant qu'il est chaud*. Бу мақол немисларда ҳам бор: *man muß das Eisen schmieden, Solange es heiß ist*. Шунингдек, татарларда: *Тимерне кызуында сук; ўзбекларда: Темирни қизиғида бос; қозоқларда: Темірді қызған кезде соқ* деб ишлатилади. Татар олими Ноқий Эсанбат *Темирни қизиғида бос* мақолини венгер тилида ҳам учратамиз, деб кўрсатади. Унинг фикрича, темирни қизиғида босиш лозимлигини тушунган ҳар бир халқда бу мақол бор деса бўлади.

Бас, шундай экан, *Темирни қизиғида бос* мақолини бошқа бирон тилдан кириб келган деб қараш тўғри

бўлмайди. Башарти, агар шундай фикр олға суриладиган бўлса, у вақтда бу мақолни рус тилига ҳам немис ёки француз тилидан кирган, шунингдек, ўз навбатида, немис ёки француз тилига ҳам яна бошқа қандайдир тилдан кирган деб қарашга тўғри келар эди. Ҳолбуки, бундай деб қараш мутлақо тўғри эмас — руслар, немислар, французлар, венгерлар, ўзбеклар, татарлар, қozoқлар ва *Темирни қизигида* бос мақолига эга бўлган ҳамма халқларнинг ўзлари ҳам темирни қизигида босишни яхши биладилар!

«Тузланган»... одам

Қ. Соғиндиқов ўша мақоласида тилда мавжуд идиомаларни билишни айтиш тилни эгаллашнинг асосий шарти сифатида кўрсатади ва буни ҳар бир таржимондан талаб қилиш лозим, деб уқтиради. Лекин шунга қарамай, деб кўрсатади автор, шундай «таржимонлар» ҳам борки, улар жумла ёки сўз бирикмаларини сўзма-сўз, контекстан ажратган ҳолда, уларнинг мантикий маъноларини ҳисобга олмай туриб, қozoқ тилининг грамматик нормаларига риоя қилмасдан таржима қиладилар. Шундай «таржимонлардан» бири, масалан, рус тилида кўчма маънода ишлатиладиган *Насолил* феълини қozoқ тилига *Туз себу* деб таржима қилган! Шундай қилиб, рус тилидаги *Он мне насолил* бирикмаси қozoқ тилида ҳам *Ол маған туз септі* бўлиб қолган. Яна бу таржимон жаноблари русча иборанинг образлилигини сақлаётганиман дейишга ҳам журъат қиладилар, деб кўрсатади мақола автори.

Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, рус тилида кўчма маънода ишлатиладиган *Насолил* сўзи қozoқ тилига айнан таржима қилинганида кўчма маъно бермай, тўғри маъно англашилиб қолар экан.

Энди бу фикрларнинг ҳаммасини ўзбек тили мисоллари асосида таққослаб кўринг. Рус тилидаги *Он мне насолил* бирикмаси ўзбек тилига *У мени тузлади* деб таржима қилинади ва бу бирикма бизда тўғри маънода ишлатилмайди, яъни ҳеч ким бунда бирорта одамни худди бодирингдай, бочкага солиб тузлаб ташлашни кўз олдида келтирмайди!

А. П. Чеховнинг «Ниқоб» сарлавҳали ҳикоясида миллионер Пятигоров *Перец ты этакий* деган бир идио-

мани ишлатади. Бу ўзбек тилига *Ҳе хотинталоқ* ва *Ҳе занғар* деб икки хил таржима қилинган. Ҳолбуки, ўзбек тилига ҳам уни айнан *Ҳе мирзақалампир* деб таржима қилавериш мумкин эди. Чунки шундай идиома ўзбек тилининг ўзида ҳам бор.

Лекин рус тилидаги образли асоси «Перец» сўзидан иборат идиома ва маталларнинг ҳаммаси ҳам ўзбек тилидаги объекти шундай сўздан иборат бирикмаларга мувофиқ келавермайди, албатта. Масалан, русча *Я ему дам перцу* идиомасини ўзбек тилига «Мен унга қалампир бераман» ёки «Мен уни қалампирлайман» деб таржима қилиб бўлмайди, чунки ўзбек тилида сўзларнинг бирикиш нормаларига асосан кишини «тузлаш» мумкин-у, аммо унга «қалампир бериб» ҳам бўлмайди, уни «қалампирлаб» ҳам бўлмайди!

Шундай қилиб, рус тилидан қардош тилларга қилинган баъзи бир таржима намуналарини қиёс қилиш шуни кўрсатадики, айрим ҳолларда, уларда мақол, матал ва идиомаларни таржима қилиш принциплари ҳам бир-биридан тафовут қилар экан. Юқорида кўрган мисолларимизда қozoқ тили учун сунъий бўлиб кўринадиган бирикмалар ўзбек тилининг ўзида мавжуд бўлиб, у ҳатто маъноси, шакли ва баъзан образли асослари жиҳатидан ҳам русча бирикмага жуда ўхшайди.

Рус тилидаги *Рука руку моет* мақоли қozoқ тилига икки хил таржима қилинган: 1) *Бай байға қуяди, сай сайға қуяди*; 2) *Қол қолды жуади*. Бунинг биринчи варианты тўғри эмас, деб талқин қиладилар ўртоқ Қ. Соғиндиқов, чунки «бой» тушунчаси рус тилидаги, масалан, «капиталист», «монополист», «банкир» тушунчаларига мувофиқ келмайди. Юқоридаги тушунча фақат қozoқларга ва уларга қардош бўлган халқларнинг тарихигагина хос бўлган ижтимоий категориядир. Шунинг учун рус тилидаги *Рука руку моет* мақолини қozoқча *Бай байға қуяди, сай сайға қуяди* мақоли билан таржима қилиб бўлмайди.

Шунинг учун уни қozoқ тилига *Қол қолды жуади* деб сўзма-сўз таржима қилишга тўғри келар эмиш! (124-бетга қараңг).

Аммо шуни айтиш керакки, *Қўл қўлни ювар* мақоли рус тилидан сўзма-сўз таржима қилиш натижасида кириб келган мақол эмас, балки у деярли ҳамма туркий халқларда бор.

«Шапкаси ёнган» ўғрининг тақдири

Рус тилидаги *На воре шапка горит* идиомаси қозоқ тилига икки хил таржима қилинган:

1) Урының бөркі жанды; 2) Сезікті секіреп.

Қозоқ таржимонининг фикрича, бу таржиманинг биринчи варианты муваффақиятсиз чиққан, чунки қозоқ тилида *Урының бөркі жанды* бирикмаси оригиналдагидай кўчма маъно англатмайди, балки тўғри маънода тушунилади, ё бўлмаса, фақат бемаъни бир гапга айланиб қолади, холос. *Сезікті секіреп* вариантыга келганда, у рус тилидаги *На воре шапка горит* бирикмасининг маъносини тўлиқ ифодамайди. Бунда ҳар икки бирикма ҳам ўғрининг изтироб чекиш натижасида ўзини билдириб қўйиши ифодаланган.

Бу идиома ўзбек тилига қандай таржима қилинади? Бизда бу бирикма «Ўғрининг шапкаси ёнди» ёки «Ўғрининг дўпписи ёнди» деб таржима қилинган эмас, албатта. *На воре шапка горит* идиомаси унинг ўзбек тилидаги *Бўйнида иллати борнинг оёғи қалтирайди* деган муқобил варианты — мақол билан алмаштириб берилади.

Шундай қилиб, рус тилида ўғри сири очилиб қолишидан қўрқиб, «шапкаси ёнса», қозоқ тилида у «сақрай бошлайди», ўзбек тилида эса унинг оёғи «қалтираб» туради!

Осмон яқин, ер юмшоқ

Осмон узоқ, ер қаттиқлигини ким билмайди! Аммо худди шундай «оддий», ҳаммага маълум факт асосидаги фразеологик бутунлик жуда чуқур маъно беришига қойил қолинг. Бу бирикма оғир аҳволда нажотсиз қолиш маъносиде ишлатилади.

Рус тилида ҳам шундай маънода *До неба высоко, до царя далеко* деган фразеологик бутунлик ишлатилар эди.

В Далнинг «Пословицы и поговорки русского народа» («Рус халқининг мақол ва маталлари») номли асарида бу бирикманинг яна бир ажойиб вариантыни кўрамиз: *Сколько ни вертеться, а некуда деться: на небо высоко, в воду глубоко*. Бу эса ўзбекча бирикмага фақат маъно томондангина эмас, балки образли асосларининг жуда яқинлиги жиҳатидан ҳам ўхшайди.

Дарҳақиқат, синфий тенгсизлик замонида осмон

узоқ, ер қаттиқ эди. Аммо Улуғ Октябрь революциясидан кейин осмоннинг узоқлиги-ю, ернинг қаттиқлиги писанд бўлмай қолди. Тоғларни ағдариб, темир йўллар ўтказётган, ернинг бағрини тилим-тилим қилиб, ундаги зангори оловни ер сиртига чиқараётган, забардаст техника воситалари билан ернинг кўксини тилаётган совет кишии учун ер қаттиқми? Осмони фалакка товушдан ҳам тез учётган, 384395 километр узоқликдаги Ойнинг инсон кўзига кўринмай келган томонини расмга олган, Ю. А. Гагаринни космосга учирган, яқин келажакда коинотдаги сайёраларга парвоз қилишга тайёрланаётган совет кишилари учун осмон узоқми?

Демак, *Осмон узоқ, ер қаттиқ* бирикмаси тўғри гап маъносиде ҳам, кўчма ибора маъносиде ҳам ўзининг инсон ожизлиги давридаги, бир замонлардаги маъносини ўзгартирмоқда.

Шунинг учун ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор чироглари» романида бу иборани аксинча: *Осмон яқин, ер юмшоқ* деб ишлатади.

Хўш, ана шундай маънодаги бирикмаларни қандай таржима қилиш керак? Масалан, уни рус тилига ағдарганда юқорида келтирилган русча *На небо высоко, в воду глубоко* фразеологик бутунлигига акс маъно бериш билан таржима қилиш мумкин.

Бундай ҳолларни биз рус тилининг ўзида ҳам кўра-миз.

Русларда *Один в поле не воин* мақоли ишлатилар эди. Аммо Улуғ Ватан уруши йилларида юксак ҳарбий воситалар билан қуролланган жасур жангчиларимиз катта қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб жанг қилган экан, юқоридаги мақол ҳам ўз маъносини ўзгартирди. Шунинг учун *Один в поле не воин* мақоли *И один в поле воин* деб ҳам ишлатиладиган бўлди.

Рус тилидаги *Один в поле не воин* мақолининг ўзбек тилида *Якка отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас* деган муқобил варианты бор. *И один в поле воин* мақолини ҳам ана шу ўзбекча мақолнинг маъносини ўзгартириб таржима қилса бўлади.

Владимир Даль луғатида «эҳтиёт бўл» деган маънода *Возьми глаза в руки* деган идиомани учратамиз.

Бу жуда қизиқ! Ахир, кўзни ҳам қўлга олиб бўладими? Ундай десангиз, бу идиоманинг бундан ҳам қизиқроқ: *Возьми глаза в зубы*, яъни Кўзингни тишинга ол(!) деган варианты ҳам бор. Фақат рус тилигагина хос бўлган бу бирикмаларни ўзбек тилига идиомалигича таржима қилиб бўлмаса керак, албатта.

Йўқ, бундай хулоса чиқаришга ўрин йўқ. Бизнинг она тилимиз ҳам шу қадар бойки, бошқа тиллардаги жуда кўп мақол, матал ва идиомаларга ундан эквивалент ёки муқобил вариантлар топса бўлади. Чунончи, юқоридаги *Возьми глаза в руки (в зубы)* идиомасини ўзбек тилидаги *Кўзингга қара (!)* ибораси билан таржима қилиш мумкин.

Бировга хушомад қилиш, донм унинг пинжига кириб юриш маъносидан рус тилида *Быть под каблуком (у кого)* деган идиоматик ибора ишлатилади. Шуниси қизиқки, ўзбекларнинг хушомадгўйлари ўзларини бировларнинг оёқ кийимлари пошналари остига урмайдилар, балки, аксинча, уларнинг кавушларини «кўтариб юрадилар»! Масалан, *Кавушбардор бўлмоқ*. Бундан ташқари, *Лаганбардор* варианты ҳам бор.

Буларнинг ҳаммаси, чиндан ҳам, тилнинг мўъжизасиз «мўъжизалари» эмасми?

Бу қайси халқнинг мақоли?

Ушбу китобда, ўрни билан, мақол, матал ва идиомаларнинг бир неча тиллардаги эквивалент ва муқобилларини кўрсатиб ўтдик. Аммо, нима учун айни бир хил маънони ифодаловчи ва ҳатто шакл томондан ҳам бир-бирига монанд бирикмалар учрайди? Буларнинг қаердан келиб чиққанлигини қандай билиш мумкин деган ва бошқа шунга ўхшаш кўпгина масалалар хусусида батафсил гапланиб олиш керак.

Албатта, бир-бирига қардош тилларда ўхшаш мақол ва маталлар ҳамда идиомаларнинг учраши ҳеч кимни ажаблантирмайди. Чунки азалдан бир-бирига қариндош бўлиб, бир территория ва бир хил шароитда яшаб келган халқларнинг тилларида ўхшашлик бўлмаслиги мумкин ҳам эмас.

Ўзбек ва тожик халқлари азалдан бир-бирига қўшни бўлиб яшаб келаётган бўлса ҳам, уларнинг тиллари бир хил системадаги тиллар жумласига кирмайди. Де-

мак, бу тиллар қардош тиллар ҳисобланмайди. Аммо, шунга қарамай, ўзбек ва тожик тилларида бир-бирига айнан ўхшайдиган мақол ва маталлар жуда кўп учрайди. Бу ўзбек ва тожик халқларининг бир-бирига қардош, жондош бўлиб ёнма-ён, ҳатто аралаш-қуралаш бўлиб яшаб келганлиги натижасидир. Бас, шундай бўлгандан кейин бу икки тилда айни бир хил маънодаги мақол, матал ва идиомаларнинг учраши табиий ҳолдир.

Аммо, шуниси қизиқки, на қардошлик, на территория, на этник жиҳатдан бир-биридан бутунлай узоқ бўлган халқларнинг тилларида ўхшаш мақол ва иборалар учрайди. Бунинг сабаби қуйидагилардан иборат:

1. Халқларнинг тафаккур қилишидаги умумий қонунлар тилда ҳам ўз аксини топади, чунки тил билан тафаккур бир-бири билан узвий боғлиқдир. Натижада қариндошлик жиҳатидан узоқ тилларда ҳам ўхшаш бирикмалар пайдо бўлади.

2. Халқлар ўртасида бевосита ёки бавосита олиб борилган иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатлар натижасида тилга янги мақол, матал ва идиомалар ҳам кириб келади ва ўзлашиб кетади; бора-бора бу бирикмаларнинг бошқа тиллардан «кўчиб» келганлигини ҳам билиш қийин бўлиб қолади.

3. Бир тилдан иккинчи тилга китоблар таржима қилиш унга кўплаб мақол, матал ва идиомаларнинг кириб келишига сабаб бўлади.

Лекин ўхшаш мақол ва маталларнинг ҳаммасининг манбаини ҳам нуқул хорижий тиллардан қидира бермаслик лозим.

Руслардаги *И волки сыты, и овцы целы* фразеологик бутунлигини французларда (*Menager la chevre et le chou*), полякларда (*J wilk syt, i koza sala*), татарларда (Буре дә тук булсын, сарык та бөтен булсын) ҳам учратамиз. Ўзбек тилида эса бундай бирикма йўқ. Аммо худди юқоридагидай принципа тузилган ва ўшандай маънони ифодаловчи, лекин образли асослари бошқача бўлган *Сих ҳам куймасин, кабоб ҳам муқобил* варианты борки, ўрнига қараб, юқоридаги бирикмаларнинг ўрнига шунини ишлатса ҳам бўлади.

Рус тилидаги *Покорной головы меч не сечёт (Повинную голову меч не сечёт)* мақоли жуда кўп халқларда учрайди. Масалан, ўзбекларда: *Эгилган бошни*

қилич кесмас, қозоқларда: *Усынған басты қылыш кеспес*. Бунинг туркманларда ва бошқа халқларда ҳам борлиги маълум.

Хўш, бу мақолни қайси халқ бошқа қайси бир халқдан олган деб ўйлашга асос бор? Масалан, ўзбеклар бу мақолни руслардан олганми, руслар эса уни қозоқлардан олганми? Йўқ, эгилган бошни раҳмсизлик билан кесадиган номард халқ бўлмаганидай, шундай мақолга эга бўлмаган тил ҳам йўқдир. Умуминсоний ахлоқ қондаси, бир хил мантиқ жуда кўп халқларнинг тилларида юқоридаги мақолнинг ҳосил бўлишига олиб келган.

Руслар *Дитя не плачет — мать не понимает* деб гапирадилар. Худди шундай мақол ўзбекларда ҳам бор: *Бола йиғламаса, она сут бермас*; татарларда ҳам бор: *Еламаган балага имчэк бирмилэр*; қозоқларда ҳам бор: *Жыламаған балаға емшек бермейді*, озарбойжонларда ҳам, туркманларда ҳам бор. Нима учун шундай? Чунки бола йиғламаса, онаси сут бермаслигини ҳамма халқ ҳам билади. Шунинг учун ҳам кўпгина халқлар, бирон ишни амалга ошириш учун қўл қовуштириб ўтирмасдан, балки ҳаракат қилиш лозим деган фикрни олға сурини учун турмушдаги ўша ҳақиқатдан мақол учун фойдаланганлар.

Аёзнинг чориги

В. Далнинг мақоллар тўпламида *При сытости помни голод, при богатстве — убожество* деган мақолни учратамиз. Ана шундай ахлоқий-фалсафий эътиқод ҳамма халқларда ҳам бордир. Демак, худди шундай бирикмаларнинг бошқа бир қанча халқлар тилларида ҳам учраши қонуний ҳодисадир. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, бир хил турмуш шароити ёки бир хил фалсафий-ахлоқий эътиқод бир-бирига айнан ўхшаш шаклдаги мақол ва маталларни келтириб чиқариши билан бирга, баъзан улар аксинча, айни тилнинг ўзигагина хос шаклда, ўзига хос объектлар асосида тузилган бўлиши ҳам мумкин.

Юқорида қайд қилинган: тўқликда — очликни эсла, **бойганингда — муҳтожликни** деган маънода қозоқ тилида: *Аяз әлінді біл, журер жолыңды біл* деган матал ишлатилади. Шундай матал туркманларда, ўзбекларда

ва бошқа халқларнинг тилларида ҳам мавжуддир. Бу мақол асли чуқур фалсафий фикрни ўзида ифодалаган бир афсонадан келиб чиққан.

Ўтмишда оддий бир камбағал чўпон ўз донолиги туфайли бой бўлади. Унинг ўзи халқ орасидан чиққанлиги учун жафокаш халқнинг эҳтиёжларини жуда яхши билар экан. Шунинг учун ҳам катта мансабга мушарраф бўлгач, халқнинг оғир қисматига кўмаклашмоқ, унинг оғир аҳволини енгиллаштириш мақсадида тўғри ва одил ҳамда камтар бўлиш, ўзининг оғир ўтмишини унутмаслик мақсадида ўтирадиган жойнинг тепасига ўз чорикларини илиб қўйган ва, ҳар сафар уни кўрганида: „Аяз әлінді біл, журер жолыңды біл“ деб қўяр экан³⁴.

Биз қозоқ тилида Аёзхон тўғрисидаги афсонани келтириб, Аёзхоннинг унда қозоқ бойи сифатида кўринганини айтиб ўтдик. Худди шу афсона туркман тилида ҳам бор. Унда ҳикоя қилинишича, Аёз деган бир туркман чўпони султон даражасига кўтарилади. У ўз ўтмишини унутмаслик мақсадида, сарой дарвозасининг тепасига чорикларини илиб қўяди. Ана шу афсонанинг хулосаси сифатида туркман тилида «Чоригингга қара, Аёзхон» деган матал келиб чиққан («1000 туркменских пословиц» китобчасининг 20-бетига қаранг).

Кимнинг гапи рост?

Даврада ўтирган ўзбек йигити *Отинг ёмон бўлса, сотиб қутуласан, қўшининг ёмон бўлса, кўчиб қутуласан, хотининг ёмон бўлса нима қиласан* деган матални ишлатганида, бодом қовоқ қозоқ йигити эътироз билдирди.—Сен бу матални нотўғри айтдинг, у асли мана бундай,— деб унинг қозоқча вариантини айтди:

Атың жаман болса, сатып қутылырсың, қатының жаман болса, қайтіп қутылырсың.

Қозоқ ва ўзбек йигитининг бу тортишувига қулоқ солиб ўтирган татар йигит кулиб юборди.—Икковларинг ҳам билмас экансизлар, бу матални мана бундай айтадилар,— деб унинг татарча вариантини келтирди:

³⁴ К. Сагипдиқов. „К вопросу перевода на казахский язык идиомов, крылатых слов, пословиц и поговорок, встречающихся в произведениях В. И. Ленина“ („В. И. Ленин асарларида учрайдиган идиома, қанотли сўзлар, мақол ва маталларни таржима қилиш масаласига доир“), 127-бет.

Атың яман булса, сатып котылырсың, ага-энең яман булса, качып котылырсың, хатының яман булса, ничек котылырсың.

— Менимча,— деди бир туркман йигити,— бу матални татарлар тўғри айтар эканлар, негаки, унинг туркманча варианты ҳам худди шундай.

Хуллас, мунозарани кузатиб турган озарбойжон қизи гапга аралашди.— Ҳамма йигитлар тўплашиб олиб, нуқул хотинларингни ёмонлашдан уялмайсизларми? — деб ҳазиллашди у.— Аслида эса, бу маталнинг тўғриси ҳеч ким билмас экан, чунки унда асосий гап ёмон хотин тўғрисида ҳам эмас, балки ёмон характердан қутулишнинг қийинлигидадир. Сут билан кирган — жон билан чиқар,— деди-да, ҳалиги бирикманинг озарбойжонча вариантыни айтди:

— Қўшининг ёмон бўлса, кўчиб қутуласан, хотининг ёмон бўлса, қўйиб қутуласан, тишинг ёмон бўлса, олиб қутуласан, хулқинг ёмон бўлса, ўлиб қутуласан.

Даврада ўтирган яна кимдир биров гап олди.— Озарбойжонча матал ҳам тўғри эмас экан, чунки ким қаёқлардан «тиш» билан «хулқ» ҳам келиб қўшилди. Аслида эса мана бизнинг тилимизда...

Хуллас, бу мунозаранинг охири кўринмас эди.

Агар диққат қилсангиз, бу маталларнинг ҳаммасида ҳам от «сотилади», бадкирдор оғанидан ва ёмон қўшнидан қутулиш учун «кўчилади», ёмон тиш «олинади». Аммо ёмон хотиндан қутулиш амри маҳол экан.

Хўш, нима учун шундай? Бу маталнинг қайси тилдаги варианты тўғри?

Агар биз бу маталнинг фалон тилдаги варианты тўғри десак, суҳбатдошларимизни ранжитиб қўйган бўламиз. Ҳақиқатда эса, масалани бундай тахлитда қўйиб бўлмайди. Қайси мақол, матал ёки идиома қайси бир тилда қандай шаклда ишлатилса, ўшанинг ўзини тўғри деб билмоқ керак, чунки бир хил маънода айтилган фикр турли тилларда ўзига хос шаклларда кўринади.

Дарвоқи, рус тилида ёмон одамдан қутулиш қийинлиги ўзига хос шаклда матал қилинади:

От чёрта крестом, от свиньи пестом, а от лихого человека — ничем (В. Далнинг мақол ва маталлар тўпламидан).

Шуни айтиш керакки, ёмон одамдан қутулишнинг

қийин эканлигини ифодаловчи ўзбек, қozoқ, туркман, озарбойжон тилларидаги маталларнинг шаклларида баъзи бир тафовутлар бўлса-да, аммо уларнинг объект хусусиятлари бир-бирига ўхшайди. Шу маънони ифодаловчи русча бирикма эса шу жиҳатдан бу тиллардаги маталлардан бутунлай фарқ қилади.

Ўзбек тилида:

Энкайганга энкайгин
Бурнинг ерга текканча.
Қаққайганга қаққайгин,
Бошинг кўкка етганча, — деган матал ишлатилади.

Буни айнан шундай шаклда қozoқ тилида ҳам учратамиз:

Енкейгенге енкей,
Басың жерга жеткенше.
Шалқайғанға шалқай,
Төбең көкке жеткенше.

Аммо шуниси қизиқки, қozoқ тилида биз худди шу маталнинг бошқача вариантыни ҳам учратамиз:

Енкейгенге енкей
Атанның қара қулы емес.
Шалқайғанға шалқай
Пайғамбардың улы емес.

Ўзбек тилида *Милкини (арқоғини) кўр — бўзини ол, онасини кўр — қизини ол* деган матал бор. Уни шундай шаклда озарбойжон тилидан ҳам топамиз (аммо рус тилига у «Погляди на краешек бязи — купи весь кусок, погляди на мать — женись на дочери» деб ёмон таржима қилинган).

Бу матал татар тилида бутунлай бошқача шаклда кўринади: *Табагына кара да ашын эч, анасына кара да кызын коч*; унинг қozoқча варианты эса яна ҳам кўпроқ фарқ қилади: *Анасын көріп қызын ал, аяғын көріп асын иш*.

Мақоллардан пайдо бўлган мақоллар

Бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш натижа-сида жуда кўп янги сўзлар, терминлар ва образлар билан бирга, янги иборалар ва бирикмалар тилга кириб

келади. Баъзан бу бирикмаларнинг бошқа тилдан кириб келганлигини ҳатто билиб ҳам бўлмайди.

Шу билан бирга, жуда кўп бирикмалар борки, уларни бир тилдан иккинчи тилга, унинг маъно ва шакл бирлигини сақлаган ҳолда таржима қилинса, худди унинг ўзига ўхшаш жуда ажойиб бирикма ҳосил бўлади. Ана шундай мақол, матал, идиомалар, сўз ўйинлари ва бошқа шунга ўхшаш бирикмалар бора-бора тилга сингиб кетиши мумкин.

«Ўзбек халқ мақоллари» китобининг 133-бетида *Олма тагидан йироқ тушмас* деган мақолни учратамиз. Буни ўқиган одам, шубҳасиз, уни ўзбек мақоли деб ўйлайди. Аслида эса у *Яблоко от яблони недалеко падает* деган русча мақолнинг ўзбекча таржимасидир.

Хўш, бу мақол асли «келиб чиқини» жиҳатидан ўзбекча эмас экан, уни ўзбек мақоллари қаторига қўшишга асос борми?

Шуни айтиш керакки, агар ҳамма тиллардаги мақоллар тўпламларига ҳам фақат соф «миллий» мақолларнигина қолдириб, «бегона», яъни бошқа тиллардан кирганларини чиқариб ташланса, бу «усул» ҳамма тилларда ҳам қалин-қалин мақоллар тўпламларининг пуч бўлиб қолишига олиб келган бўлур эди.

Шунинг учун *Олма тагидан йироқ тушмас* мақолини ўзбек мақоллари қаторига киритилганлиги тўғри. У бизнинг тилимизга таржима йўли билан қабул қилинган экан, энди у «бегона» эмас, балки ўз мақолимиздир.

Рус тилида ҳам бошқа тиллардан кирган мақолларни жуда кўп учратамиз. Масалан, татар олими Нокий Эсанбатнинг кўрсатишича, рус мақоллари орасида битта татар тилининг ўзидан қабул қилинган мақоллар сони 600 тага етар экан.

Ўз навбатида, татар тилида ҳам русча мақол ва маталларга шаклан ва маънан айнан тўғри келадиган бирикмаларни кўп учратамиз. Масалан, *Картлык шатлык тугел* асли русча *Старость не радость* мақолининг таржимасидир десак, хато қилган бўлмаймиз.

Қозоқ тилида ҳам русча мақол ва маталлардан калька йўли билан таржима қилинган бир қанча бирикмаларни учратамиз. Масалан, *Готовь телегу зимой, а сани — летом — Кыс арбаңды, жаз шанаңды сайла.*

Бундай мисолларни жуда кўп келтириш мумкин.

Рус тилидаги *Человек, дающий совет упрямцу, сам нуждается в совете* маталини ўзбек тилига *Қайсарга ақл ўргатувчи кишининг ўзи ақлга муҳтож* деб таржима қилиш ҳам тилимизга янги бирикмани етаклаб киради.

В. Даль луғатида *Сняв голову, по волосам не плачут* мақолини учратамиз. Бунинг эквиваленти ўзбек тилида йўқ. Шу сабабли образли асослари, шакли ва маъноси-ни айнан сақлаган ҳолда ўзбек тилига *Бошидан айрилган сочиға йиғламайди* деб таржима қилиш билан ўзбек тилида жуда яхши мақол яратилган.

А. П. Чеховнинг «Человек в футляре» помли ҳикоясини ўқиган бўлсангиз керак. Агар бу «Ғилофдаги одам» ёки «Ғилоф кийган одам» деб таржима қилинганида эди, кўпол хатога ва услуб чалкашлигига олиб келарди. Шунинг учун ҳам у «Ғилоф бандаси» деб таржима қилинган. Аммо шунгача ўзбек тилида «ғилоф» ва «банда» сўзларининг қўшилишидан ҳосил бўлган «Ғилоф бандаси» бирикмаси йўқ эди. Таржима туфайли, тилимизга янги бирикма келиб кирди.

Шундай қилиб, мақол, матал ва идиоматик бирикмаларни ўзбек тилига, шунингдек, ўзбек тилидаги бирикмаларни русчага сўзма-сўз таржима қилиш натижа-сида янги бирикмалар ҳосил қилинади. Таржима ишининг тилни бойитишдаги асосий роли ҳам ана шунда кўринади.

Янги тузилган бирикмалар аста-секин тилга кириб кела бошлайдилар ва бора-бора шу тилнинг ўз бойлиги бўлиб қоладилар.

Бир тилдаги мақол ёки матални иккинчи тилга сўзма-сўз таржима қилганда сунъий бирикма ҳосил бўли-шидан эҳтиёт бўлиш лозим.

Булар—«ўғай» бирикмалар

Рус ва ўзбек тилларида шакл жиҳатидан бир-бири-га айнан мувофиқ келадиган, ҳатто объект хусусиятла-ри ҳам ўхшаш бир туркум бирикмалар борки, уларни бир-бирига на фақат муқобил вариант, ҳатто яхши экви-валент деб ҳисоблаш мумкин. Аммо асосий нарса — маъно бир-бирига монанд эмас, шунинг учун бундай бирикмалар ҳатто муқобил вариант ҳам бўлолмайди-лар.

Рус тилида *Готовь телегу зимой, а сани — летом* деган матал бор. Ўзбек тилидаги *Ез ёпинғичингни қўй-*

ма, қиш йили биласан деган матал шакл томондан унга жуда ҳам мувофиқ келади. Аммо уларнинг маъносида тафовут бор. Чунончи, русча матал ёзда қилинадиган ишнинг қишда қилиш керак, қишда бажарилиши лозим бўлган ишларни эса ёзда бажариш лозим: саранжом-сарингталик бўлиш керак деган фикрни англатади. Аммо ўзбекча бирикманинг маъноси шу бирикма таркибидаги сўзларнинг мазмунига яқин туради. Унинг биринчи қанотида ёзда ҳам ёпинғичингни ташламай, ўралиб юр деган фикр ҳукм қилинади. Иккинчи қанотида эса гўё ихтиёр кишининг ўзига қўйилади: қишда ёпинғич ёпинмасанми-йўқми — ўзинг биласан. Лекин аслида хулоса шундай эмас. Бирикманинг иккинчи қанотининг маъноси унинг биринчи қанотининг маъноси билан узвий боғлиқдир. Яъни: ёздаки ёпинғич ёпиниб юриш керак экан, қишда ўзинг биласан, яъни шундай қилиб юриш ўз-ўзидан равшан, демакдир.

Шундай қилиб, русча *Готовь телегу зимой, а сани летом* маталига ўзбек тилидаги *Ёз ёпинғичингни қўйма, қиш йили биласан* бирикмаси гарчи шакл ва объект хусусиятлари томонидан жуда мувофиқ келса ҳам, аммо уларнинг маъноси бир-бирининг ўрнини қоплай олмайди. Шунинг учун бу икки бирикма бир-бирига эквивалент ёки муқобил бўлмайди.

Шунингдек, рус тилидаги *С глаз долой, из сердца вон* фразеологик бутунлигига ўзбек тилидаги *Кўздан нари — кўнгилдан нари* бирикмаси ҳам шакл жиҳатидан, ҳам образли асослари билан жуда ҳам ўхшайди. Гўё уларнинг бир-бирига эквивалент бўлишига шубҳа қолмайди. Шунинг учун ҳам татар халқ мақолларида улар эквивалент бирикмалар сифатида кўрсатилган.

Лекин аслида улар бир-бирига эквивалент бўлмайдилар. Чунки *С глаз долой, из сердца вон* дегандаги маънони *Кўздан нари — кўнгилдан нари* бирикмасида кўрмаймиз. Унинг маъноси кўздан узоқлашган одам бора-бора унутилади, кўнгилдан чиқиб кетади, демакдир. Ҳатто қариндошлар ҳам тез-тез кўришиб турсалар, бир-бирларига меҳр-оқибатли бўладилар. Кўздан узоқлашсалар, кўнгилдан ҳам узоқлашадилар деган маънони беради. Унда русча бирикмадаги ҳайдаш ёки таъқиб қилиш маънолари йўқ.

Бас, шундай экан, улар қандай қилиб эквивалент бирикмалар бўла оладилар?

Рус тилидаги *Знай сверчок, свой шесток* мақолини олайлик. Буни, одатда, бизда *Кўрпага қараб оёқ узат* деб таржима қиладилар. Лекин бу тўғри эмас.

Худди шу бирикманинг қозоқ тилига таржимаси жуда характерлидир.

Ўртоқ Қ. Соғиндиқовнинг мақоласида айтилишича, рус тилидаги *Знай сверчок свой шесток* мақоли В. И. Ленин асарларининг 8-томда *Аяз элиңди бил, журуер жо-лыңды бил* деб таржима қилинган экан. Лекин ўртоқ Соғиндиқов юқоридаги мақолнинг бундай таржима қилинишини нотўғри деб ҳисоблайди. Чунки, ҳақиқатан ҳам, ўзига хос этимологиясига эга бўлган, Шарқ халқлари орасидагина машҳур Аёз номли киши тўғрисидаги афсонанинг хулосаси билан юқоридаги мақолни таржима қилиш тўғри бўлмайди.

Демак, бир мақол, В. И. Лениннинг айнаи бир асарида тамоман бошқача таржима қилинган.

Мақолаавторининг кўрсатишича, *Знай сверчок свой шесток* мақоли В. И. Ленин асарларининг бошқа томларида ўзгача таржима қилинган. Қозоқ таржимонлари буни *эр шегіртке эліңді бил, қонар жеріңді бил* деб ағдарганлар. Ўртоқ Қ. Соғиндиқов ана шу таржима вариантини тўғри деб ҳисоблайди.

Ўзбек тилида ҳам *Знай сверчок свой шесток* мақолининг *Кўрпангга қараб оёқ узат* деб таржима қилиниши тўғри эмас. Чунки *Кўрпангга қараб оёқ узат* мақоли, аслида, русча *По одежке протягивай ножки* мақолининг эквивалентидир. Бу бирикма контекст ичида баъзи ҳоллардагина *Знай сверчок свой шесток* мақолига фақат муқобил бўлиши мумкин, холос.

Рус тилида *Дураку закон не писан* мақоли ва ўзбек тилидаги *Аҳмоққа тўйтепа нима йўл* мақоли интонация ва образли асослари томонидан бир-бирига ўхшайди. Аммо ўзбекча бирикма асосидаги жўғрофий номнинг мавжудлиги уларнинг бир-бирига эквивалент бўлишига йўл қўймайди.

Демак, шакл ва объект хусусиятлари, интонацияси ва бошқа шу каби шакл элементлари жуда ўхшаш бўлган бирикмаларнинг ҳаммаси ҳам бир-бирига эквивалент бўлавермайди.

Баъзан шундай бўлиши ҳам мумкинки, формал томондан ва бирикмалар таркибидаги сўзларнинг конкрет

маънун ётидан бир-бирига тамом қарама-қарши бўлган иборалар ҳам эквивалент бўлиши мумкин. Масалан, рус тилида нима бўлса шу бўлсин, менинг парвойимга келмайди деган маънода *Хоть трава не расти* (*А там хоть трава не расти*) деган фразеологик бутунлик ишлатилади. Энди ўзбек тилида ҳам худди шу маънода қўлланиладиган бирикмага диққат қилинг: *Менга деса ғовлаб кетсин!*

Демак, русча бирикмада «менга деса ўт ўсмасин» дейилса, ўзбекча вариантида «ғовлаб кетсин» дейилади! Аммо, таркибидаги сўзларнинг конкрет маъносидан қатъий назар, уларнинг кўчма маънолари бир-бирига монанд ва шунинг учун бу икки фразеологик бутунликни эквивалент бирикмалар деб ҳисоблашга тўлиқ асосимиз бор.

Иш хуржин

Бир халққа тушунарли, бир тилнинг ўзига хос, ўз келиб чиқиш тарихига эга бўлган баъзи бирикмаларни иккинчи тилга шакл томонидангина мувофиқ келадиган мақол, матаал, идиома ёки бошқа бирикма билан таржима қилиш чалкашликка ёхуд ноаниқликка олиб келади.

Рус тилидаги *Дело в шляпе* идиомасини ўзбек тилидаги *Иш хуржин* идиомаси билан таржима қилишнинг тўғрилигига ким шубҳа қилади? Шуниси қизиқки, бу икки бирикмада объектлар айнан бир хил бўлмаса ҳам, аммо уларнинг шакллари, интонацияси бир-бирига жуда ўхшайди ва, беихтиёр, уларнинг маъноси ҳам бир-бирига мувофиқ келади, деб ўйлайди киши. Аммо, аслида, улар шаклан бир-бирига ўхшасалар-да, маънан бир-бирини тамом инкор этади. Чунки рус тилидаги *Дело в шляпе* ибораси рус тилининг ўзига хос бирикма бўлиб, у ўзбек тилининг ўзига хос бўлган *Иш хуржин* идиомасидан тамомила фарқ қилади. Шунинг учун, башарти, рус тилидаги *Дело в шляпе* идиомасини ўзбекча *Иш хуржин* ибораси билан таржима қилинса, чиндан ҳам, иш хуржин бўлиши мумкин!

Почта ҳали бўлмаган қадимги замонларда хабарлар бир жойдан иккинчи жойга махсус чопарлар орқали етказилар экан. Жуда муҳим қоғозларни ўша вақтлар-

да русларда «дело» деб атар эканлар. Ана шундай ҳужжатлар босқинчиларнинг диққатини ўзига тортмасин деган мақсадда чопарларнинг шапкалари ёки шляпаларининг астарига тикилар экан.

Шу билан бирга, турли мунозараларга ва эътирозларга сабаб бўлган ишлар қуръа ташлаш йўли билан ҳал қилинган. Бир нарсга жавобгар шахснинг, иккинчисига эса даъвогар шахснинг номи ёзилиб, у бош кийимининг ичига солинган. Сўнгра чет кишилардан бири, судьянинг ишораси билан, ҳалиги қуръани олар экан. Унга кимнинг номи ёзилган бўлса, ишни ўша одам ютган деб ҳисобланар экан.

Ҳозир рус тилида *Дело в шляпе* идиомаси «*Иш жойида*», «*Иш ўнгидан келди*» ёки жонли сўзлашув тилида «*Ишлар михдай*» деган маънода ишлатиладиган бўлиб қолган³⁵.

«Жун ҳам, пар ҳам насиб қилмасин»

Рус тилида *Ни пуха, ни пера* идиомасини олиб қарайлик. Бунинг ҳар икки қанотида ҳам инкор маъноси ётади. Агар уни айнан таржима қилсак: «На жун, на пар» деган маъно келиб чиқади. Агар ўзбек тилида бу жумлани ижобий маъно беради деб фараз қилсак-у, уни, масалан, овчиларга нисбатан ишлатсак, яъни «*Овингиз барор олсин*» дейиш ўрнига «*На тивит, на пар*» деб қўйсак, бундай истагимиз учун овчилардан қандай «совға» олишимиз маълум.

Шуниси қизиқки, рус тилида *Ни пуха, ни пера* ибораси «овингиз барор олсин» деган яхши истак маъносида ишлатилади. Бу идиоманинг этимологиясини ҳам А. Альпериннинг «Почему мы так говорим?» номли китобчасидан топамиз.

Авторнинг кўрсатишича, рус тилида бу идиома бир замонларда жин-ажиналарга ишонишнинг маҳсули сифатида келиб чиққан.

Қадим замонларда овга бораётган кишилар қачон, қаерда ва қандай ҳайвонга ов қилишларини яширганлар, чунки улар бу билан жин-ажиналарни аросатда қўймоқчи ва худбин кишиларни овдан беҳабар қолдирмоқчи бўлганлар.

³⁵ А. Альперин. Почему мы так говорим?, 22—23-бетлар.

Овчиларнинг қариндошлари уларни кузатганларидан *Ни пуха, ни пера* («*Жун ҳам, пар ҳам nasib қилмасин*») деб қолар эканлар. Улар бундай терс, ёмон ният тиланилари билан гўё жин-ажиналарни алдаяпмиз ва овчиларни ёмон кўздан сақлаяпмиз, демак, улар катта ўлжалар билан уйга қайтадилар, деб ўйлаганлар.

Рус тилида ҳозир ҳам, яхши ният изҳор қилинганида ва бирон кишига ёки бирон ишга муваффақият тилаб қолинганда, *Ни пуха, ни пера* идиомаси ишлатилади³⁶.

Нега ўз кемамизни куйдириб юбордик?..

Украин ёзувчиси Иван Ленинг «Роман в межгорье» («*Тог оралиқлари романи*») асарининг 544-бетига қуйида келтирилган жумлада шундай идиоматик ибора бор:

— Евгений Викторович, вы в самом деле «сжигаете корабли», — бросил в раскрытую дверь Батулли.

Ўзбек тилига бу мана шундай таржима қилинган эди:

— Евгений Викторович, сиз ҳақиқатан ҳам «кемаларга ўт қўяётганга ўхшайсиз» (Қўлёзманинг 514-бетига).

Албатта, ўзбек китобхони «кемаларга ўт қўйишни» шу бирикманинг тўғри маъносига гап деб тушунади — унинг оригиналда кўча маъноли ибора сифатида ишлатилганини билмайди. Яна ҳам қизиги шундаки, вагон ичида кетилаётганида юқоридаги гап бўлади. Ўзбек китобхони поездда кетаётганда нима учун кемаларга ўт қўйиш тўғрисида гапирилаяпти деб ҳайрон қолади!

Аслида эса, бу кўча маънода ишлатиладиган ибора бўлиб, унинг келиб чиқиш тарихи ҳар хил манбаларда турлича талқин қилинади.

А. Альперин «Почему мы так говорим?» («Бундай гапиришимизнинг боиси нима?») номли асарида унинг келиб чиқишини шундай ҳикоя қилади.

Янги эрадан 300 йил олдин Сицилиянинг Сиракуза шаҳрини карфагенликлар қамал қилган эдилар.

Вазият жуда оғир бўлишига қарамай, сиракузалик зolim, ҳарбий ишда қобилияти билан шуҳрат қозонган, матонатли Агафокл душманга қўққисдан ҳужум қил-

моқчи бўлади. У ўз қўшинининг бир қисмини 60 та кемага солиб, душман флотини ёриб ўтади ва Африкага қўнади. Кемалар душман қўлида қолмасин ҳамда дарёнинг нариёғига чекиниш умидини батамом йўқотиш учун кемаларини ёндириб юборди ва сон жиҳатдан жуда устуи бўлган душманга ҳужум қилади.

Шундай қилиб, янги ишга қадам қўйиш билан орқага қайтмаслик, бирон нарсага қатъий киришиш маъносига «*Сжечь свои корабли*» («*Ўз кемаларини ёндириб юбориш*») дейиладиган бўлган (56-бет).

Н. С. Ашукин ва М. Г. Ашукиналар эса ўзларининг «Крылатые слова» («Қанотли сўзлар») номли асарларида бу иборанинг келиб чиқишига сабаб бўлган бошқача ривоятни ҳам келтирадилар.

Плутарх бир китобининг «Троялик аёллар» бобида ҳикоя қилишича, Троя мағлуб бўлганидан кейин троялик аёллар ўз эрларининг қочиб қутулиш учун ҳозирлаб қўйган кемаларини ёндириб юборган эканлар. Ана шу воқеа муносабати билан юқоридаги идиома келиб чиққан эмиш (китобнинг 551-бетига қаранг).

Шундай қилиб, бир тилда маълум маъно англатувчи, унинг ўзига хос матал, идиомаларини иккинчи тилга шу бирикмаларнинг формал томондангина мувофиқ келадиган шаклдош варианты билан ёки у қандай бўлса, айнан худди шундай таржима қилиб бўлмайди. Башарти, бундай қилинса, ҳеч нарса англатмайдиган қуруқ бирикма ёки қўпол хато келиб чиқар экан.

Шунинг учун таржимонлар ўз этимологиясига эга бўлган, бошқа тилларга сўзма-сўз таржима қилиб бўлмайдиган ибораларни яхши билишлари, кемаларни беҳудда «ёндирмасликлари» керак.

Римни қутқарган ғозлар ва шаҳарни бузган эчки

Рус тилида *Гуси Рим спасли* деган ибора бор. Бунинг айнан маъноси «Ғозлар Римни қутқардилар» демакдир. Қизиқ, қандай қилиб ғозлар Римни қутқаришлари мумкин?

Эраминдан аввалги 390-йилда румоликлар ерига галлар ҳужум қиладилар. Уларнинг ваҳимали ҳарбий музикаси, ваҳшиётна қийқириқлари ва узун тиглари румоликларни ваҳимага солиб қўяди.

³⁶ Ўша китобнинг 43-бетига қаранг.

Шундай қилиб, Румони мудофаа қилишга ҳеч кимнинг юраги дов бермайди. Фақат Манлий деган жасур қўмондон бошлиқ бир гарнизон Румо Капитолиясидан чекинмай, галларнинг ҳужумини қайтариб туради.

Афсонада айтилишича, босқинчилар Румо аскарлари чиқадиган, заиф мудофаа қилинган бир жойни топиб, тунда ўша ер орқали Капитолиянинг ичкарасига кирмоқчи бўладилар. Бироқ, маъбуда Юнонанинг ибодатхонасида сақланадиган ғозлар аскарларни кўриб қоладилар ва қичқириб юбориб, қоровулларни уйғотадилар.

Шундан бери ғозлар Румода жуда мўътабар жонивор деб саналар эмиш. Ҳозир эса рус тилида *Гуси Рим спасли* ибораси кинояомиз ишлатилади³⁷.

Шуниси қизиқки, ёзувчи Викторин Попов «1000 туркменских пословиц» («1000 та туркман мақоли») китобчасига таржимон сифатида ёзган сўз бошисида туркманлар орасида *«Бывает, и один козленок город разрушает»* (маъноси: *«Бир эчки ҳам шаҳарни вайрон қилиши мумкин»*) деган маталнинг машҳур эканлигини айтади.

Аммо қандай қилиб битта эчки бир шаҳарни вайрон қилиши мумкин? Бу ҳеч ақлга сиғмайди-ку!

В. Попов туркман тилидаги бу матал қадимги Римда келиб чиққан *Гуси Рим спасли*, яъни «Ғозлар Римни қутқардилар» идиомасига ўхшайди деб кўрсатади. Унда ғозлар қичқириб юбориб, яқинлашаётган душмандан дарак бериб шаҳарни қутқарсалар, бунда бир эчки қамал қилинган қалъанинг деворига сакраб чиқиб, мудофаа қилинаётган томоннинг қаерда жойлашганини душманга билдириб қўяди.

Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур

Дунёдаги энг улкан нарсалар ҳам майда заррачалардан ташкил топади. Бинобарин, энг майда заррача ҳам ҳар қандай улкан нарсанинг бир қисмидир.

Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур деб шуни айтадилар.

Бадий асарга жило бериб турган унинг заррачалари: мақол, матал, идиомалар ва бошқа кўчма маъноли бирикмалар ҳамда сўз ўйинларини яхши таржима қилиш

таржимада ўша асарнинг ўз бадий қимматини, завқини айнан сақлашга имкон берса, бундай ибораларни хом, чала, сунъий таржима қилиш, пировардида уни бошқа тилга етаклаб ўтиб майиб қилишга олиб келади.

Бой ва гўзал ўзбек тили қудратли ва нафис рус тилидаги ҳамма, ҳар қандай мақол ва маталларни, идиома ва сўз ўйинларини тўлиқ акс эттиришга қодир.

³⁷ А. Альперин. Почему мы так говорим? 20—21-бет.